

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ДНІПРОВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

КОВАЛЬОВ ДЕНИС ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 323.1:94(480+477)«18/20»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ НАЦІЄТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ
У ФІНЛЯНДІЇ ТА ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ)**

07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Д.В. Ковальов

Науковий керівник:
Василенко Віталій Олександрович,
доктор історичних наук, професор

Дніпро, 2021

АНОТАЦІЯ

Ковальов Д. В. Порівняльний аналіз націєтворчих процесів у Фінляндії та Підросійській Україні (кінець XVIII – початок XX століть). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України». – Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро – 2021.

Дисертаційне дослідження присвячено проблемі становлення і розвитку фінської нації в автономному Великому князівстві Фінляндському на основі порівняння з подібними процесами, що відбувалися з українцями у Підросійській Україні (або Наддніпрянщині) в кінці XVIII – на початку XX ст.

Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. У вступі обґрунтовано актуальність і наукову новизну, визначено об'єкт, предмет і мету дисертації; сформульовано основні завдання; вказано практичне значення отриманих результатів.

Хронологічні межі охоплюють період від останніх десятиліть XVIII ст. до 1914 р. Нижня межа відповідає початку діяльності Г. Портана у Фінляндії та І. Котляревського у Наддніпрянській Україні, верхня – початку I Світової війни.

Територіальні межі дослідження визначені відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу держави Романових і охоплюють два регіони: а) територію Великого князівства Фінляндського та б) 9 губерній Підросійської України (Волинська, Подільська, Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська).

Робота ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, системності, всебічності; використовуються концептуальні напрацювання одного з провідних сучасних націологів стосовно визначення характеру процесів націєтворення у бездержавних («неісторичних») народів.

У чотирьох розділах дисертації комплексно проаналізовано основні етапи становлення української та фінської націй протягом понад століття їхнього спільного перебування у складі однієї імперії. Перший розділ, поділений на три підрозділи, присвячений з'ясуванню стану розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії та інформаційного потенціалу джерел, а також теоретико-методологічним засадам дослідження. Другий розділ, що складається з двох підрозділів, присвячено реконструкції особливостей формування та еволюції українського і фінського національних рухів від кінця XVIII до середини XIX ст. під впливом загальноєвропейських духовно-культурних течій тієї доби. Третій розділ, поділений на два підрозділи, висвітлює особливості трансформації національних рухів на тлі системних соціально-економічних зрушень всередині монархії Романових та ідейних змін протягом царювання Миколи I, Олександра II та Олександра III. Четвертий розділ, що складається з трьох підрозділів, присвячений зростанню ідейних розбіжностей між представниками старої та молодішої генерації всередині українського і фінського рухів на зламі XIX-XX ст. і факторам політизації суспільної думки у вказаних національних периферіях Російської імперії.

Історія Фінляндії доби її перебування у складі монархії Романових в якості автономного Великого князівства майже не вивчена вітчизняними вченими. Це стосується і процесу націєтворення у цій країні, якому присвячено дане дисертаційне дослідження. Ідеться про порівняння двох вельми відмінних регіонів та народів, які водночас, перебуваючи в складі поліетнічної імперії, паралельно прийшли до прагнення укріпити та зберегти власну самобутність у добу стрімких змін у Європі та світі в цілому.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена метою і завданнями, визначеними проблематикою роботи. Вперше здійснено порівняльний аналіз становлення й розвитку української та фінської націй від кінця XVIII до початку XX ст.; дано комплексну характеристику українського і фінського національних рухів на основі зіставлення діяльності їхніх провідних представників; з'ясовано, що націєтворчі процеси у Фінляндії та Підросійській Україні, підживлювані

впливами загальноєвропейських і локальних ідейно-філософських течій в умовах поліетнічного імперського суспільства, поступово сформували тут відповідні національні ідентичності, всупереч уніфікаційним заходам російської влади; комплексно висвітлено й охарактеризовано доробок діячів фінського руху, який зіставлено з аналогічною діяльністю лідерів українства.

Доповнено знання про взаємини представників царської адміністрації з корінним населенням Фінляндії (фінами та фінляндськими шведами), зокрема через залучення у вказаний процес місцевих органів влади (Сейму і Сенату); оцінки та уявлення про характерні особливості українського і фінського націєтворення досліджуваної доби крізь призму їхнього порівняння. Набули подальшого розвитку систематизація та ґрунтовний аналіз джерел і наукової літератури з проблеми дослідження.

З'ясовано, що історичне пробудження наприкінці XVIII ст. бездержавних фінської та української етнокультурних спільнот не було визначене наперед ані ідейно, ані за результатами. До спільних рис цих процесів слід віднести перебування на чолі останніх переважно представників освіченої верстви. Вони становили унікальний прошарок, часто іменованій “будителями націй”, позбавлений фактичних важелів політичного впливу.

Доведено, що наполеглива робота діячів фінського руху сприяла розширенню їхньої соціальної бази з орієнтацією на фінськомовне незаможне населення сільської місцевості та передмість. У Наддніпрянщині ситуація була суттєво відмінна. Діячі українства тривалий час свідомо обмежували сферу власної активності майже виключно наукою, літературою і публіцистикою, не приділяючи значної уваги просвіті земляків, суб'єктивізації суспільства, що сприяло нерозумінню народними масами засад проголошеної національної ідеї.

Наголошено на тому, що магістральним дороговказом для українського і фінського рухів була орієнтація на європейські ідеологічні та політичні зразки. Сам імпульс до національного пробудження став можливим у Фінляндії та Наддніпрянщині завдяки новим інтелектуальним течіям, які надходили з Заходу. Розкрито і зіставлено внесок т.зв. “будителів” в розвиток суспільної думки

Фінляндії та Підросійської України в досліджуваний період: І. Котляревського і Я. Ютейні, Е. Льоннрота і Т. Шевченка, Ю. Снельмана і М. Драгоманова, С. Подолинського і Н. аф Урсіна, М. Міхновського і К. Зілліакуса.

Розглянуто вплив самодержавства на національне становлення та розвиток фінської та української спільнот у досліджуваний період. Належну увагу приділено системі диференційованого адміністрування вказаних периферій Російської імперії, що вимагала від влади чітких орієнтирів; її результативність залежала від довготривалості й послідовності здійснення. Інтеграційні зусилля держави Романових, втілені в життя наприкінці XVIII – на початку ХХ ст., стали водночас каталізатором відцентрових тенденцій, спонукаючи до самовизначення “пробуджені” українську і фінську нації.

Переосмислено низку оцінок, стереотипних тверджень, висновків, концептуальних підходів у вітчизняній, фінляндській, радянській/російській і західній історіографіях стосовно процесів націєтворення. Здійснений огляд опублікованих джерел і літератури продемонстрував, що обрана на засадах компаративістики тема досі була досліджена на недостатньому рівні. Доведено теоретичну та інструментальну вагомість окресленої проблематики, запропоновано напрями здійснення подальших порівняльних досліджень української та фінської націєгенез у ХХ ст.

Ключові слова: націєтворення, модерна нація, національний рух, Російська імперія, Велике князівство Фінляндське, Озерний край, Підросійська Україна, Наддніпрянщина, фенноманство, свекоманство, українофільство.

ABSTRACT

Kovaliiov D. V. Comparative analysis of nation-building processes in Finland and Sub-Russian Ukraine (late 18th – early 20th centuries). – Scientific qualification work as a manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), specialty 07.00.01 – «History of Ukraine». – Dnipro University of Technology, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro – 2021.

In the thesis it's devoted the problem of formation and development of the modern Finnish nation in the Grand Duchy of Finland based on a comparison with a similar process that developed with the Ukrainians of in Sub-Russian Ukraine (also Naddnipryanshchyna) in the late 18th – early 20th centuries.

The research involves introduction, four chapters, overall conclusions, references, and appendices. The introduction substantiates topicality of the study and scientific novelty; determines its object, subject, and objective; formulates task; indicates the results as well as practical implications of the findings.

The chronological frames cover the period from the last decades of the XVIII century until 1914. The beginning time boundary is associated with the public activity of G. Portan in Finland and I. Kotliarevskyi in Naddnipryanshchyna; and the ending time boundary is connected with the beginning of World War I.

The territorial boundaries of the research are determined in accordance with the then administrative-territorial division of the Romanov's state and cover two regions: a) the territory of the Grand Duchy of Finland; b) 9 provinces of Sub-Russian Ukraine (Volyn, Katerinoslav, Kyiv, Podilia, Poltava, Tavriya, Kharkiv, Kherson, Chernihiv Governorates).

The dissertation is grounded on general scientific principles of historicism, objectivity, systematics; the conceptual developments are used leading contemporary theory of natiology to determine the nature of the processes of nation-building of stateless (or “non-historical”) peoples within the polyethnic Russian Empire. That is why the main object of our comparative analysis is the comparison of life, ideas

and practical activities of participants of the Ukrainian and Finnish national movements; the historical background is the evolution of Finnish autonomy within the Russian Empire. The comparative approach, on the one side, helps to identify the peculiarities of the nation-building process of Finns and Ukrainians, on the other side, allows to create a certain model of these processes. The source base involved in the study as a whole and its individual components make it possible to establish both the similarities and differences of the objects of comparative analysis, contribute to the knowledge of their essence.

The four chapters of the research present a comprehensive analysis of the main phases of the Ukrainian and Finnish nation-buildings. The first chapter offers a systematic state of problem development in domestic and foreign historiography, information potential of sources and theoretical and methodological principles of the dissertation. The second chapter demonstrates the reconstruction of the peculiarities of the formation and evolution of the Ukrainian and Finnish movements from the end of the 18th to the middle of the 19th under the influence of typical European spiritual and cultural currents of that time. The third chapter highlights the peculiarities of the transformation of national movements against the background of systemic socio-economic shifts within the Romanov monarchy and ideological changes during the reign of Nicholai I, Alexander II and Alexander III. The fourth chapter focuses on the growth of ideological differences within the Ukrainian and Finnish movements between the older and younger generations at the turn of the 19-20th in these national peripheries of the Russian Empire.

The history of Finland as an autonomous Grand Duchy in the Russian Empire hasn't been studied enough by Ukrainian scientists. This also applies to the nation-building process in this country, which is devoted in this thesis. It was involved comparing two very different regions and peoples, which, while being part of an autocratic polyethnic empire, in parallel came to the desire to strengthen and preserve their own national identity in a time of rapid change: on the one hand in Europe, on the other in the whole world.

It has been proved that the historical revival of the stateless Finnish and Ukrainian ethnic and cultural communities in the late 18th century weren't defined in advance either ideologically or by results. The common features of these processes are being at the head of nation-building, mostly representatives of the educated class. They formed a unique stratum, called by European researchers "wakers of modern nations", devoid of the actual levers of political influence.

It has been convinced and determined that the persistent public work of the Finnish national movement contributed to the expansion of their social base with a focus exclusively on the Finnish-speaking poor population of rural areas and suburbs. Quite naturally that the situation in Naddnipyryanshchyna was qualitatively different. For a long time, Ukrainian national activists consciously focused almost exclusively on science, literature, and journalism, without paying much attention to the education of their compatriots and the subjectivization of society, which directly influenced the misunderstanding by the masses of the principles of the proclaimed national idea.

In the thesis was emphasized that the main guideline for the Finnish and Ukrainian national movements was to focus on European ideological and political models. The very impetus for national awakening was made possible in Finland and Naddnipyryanshchyna by new intellectual currents coming from the West. It's revealed and compared the contribution of the "awakeners of nations" into the development of public opinion in Finland and Sub-Russian Ukraine: I. Kotliarevskyi and J. Juteini; E. Lönnrot and T. Shevchenko; J. Snellman and M. Drahomanov; S. Podolynskyi and N. af Ursin; M. Mikhnovskyo and K. Zilliacus.

It has been considered the influence of autocracy on the national formation and development of Ukrainians and Finns in the period under study. There was given attention to the system of differentiated management of these peripheries of the Russian Empire – the Grand Duchy of Finland and Naddnipyryanshchyna, which required clear guidelines from the authorities; its effectiveness depended on longevity and consistency. The supranational unifying efforts of the Romanov's state, implemented in the late 18th and early 20th centuries became a catalyst for centrifugal tendencies, encouraging the "revivaled" modern Ukrainian and Finnish nations to self-determine.

There was rethought a number of assessments, stereotypical statements, conclusions, conceptual approaches in the Ukrainian, Finnish, Soviet, modern Russian and Western historiography regarding the processes of nation-building. In the thesis it has been showed that the chosen subject on the basis of comparative studies has still been explored at an insufficient level in the reviewed published sources and the literature. Finally, it has been proved the theoretical and instrumental significance of the outlined issues, also proposed to carry out further studies comparing Finnish and Ukrainian nation-genesis in the 20th century.

Key words: Nation-building, national revival, modern nation, national movement, Russian Empire, the Grand Duchy of Finland, the Lake land, Sub-Russian Ukraine, Naddniproshchyna, Fennomania, Svecomania, Ukrainophilia.

ПЕРЕЛІК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Ковальов Д. В., Бобилева С. Й. Ілюзія чи факт в політичному становищі Фінляндії у першій половині ХІХ ст. *Слов'янський вісник: зб. наук. пр. Серія: Історичні та політичні науки*. 2011. Вип. 11. С. 61-66.
2. Ковальов Д. В. Фінляндський театр бойових дій у Кримській війні. *Гуманітарний журнал*. 2014. №1-2. С. 202-209.
3. Ковальов Д. В. Велике князівство Фінляндське у часи Першої світової війни. *Гуманітарний журнал*. 2014. №3-4. С. 167-176.
4. Ковальов Д. В. Вплив національного відродження на розвиток промисловості Фінляндії. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2015. №1. С. 145-154. (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).
5. Ковальов Д. В. Вплив царизму на зародження модерної нації у Фінляндії. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2015. №2. С. 81-88. (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).
6. Ковальов Д. В. Вплив політики русифікації на суспільно-політичну ситуацію у Фінляндії протягом 1899-1904 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 54-58. (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).
7. Ковальов Д. В. Шлях революціонерів-самостійників: Конрад-Віктор Зіллякус і Микола Міхновський. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 55. С. 52-57. (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).
8. Ковальов Д. В. Витоки і правові засади Фінляндської держави. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. 2018. Вип. 2. Ч. 1. С. 91-95. (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).

Статті в іноземних фахових виданнях:

9. Kovaliov D. The Struggle against Tsarism: the “Taras Fraternity” and the “Kagaali” movement. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2019. Sv. 5. Vyd. 3. Str. 6-10. (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).

10. Kovaliov D. Protectresses of national spirit in the Grand Duchy of Finland and Naddnipyrianshchyna. *Ajalooline Ajakiri*. 2019. №3/4 (169/170). Pp. 403-422. (Входить до наукометричної бази Scopus).

Публікації, які засвідчують апробацію теми дисертації:

11. Ковальов Д. В. Російсько-шведська війна і “Фінська авантюра” Катерини II. *Полілог*. 2015. Вип. 2. С. 98-118.

12. Ковальов Д. В. Змова двох імператорів і “гібридна війна” проти Швеції. *Бористен*. 2017. №1 (306). С. 31-32.

13. Ковальов Д. В. Фенноманство як своєрідний рух народників у Фінляндії. *Історичні етюди*. 2017. Вип. 5. С. 184-186.

14. Ковальов Д. В. Підпільна організація “Kagaali”: фінляндський опір московському самодержавству. *Бористен*. 2017. №2 (307). С. 25-26.

15. Ковальов Д. В. Романтизм і національне пробудження у Великому Князівстві Фінляндському і Наддніпрянській Україні. *Полілог*. 2020. Вип. 7. С. 15-27.

16. Ковальов Д. В. Русифікація Фінляндії 1899-1907. *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доповідей 65-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 20 квіт. 2012 р. Харків. 2012. С. 146-147.

17. Ковальов Д. В. Шведоманство як політична опозиція. *Каразінські читання (історичні науки)* : тези доповідей 69-ї міжнар. наук. конф., м. Харків, 29 квіт. 2016 р. Харків. 2016. С. 83-84.

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	13
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ I. Історіографія. Джерельна база. Методологія.....	19
1.1. Історіографія проблеми.....	19
1.2. Джерельна база.....	39
1.3. Методологічні основи та методи дослідження.....	43
РОЗДІЛ II. Вплив Просвітництва і Романтизму на зародження національної свідомості у ВКФ і Наддніпрянщині.....	53
2.1. Діяльність таємних товариств у кінці XVIII – на початку XIX ст. І. Котляревський і Я. Ютейні.....	53
2.2. Студентські гуртки 1820-1840-х: культурницька фаза націєтворення.....	67
РОЗДІЛ III. Від Романтизму до марксизму: специфіка розвитку українського і фінського рухів.....	78
3.1. “Весна народів” і націєтворчі процеси у Наддніпрянщині та ВКФ.....	78
3.2. Українство і фенноманство в добу кризи самодержавства та реформ.....	96
РОЗДІЛ IV. Конкуренція соціалістичних і самостійницьких течій на тлі посилення русифікації у ВКФ та Наддніпрянщині.....	125
4.1. Український і фінський рухи в умовах індустріалізації, урбанізації та політизації суспільства (середина 1870-х – 1890-ті).....	125
4.2. Суспільне життя у ВКФ і Підросійській Україні напередодні та під час революції 1905-1907 рр.....	146
4.3. Посилення пореволюційної реакції: боротьба П. Столипіна і В. Коковцова проти “іногородців”.....	167
ВИСНОВКИ.....	184
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	190
ДЖЕРЕЛА.....	190
ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ.....	190
ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ.....	191

1. Спогади, щоденники, публічні виступи, листи, подорожні замітки.....	191
2. Наукові та публіцистичні праці.....	192
3. Праці ідеологічного і філософського змісту.....	196
МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ.....	198
ЛІТЕРАТУРА.....	200
ПРАЦІ З МЕТОДОЛОГІЇ ПРОБЛЕМАТИКИ.....	200
СПЕЦІАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА.....	202
АВТОРЕФЕРАТИ, ДИСЕРТАЦІЙНІ РОБОТИ.....	220
НАУКОВА ПЕРІОДИКА.....	220

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКФ – Велике князівство Фінляндське

НЦК – Національний центральний комітет

РСДРП(м) – Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)

РСДРП(б) – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)

РУП – Революційна Українська партія

СДП – Соціал-демократична партія (Фінляндії)

ТУП – Товариство українських поступовців

УНП – Українська народна партія

УДРП – Українська демократично-радикальна партія

УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів

УРП – Українська радикальна партія

УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія

УСДС – Українська соціал-демократична Спілка

ФЛТ – Фінське літературне товариство

ФПАО – Фінляндська партія активного опору

ФХРС – Фінляндська християнська робітничка спілка

ШНП – (Фінляндська) Шведська народна партія

ВСТУП

Історія Фінляндії доби її перебування у складі Російської імперії в якості автономного Великого князівства майже не вивчена вітчизняними істориками. Першочергово це стосується й процесу націєтворення, якому присвячено дане дисертаційне дослідження. Ідеться про порівняння двох вельми відмінних регіонів та народів – фінів і українців, – які, водночас перебуваючи в складі самодержавної поліетнічної імперії, паралельно прийшли до прагнення укріпити й зберегти власну національну самобутність у добу стрімких змін в Європі та світі у цілому.

Мешканці фінляндської автономії (Озерного краю) почали усвідомлювати себе фінами, а дехто – фінляндськими шведами, лише зі встановленням там на початку ХІХ ст. російської влади, яка, з одного боку, сприяла цьому, насамперед наданням автономії, а з іншого – неодноразово намагалася ліквідувати паростки фінської нації та майбутньої державності. У Підросійській Україні аналогічні процеси демонструють істотну протилежність, насамперед з огляду на певну мовно-релігійну спорідненість між українцями та росіянами, триваліше перебування у складі монархії Романових і принципово відмінну політику царату на наших теренах.

Актуальність. У сучасній вітчизняній історичній науці проблеми націєтворення лишаються серед таких, що перебувають у центрі уваги, викликаючи гострі дискусії. При цьому істотний вплив на розробку даної проблематики справляють сучасні суспільно-політичні явища і процеси, різноманітні ідеологічні чинники. Комплексне дослідження ідей та діяльності визначних представників фінського національного руху у співвідношенні з українським періоду кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. видається вкрай актуальним. Обрання саме цих двох народів для зіставлення зумовлено їхнім тривалим спільним перебуванням у складі Російської імперії та одночасно зазнаванням ними якісно відмінних впливів з боку царату. Це дозволяє об'єктивно оцінити процеси українського націєтворення у значно ширшому, загальноєвропейському контексті та представити нові аспекти історії становлення фінської нації.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводилося у межах планової наукової тематики Навчально-наукового інституту гуманітарних і соціальних наук Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» – «Суспільно-політичне та культурне життя південноукраїнських земель у період модерної та новітньої історії» (державний реєстраційний номер 0116U006736) і «Наддніпрянська Україна у XVIII-XX ст.: культура, освіта, наука» (державний реєстраційний номер 0119U000341), а також пов'язана з науковими дослідженнями кафедри історії та політичної теорії. Дисертація виконана за напрямком спеціальності 07.00.01 – «Історія України».

Об'єктом виступає формування, розвиток української та фінської націй у час перебування Підросійської України і Фінляндії у складі імперії Романових.

Предметом є встановлення спільних та відмінних рис українського і фінського національних рухів, загалом процесів націєтворення вказаних народів наприкінці XVIII – на початку XX століть.

Мета і завдання роботи. У відповідності до об'єкта і предмета дисертаційного дослідження, наша мета полягає у комплексній характеристиці націєтворчих процесів на території Великого князівства Фінляндського (далі – ВКФ) і Підросійської України та з'ясуванні їхньої специфіки. Головними завданнями для досягнення поставленої мети є:

- схарактеризувати стан вивчення проблеми в історіографії, джерельну базу і теоретико-методологічні засади дослідження;
- показати етапи становлення та джерела формування фінського національного руху;
- проаналізувати напрями еволюції ідейних поглядів діячів національних рухів у фінляндській автономії та Підросійській Україні;
- простежити процес взаємодії поколінь всередині структур фінського і українського рухів в оптиці впливу різних європейських ідейно-культурних течій досліджуваної доби;

- оцінити внесок і визначити роль т. зв. “будителів” у процесі пробудження національної самосвідомості у середовищі фінів та українців.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від останніх десятиліть XVIII ст. до 1914 р. Нижня межа відповідає початку діяльності Г. Портана у Фінляндії та І. Котляревського у Наддніпрянській Україні, верхня – початку I Світової війни. У цих умовах розгорталися якісно нові перспективи перед низкою т.зв. “неісторичних” народів (у тому числі – фінів і українців), що започатковувало новий етап у процесах націєтворення у ВКФ і Підросійській Україні.

Територіальні межі дослідження визначені відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу монархії Романових і охоплюють два регіони: а) територію ВКФ; б) 9 губерній Підросійської України (Волинська, Подільська, Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська).

Методологічна база. До тепер у вітчизняній історії та історіографії триває процес формування нових концепцій, які б більш адекватно відображали минуле України. Актуальною лишається і проблема вибору методології – принципів і методів дослідження, критеріїв оцінки історичних явищ, подій, осіб. Вирішення завдань, визначених у даному дослідженні, спонукало обрати в якості провідних принципи історизму, об’єктивності, системності, всебічності і наступності. Використано наступні методи: аналізу й синтезу, класифікації та періодизації, екстраполяції, порівняльний, проблемно-хронологічний, системний, типологічний (детально методологічну основу висвітлено в розділі I). Сукупне застосування цих дослідницьких правил сприяло комплексному аналізу особливостей процесів націєтворення у ВКФ і Підросійській Україні у вказаний історичний період.

Наукова новизна даної дисертаційної роботи визначається насамперед тим, що вона являє перше комплексне дослідження, присвячене порівнянню становлення і розвитку фінської нації з процесами націєтворення на теренах 9 губерній Російської імперії, заселених переважно етнічними українцями. У дисертації *вперше* знайшли відображення такі положення наукової новизни:

- здійснено порівняльний аналіз становлення й розвитку фінської та української модерних націй упродовж кінця XVIII – початку XX ст.;

- дано комплексну характеристику фінського і українського національних рухів на основі зіставлення діяльності їхніх визначних представників;

- з'ясовано, що тривалий націєтворчий процес у Фінляндії та Підросійській Україні, підживлюваний різними ідейно-філософськими течіями зовні й зсередини, в умовах поліетнічного імперського суспільства поступово закріпив виокремлення властивих тільки цим територіям національних ідентичностей наперекір уніфікаційному диктату самодержавства;

- висвітлено і схарактеризовано творчий доробок фенноманів та свекоманів, який зіставлено з працею українофілів, що формував образ окремішності й унікальності двокультурного фінського народу;

- шляхом комплексного порівняння розглянуто сутність та особливості політико-адміністративних і соціально-економічних змін, котрі відбулися впродовж кінця XVIII – початку XX ст. у ВКФ і Наддніпрянщині у контексті їхнього впливу на суспільне життя та процеси націєтворення в цілому у зазначених периферіях Російської імперії.

Також *додовнено*:

- знання про взаємини представників царської адміністрації з населенням Фінляндії, зокрема через залученість до вказаного процесу місцевих органів влади – Сейму і Сенату;

- оцінки й уявлення про характерні особливості фінського націєтворення у досліджувану добу, що відрізнявся своїм розвитком від українського.

Набули подальшого розвитку:

- систематизація та аналіз джерел і наукової літератури з проблеми дослідження;

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в поглибленні розуміння націєтворчих процесів у цілому і у складі Російської імперії зокрема крізь призму наукових розробок провідних фахівців у даній галузі на прикладах Фінляндії та Наддніпрянщини. Сформульовані дисертантом наукові положення,

наведені факти й результати дослідження можуть бути використані при підготовці наукових робіт, навчальної літератури, програм і спецкурсів з історії, етнографії, політології й інших дисциплін. Отримані результати можуть використовуватися при підготовці узагальнених праць, підручників, навчальних посібників зі всесвітньої та вітчизняної історії, для розробки нормативних і спеціальних лекційних курсів з історії Фінляндії, країн Балто-Скандинавського регіону.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на кафедрі історії та політичної теорії Навчально-наукового інституту гуманітарних і соціальних наук НТУ “Дніпровська політехніка”. Матеріали дослідження доповідалися автором на регіональних і міжнародних конференціях. Серед них: LXV Міжнародна наукова конференція “Каразінські читання” (Харків, 2012), V Міжнародна конференція молодих вчених “Одеські читання” (Одеса, 2013), IX Міжнародна наукова конференція “Історія торгівлі, податків та мита” (Дніпро, 2015), LXVIII Міжнародна наукова конференція “Каразінські читання” (Харків, 2015), II Регіональна конференція “Наддніпрянські читання” (Дніпро, 2016), LXIX Міжнародна наукова конференція “Каразінські читання” (Харків, 2016), Міжнародна наукова конференція “Фінляндія – 100 років незалежності” (Київ, 2017).

Основні результати дослідження викладені у 17 наукових працях (загальним обсягом 5,5 авторських аркушів): із них 2 – в іноземних спеціалізованих періодичних виданнях; 7 – у фахових наукових виданнях України; 1 – в співавторстві у фаховому науковому виданні України; 5 – у виданнях, що не входять до переліку фахових; 2 – матеріали наукових конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається з анотації, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (10 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (559 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 228 сторінок, із них основного тексту 172 сторінки.

РОЗДІЛ І.

Історіографія. Джерельна база. Методологія

1.1. Історіографія проблеми

Специфіка націєтворення на т.зв. “окраїнах” Російської імперії впродовж кінця XVIII – початку XX ст. є доволі дослідженою темою. Українські історики вже понад століття вивчають дедалі ширше коло аспектів цього тривалого процесу на теренах Підросійської України; те саме відбувається й у Фінляндії, де не одне покоління науковців студіює формування фінської нації у межах ВКФ. У ході цих досліджень увага традиційно зосереджувалася на появі, еволюції, ідейних засадах організацій і рухів, які ставили завданням сприяння становленню фінської та української націй. При цьому порівняльний аналіз націєтворчих процесів обох народів за умов їхнього перебування в межах тієї самої держави лишався на периферії дослідницьких інтересів; тож звернення до даної проблематики видається актуальним і виправданим.

Історіографічний огляд присвячено аналізу провідних тенденцій у царині, дотичній до теми даної дисертації задля з'ясування ступеню її вивченості. В першу чергу йдеться про праці тих дослідників, які, природним чином, приділяли найбільше уваги націєтворчим процесам у ВКФ і Наддніпрянщині. Тому наявну в історіографії традицію поділено за проблемно-хронологічним принципом на: фінляндську (до проголошення незалежності в 1917 р. і після), російську (імперську, радянську, сучасну), вітчизняну (дорадянську, діаспорну, сучасну українську) і західну; всі вони концептуально відрізняються науковим підходом до вивчення проблеми. Вибір зумовлено необхідністю систематизації всього наявного наративу, визначення кола проблем, які не знайшли достатнього вивчення у літературі й окреслення нових оцінок бачення проблеми на сучасному етапі розвитку історичної науки.

Перші фахові дослідження присвячені націогенезу фінів з'являються у Фінляндії з середини XIX ст. Їх також можна вважати цінним джерелом для наукового аналізу формування фінської нації. За спільний знаменник тогочасним

дослідникам слугували: питома народна культурна спадщина фінів, характерна відмова від шведського надбання, російські гарантії самоврядного державного становища. Свої висновки та обґрунтування вони спирали здебільшого на значний масив архівних матеріалів, записи метрик і церковно-службові книги, антропологічні відомості, а також результати перших в Озерному краї археологічних й етнографічних експедицій.

З-поміж основоположників наукового обґрунтування національної окремішності фінів виділяємо письменника і краєзнавця З. Топеліуса. Він заклав підвалини розвитку концепції “фінської батьківщини” (*Suomalaisen isämaa*) [362, с. 19-21], спонукаючи наступні покоління до ґрунтовного вивчення власної старовини й народності, прагнення орієнтуватися на тодішні європейські стандарти в галузі історичної науки. У нарисі “Фінляндія, зображена у малюнках” (1845) Топеліус наголошував на мові та історії як головних факторах ідентичності фінського народу [86, с. 13-14]. При цьому його “справжній початок” дослідник виводив із часу утворення автономії (1809) у складі Російської імперії, коли фіни змогли долучитися до державного управління власної батьківщини.

У подібному ключі мислив Ю. Юрйо-Коскінен, який своїми “Відомостями про давність фінляндського роду” (1862) не тільки дав загальну картину історії т.зв. Фенноскандії (Балто-Скандинавського регіону – Д.К.), а й переконував, що фінські племена, які населяли її східний терен до ХІХ ст. вже змогли утворити суцільний народ, відмінний від решти, як споріднених (саамів, карелів, естонців), так і чужих (шведів, німців, росіян) [81, с. 39-40, с. 43-44]. Він також схилявся до думки, що без втручання Російської імперії на зламі ХVІІІ-ХІХ ст. фіни не тільки не отримали б автономію і поштовх до власного національного самовизначення, але й могли довго лишатися підкореним Шведським королівством народом, роз’єднаним за мовно-культурною ознакою [87, с. 12-13; 88, с. 613-615].

Накресленої попередниками лінії дотримувався і Ю. Д’аніельсон, акцентуючи більше на важливості звернення науковців до народних мас як рушія історичного розвитку. За приклад він брав фінляндських вояків із-поміж селянства, котрі у битвах останньої російсько-шведської війни (1808-09) демонстрували не стільки

відданість короні, скільки особливий національний характер [80а, с. 14-15, с. 324-326]. Цим, переконує Даніельсон, наполегливі фіни з “неісторичного” народу проторили собі шлях до набуття форми “історичної” нації, що згодом було визнано царатом [80, с. 116 і 128; 80а, с. 736-737].

Здобуття Фінляндією державної самостійності (1917) та її подальший розвиток як демократичної парламентської республіки (1920-1930-ті) спонукало істориків активніше взятися за пошук коріння фінського народу. Вони намагалися довести свою причетність до європейської, питомо західної цивілізації, але без урахування шведської спадщини. Найпримітнішим із-поміж них був С. Паулагар’ю, який у “Лапландських спогадах” (1922) і нарисі “Люди з гальки: фінські громади Північної Швеції” (1937) висунув теорію, що фіни – молодша гілка саамів, яким завдяки відносній близькості до середньовічних християнських центрів (Уппсала і Новгород – Д.К.) вдалося стати на вищі культурні щаблі [415, с. 14-15, с. 70-71; 416, с. 18-19, с. 31-32]. Важливу роль відводив дослідник національному таланту свого народу – знаходити спільну мову з чужинцями (перш за все шведами), котрі були носіями певних культурних цінностей, а також копіткою працею долати важкі умови примхливої природи Півночі [415, с. 87-88; 416, с. 60-61].

У дослідженні Е. Ютіккалі “Історія фінляндського селянства і огляд становища селян в інших європейських країнах” (1942) основою націєтворчих процесів вказуються дрібні й середні землевласники, вміло використані у конкретну історичну мить інтелектуальною елітою ВКФ. На думку історика, селяни – активний суб’єкт, на якого спираються будителі нації, а державна влада, чиновництво і знать навпаки бажають обмежити його у правах [363, с. 446-448, с. 572-574]; це змушує перших, аби не втратити власного статусу, прилучитися до національного руху. Методологічно цінним видається нарис “Історичні корені нордичного суспільства” (1965), в якому приділено значну увагу еволюції в таких сферах, як демографія, економіка і культура, тоді як політика і війни перебувають на другорядних ролях загального тла історії Фінляндії. Ютіккала певен: рушійною силою історичного розвитку є здатність широких мас забезпечити необхідні

соціально-політичні трансформації за допомогою достатнього рівня освіти [317, с. 93-95; 364, с. 97-98].

Історіографічний інтерес становлять праці О. Юссіли, який для своїх досліджень використав як питомо фінляндський матеріал, так і чималий масив російських, шведських та ін. європейських джерел, раніше невідомих попередникам. У монографії “Конституції Фінляндії та їхня російська і фінська інтерпретації, 1808-1863” (1969) дослідник зауважує, що зі зміною метрополії мешканці Озерного краю здобули більше, ніж мали доти: власний уряд (Сенат); прототип свого парламенту – станово-представницький Сейм; гарантії недоторканності майнових привілеїв; збереження місцевих законодавства і судочинства [360, с. 131-133]. Водночас кристалізація фінської нації датується Юссілою у межах 1899-1914 рр. Тобто тим періодом, коли царат здійснює русифікаційну політику на території останньої лояльної “окраїни” імперії, змушуючи переважну більшість населення самоусвідомлювати себе частиною чогось більшого ніж родина, верства, партія і т.п. незалежно від походження [361, с. 20-21].

Автор розвідки “Фінляндія і Європа: доба автономії та криза народів 1808-1914” (1978) Ю. Пяасівірта пов’язує націєтворчі процеси у ВКФ із “духовною революцією” місцевої еліти, котра мала визначитися зі своєю національною приналежністю і при цьому залучитися підтримкою народних мас [413, с. 87-88]. На його думку, становлення фінської нації до певної міри завдячує шведам і росіянам, які в протиборстві на Балтиці не приділили достатньої уваги національному підйому цього народу і чия верхівка, озброївшись новітніми ідеями (гегельянство, марксизм і т.п.), прагнула змін на краще виключно у межах власної батьківщини.

До сьогодні зберігають актуальність напрацювання А. Кеміляйнен, яка у націоналістичних студіях послуговувалась антропологічним інструментарієм. У праці “Фіни, дивний народ Півночі: поворотні теорії та національна ідентичність” (1993) вона репрезентує власну концепцію націєтворення на прикладі фінів (спочатку як етносу, згодом – нації), використовуючи водночас теорії Е.

Гобсбаума, Е. Сміта, Б. Андерсона і М. Гроха [185, с. 63-65]. Водночас у монографії “Фіни в тіні “арійців”: расові теорії та расизм” (1998) постає ґрунтовний аналіз правомірності вживання стосовно народів Північної Європи терміну “арійці” на підставі ідеологічних чинників, фактів антропології та історії [186, с. 58-60]. Дослідниця констатує, що бажання т.зв. будителів утворити з “фінського субстрату” (фінськомовної більшості) націю незмінно зустрічало спротив шведськомовної інтелігенції, яка дорожила власною ідентичністю; хоча у той самий період сусіди-шведи не чинили опору націєтворенню норвежців, вимагаючи лише, щоби це відбувалося в межах легальності [186, с. 212].

Вплив фенноманського руху на творення фінської нації плідно досліджував І. Лійканен. У монографії “Фенноманія і народ – масовий прорив і народження Фінської партії” (1995) він ретельно реконструює політичне середовище 1850-1880-х, в якому місцеві будителі опонували не стільки інституціям царату, скільки свекоманам, які чинили спротив фінізації [395, с. 106-108]. Саме мова і освіта стали для фенноманів наріжним каменем боротьби, перенесеним зі сфери філософських і полемічних дискусій у вир реальної політики [395, с. 147]. За Лійканеном, саме взаємини фенноманів із масами становлять ключову особливість фінського варіанту націєтворення: організація громадянського суспільства і боротьба за право репрезентувати волю фінського народу становили підґрунтя ідеології та практичної діяльності Фінської партії наприкінці ХІХ ст.

Кардинальній трансформації самосвідомості еліти Озерного краю на першому етапі його співіснування з державою Романових (1808-1814), особливо уявленням щодо національної ідентичності й самобутності, присвячено нарис К. Катаїсто “Імператор нашої Батьківщини: зміна національної ідентичності еліти та конструювання фінської батьківщини у період автономії” (2008) [373, с. 50, с. 58-60]. Дослідниця наводить вагомі аргументи на користь того, що інкорпорація території майбутнього ВКФ до Російської імперії не кооптувала місцеву аристократію до загальнодержавної суспільно-політичної системи і дала їй змогу зосередити зусилля на згуртуванні місцевого суспільства, попри його мовну неоднорідність. За оцінкою Катаїсто, включення до складу держави Романових

змусило панівні верстви Фінляндії до рефлексій над власною національною ідентичністю; проте цей вибір зводився до питання – лишитися шведами чи стати фінами (перетворення на росіян а priori відкидалося) [373, с. 61].

У російському дослідницькому середовищі помітна першочергова увага до т.зв. “українського питання”, тоді як “фінляндська справа” постає дещо другорядним науковим інтересом. З-поміж представників імперської доби виділяємо доробок М. Погодіна, котрий висунув теорію постановня “великоруського етносу” у Наддніпрянській Україні за домонгольських часів, вважаючи теперішніх росіян прямими спадкоємцями історії й культури ядра Русі (Подніпров’я), а за українцями-“малоросами” визнавав виключно роль периферійного населення – полонізованих нащадків пізніших переселенців із Прикарпаття [547, с. 60-61]. При цьому Погодін не мав сумніву у тому, що всі східні слов’яни становлять єдину етнічну спільноту, а українці – “полонізована частина великоруського етносу” [105, с. 503-504]. Штучний поділ останніх між Росією і Австрією він оцінював як шкідливий для слов’янської єдності: перебування галицьких русинів під владою Габсбургів віддаляло їх від “руського духу”, додаючи до полонізації ще й німецькі впливи [105, с. 447].

Натомість С. Щоголев у нарисі “Український рух як сучасний етап південноруського сепаратизму” (1912) виводить явище українства з суто іноземних антиросійських інтриг, відмовляючи в національному самовизначенні та вважаючи українську мову “чужородним проектом” [78, с. 246]. Він піддає огульній критиці українських діячів, від І. Виговського й І. Мазепи до М. Костомарова і П. Куліша, за “зраду” царату і спроби творення “племінної пародії” з “південних росіян”. “Український проект”, за його оцінкою, мав на меті культурно і політично ізолювати малоросів Наддніпрянщини та русинів півавстрійських земель від Росії за допомогою “чужого імені” (українців) і “штучної мови” [78, с. 5]. Природно, Щоголев не визнавав ані мовно-культурної окремішності українців, ані їхніх претензій на соціально-політичну [78, с. 32-33].

Схожі міркування, але у фокусі питома російських державно-політичних інтересів, знаходимо у праці К. Ордіна “Підкорення Фінляндії. Досвід опису за

невиданими джерелами” (1889) він розглянув вплив міжнародної ситуації на причини, перебіг і наслідки російсько-шведської війни 1808-09 рр., що визначила подальшу долю Фінляндії, її адміністративну і соціально-економічну уніфікацію з імперією [70, с. 421-423]. Історик послідовно заперечував договірний характер взаємин (династичну унію) між ВКФ і державою Романових; самотність нових підданих російського монарха він уважав спадщиною шведського панування, яку слід подолати упродовж кількох десятиліть, здійснивши низку докорінних перетворень.

Згодом тезу про позитивний вплив царату на фінляндське суспільство підхопив М. Бородкін (також відомий за псевдом “Г. Абов”). У брошурі “Балтійська Фінляндія і Фінляндська Балтика” (1894) він піддав порівняльному аналізу суспільно-економічне становище колишньої шведської (територія ВКФ) та російської (Виборзької губ.) Фінляндії, підкреслюючи, що тривале панування шведів перетворило її жителів на “фривольну народність”, яка чинитиме спротив будь-яким царським реформам [цит. за 32, с. 9-11]. А 16 років потому у нарисі “Фінляндська окраїна у складі Російської держави” (1910) Бородкін визнав, що, попри мовні баталії всередині фінського руху, еліта Озерного краю завжди єдналася проти спільного ворога, яким уважала російське чиновництво, проте аж ніяк не монарха, а *«самé існування автономного Великого князівства Фінляндського – аномальне явище, яким, наприклад, для Відня є спроби унезалежнити справи Будапешта»* [46, с. 106].

Історик П. Майков пішов ще далі, заявивши, що кардинальні суспільні перетворення в Озерному краї (у т.ч. фінське націєтворення) стали б неможливі без виключно “доброї волі царату” [65, с. 537-539]. Визнаючи вплив діяльності “монарха-реформатора” Олександра II на розвиток місцевої суспільно-політичної думки, Майков наголошував, що власне Миколі II фінляндці зобов’язані збільшенням повноважень Сенату і перетворенням Сейму зі станова-представницького дорадчого на повноправний законодавчий орган – парламент.

Радянська історіографія назагал позначена пануванням у науці надміру ідеологічних штампів – напрацювання попередників було визнано

неприйнятними; це стосується як українського, так і фінського націєтворення. Але, якщо у випадку з українцями радянські вчені продовжують дотримуватися ще імперського бачення, то щодо фінів застосовуються марксистсько-ленінські підходи класової боротьби. Тут виділимо декілька постатей, які приділили спеціальну увагу піднятій у дисертації проблематиці.

Походження, еволюцію і поділ східних слов'ян (у т.ч. українців) на окремі народи досліджували М. Покровський, М. Ульянов і В. Мавродін. У своїй статті “Перші століття російської історії” (1935) фундатор марксистської історичної школи на теренах колишньої Російської імперії оповідає про “єдину руську народність”, що складалася з українців, білорусів і росіян. Зближували їх: державний устрій, успадкований від княжої Русі, приналежність до православ'я і соціально-економічна стратифікація на “государів” і “челядь”. За Покровським, власне остання являла фундамент майбутніх націєтворчих процесів княжої Русі, пророкуючи майбутню класову боротьбу [280, с. 7-8]. Водночас він заперечував появу української нації раніше XIX ст., називаючи козацтво не етнонаціональним, а політико-соціальним явищем [281, с. 71]. Згідно з офіційною доктриною радянської історіографії, біля витоків якої стояв Покровський, історія українців та їхньої мови починається не раніше XIV-XV ст.

Натомість М. Ульянов розглядав українство цілком у дусі С. Щоголева: виключно як штучне і шкідливе явище. Він апелював до даних антропології, твердячи, що українці з росіянами становлять єдиний народ – нащадків різних племен, яких неможливо розрізнити за фізіологічними особливостями [305, с. 3-4]. Тому і український рух для нього – не національний, а сепаратистський.

У праці В. Мавродіна “Походження руського народу” (1978) добу Русі проголошено початковим етапом в історії східнослов'янських народів. Останні *«мають загального предка – російський народ кийвських часів, а отже – давньоруську народність»* [256, с. 5]. Утворення українського, білоруського і російського етносів відбулося вже в XI-XII ст.; згодом ці три народи почали набувати рис, притаманних націям [256, с. 6]. За оцінкою Л. Залізняка, згадана концепція “давньоруської народності” являє ідеологічну міфологему, оскільки

суперечить фактичному матеріалу, який доводить тяглість розвитку гомогенного етнічного організму від антів, склавинів та дулібів до сучасних українців [481, с. 94-96].

Перші радянські історичні праці з т.зв. “фінляндського питання” у ключі національної проблематики з’являються щонайпізніше у 1960-х. До того головна сфера наукових зацікавлень – виключно передумови, причини й наслідки революції 1917 р. і воєнних подій (1939-1940, 1941-1944). У монографії М. Власової “Пролетаріат Фінляндії у роки першої російської революції (1905-1907)” (1961) висвітлюється поява і розвиток фінляндського пролетаріату, чії представники взяли активну участь у подіях 1905-07 рр., а також їхня самоорганізація під проводом місцевої Соціал-демократичної партії. Головним недоліком вказаної праці є її заідеологізованість – автор приписує владним колам ВКФ “зрадницьку роль” і “швидку змову” з самодержавством після парламентської реформи 1906 р. [253, с. 21-22, с. 180].

Схожу аргументацію знаходимо у дослідженні О. Жербіна “Формування промислового пролетаріату у Фінляндії у другій половині XIX ст.” (1963). Історик наголошує, що обрана робітництвом тактика прямої дії задля досягнення своїх громадських і майнових прав спричинила різкі демократичні перетворення в Озерному краї [224, с. 41-42, с. 56-57]. У цілому Жербін дотримується усталеного в радянській науці твердження, що формування промислового фінляндського пролетаріату відбувалося на тлі швидкого розвитку машинної індустрії, тому концентрація робітників на підприємствах була доволі високою. Дослідник також виділяє робітничий із загального фінського національного руху, виразно наділяючи непритаманними йому ознаками, як свідомість, дисципліна і організованість заради спільної мети [224, с. 80-81, с. 97-98].

Цінний доробок у систематизацію знань про фінське націєтворення і суспільну думку внесли представники т.зв. Карельської школи фіністики з Петрозаводська, насамперед Л. Суні та А. Лайдінен. У “Нарисах суспільно-політичного розвитку Фінляндії, 50-70-ті рр. XIX ст.” (1979) Суні дослідив особливості взаємин ВКФ із державою Романових, спертих на домовленості

шведськомовної аристократії з монархом і скріплених особистими зобов'язаннями. Історик наголосив, що царат недооцінював наданих ним гарантій прав і свобод фінляндців, які впродовж XIX ст. створили сприятливі можливості для нижчих верств, аби потіснити із займаних позицій панівну міську шведськомовну аристократію, особливо яскраво це проявилось в 1880-1890-х [298, с. 215; 299, с. 123]. Суні акцентував, що напередодні запровадження русифікації (1899) мовні суперечки між фенноманами та свекоманами зійшли з порядку денного, поступившись місцем соціальним протиріччям, породженим урбанізацією й індустріалізацією. Це, на думку історика, засвідчує згуртованість цілого фінляндського суспільства не завдяки заходам місцевої еліти з емансипації від імперського центру, а наперекір їм [299, с. 131].

У монографії “Соціально-економічні реформи 50-70-х років XIX століття у Фінляндії” (1982) А. Лайдінен висловив подібні до тез Л. Суні думки. Він висунув гіпотезу, що царське управління ВКФ через інститут генерал-губернаторів зменшило вплив прошведської еліти на фінськомовне селянство, яке з верстви, відстороненої від керування провінцією, поступово перетворювалося на фактора політичного життя [246, с. 20-22]. Головну роль у цьому Лайдінен визнає за Олександром II, який відновив скликання Сейму (1863) і розпочав економічну модернізацію Озерного краю. Детальніше історик розглянув роль селянства у дослідженні “Торпарська система оренди землі у Фінляндії: XVII – перша половина XIX ст.” (1987), акцентуючи на тому, що більшість безземельних селян була наймитами без наділу, залежними від землевласників – рушіїв націєтворення [247, с. 94]. Водночас він зазначив, що розв'язання проблеми політико-правового і соціального становища безземельних селян у “добу реформ” (1860-1880-ті) дозволяє казати про появу фінської нації, яка охоплювала переважну більшість населення.

Крах СРСР призвів до чергової зміни парадигм російської історичної думки – нові дослідницькі практики, що поширилися під впливом західної гуманітаристики, мали компенсувати відхід від марксистсько-позитивістських

догм. Серед помітних науковців кінця ХХ – початку ХХІ ст. з досліджуваної нами тематики виділимо О. Міллера, І. Такалу та І. Новікову.

У статті “Націоналізм як теоретична проблема (Орієнтація у новій дослідницькій парадигмі)” (1995) Міллер звернувся до найважливішого, на його думку, аспекту проблеми націєтворення – націоналізму як рушійної ідеї. Він стверджує, що освічені кола тієї чи іншої країни, керуючись політичною доцільністю, абсолютизували певні міфічні уявлення свого народу, щоби сформувати націю, навіть якщо остання позбавлена державності [498, с. 57-58]. Міллер пропонує розглядати націю виключно як ідею чи проект, що конструюється за допомогою дискурсивних практик еліти; українці та росіяни для нього – тісно взаємопов’язані народи, які без ідеологічної основи тривалий час не могли бути відокремлені один від одного [166, с. 38 і 84]. У монографії “Українське питання в політиці влади та російській суспільній думці (друга половина ХІХ ст.)” (2000) історик йде далі, інтерпретуючи репресивні заходи часів Олександра ІІ стосовно українського руху протистоянням концепції “великої російської нації” і “українського проекту” самостійного національного будівництва. На його думку, кінцевий результат цієї боротьби був зумовлений нерозумінням царатом сутності “малоросійської проблеми” [260, с. 11].

Слід відзначити і науковий доробок І. Такали, яка досліджує фінський рух через призму становлення двомовної публіцистики Озерного краю середини ХІХ ст. Її головні діячі – А. А́рвідссон і Ю. Сне́льман, – порушили питання унікальності державно-політичного статусу ВКФ не лише у межах імперії Романових, але й в Європі у цілому [462, с. 72-74, с. 123-125]. Детальніше світогляд будителів фінської нації та їхній вплив на громадськість досліджено І. Такалою в статтях “Ю.В. Снельман і фінська національна ідея” і “Від феннофільства до фенноманії: Г.Г. Портан і становлення національної думки Фінляндії” [513; 514]. Зокрема, нею здійснено ґрунтовний аналіз теоретичної спадщини згаданих діячів.

Найяскравіше демонструє зміни в трактуванні сучасними російськими науковцями “фінляндського питання” дослідження І. Новікової “Велике

князівство Фінляндське у роки Першої світової війни” (2008). Авторка наголошує, що фінський рух слід розглядати як феномен фінляндського автономізму в контексті інших суспільних проблем, що були притаманні не стільки власне ВКФ, скільки Російській імперії [274, с. 200-201]. Нею здійснено ґрунтовний огляд історіографії діяльності фенноманів кінця XIX – початку XX ст. При цьому Новікова наголошує, що витoki зародження і розвитку фінської нації варто шукати не в ідеологічній площині, а спираючись на синтез конкретних історичних умов; на її думку, Фінляндія являє унікальний приклад національної периферії, яка зуміла плідно скористатися автономними правами в складі поліетнічної держави Романових [274, с. 224 і 228].

Поданий вище історіографічний огляд праць науковців Фінляндії та Росії дає уявлення про ступінь дослідженості обраної проблематики. Водночас наголосимо ще раз – в Україні проблема фінського націєтворення протягом останнього століття перебувала поза колом дослідницьких зацікавлень. Іншою, природно, є ситуація з вивченням паралельного процесу зародження і розвитку української нації в межах Російської імперії. Цій проблемі присвячено значний масив досліджень істориків, які обґрунтовували ті чи інші (примордіалізм, конструктивізм та ін.) теорії походження нації. Далі буде проаналізовано лише найзначніші з-поміж них.

Насамперед згадаємо сформульовану М. Костомаровим своєрідну концепцію “двох руських народностей”. Схема етногенезу східних слов’ян, сформульована ним у полеміці з польським істориком і етнографом Ф. Духінським, полягала в існуванні за давньоруських часів “двох етнографічних гілок східних слов’ян”: південної і північної [101, с. 95-96]. Утворення ж “великоруського етносу”, за Костомаровим, відбулося на фіно-угорському і тюркському субстраті.

Його наступник – В. Антонович вважав українців-“русинів” окремою нацією, приналежною до слов’янської спільноти [36, с. 92]. Він убачав різницю між ними насамперед у “прикметах анатомічних”, визнаючи, однак, що їх доповнюють “прикмети духові”: характер, темперамент, релігійність, мова, культура [36, с. 95]. Приділив увагу Антонович і теоретичному обґрунтуванню поняття нації: перша

концепція, державницько-національна (франко-російська), оголошувала всю людність у межах певної держави приналежною до однієї нації; друга, етнографічна (німецько-пруська, англійська, італійська), визнавала кожен групу людей, що становлять один “анатомічно-духовий тип”, окремою нацією, яка відтак створюється не державою, а природою [36, с. 209-210]. Він указував на важливість для виокремлення нації її “культурного пробудження”. За оцінкою І. Гирича, ідеолог “хлопоманства” Антонович, розглядаючи все українське крізь етнографію і антропологію, визнавав, однак, за ним потенціал повноцінного національно-культурного життя [36, с. 60-61].

Власну концепцію висунув у 1870-х М. Драгоманов, виходячи саме з позицій ототожнення держави та нації. На його думку, *«українці страждають від того, що не мають своєї держави. У той час, коли інші народи Європи творили власну державність, нашому народу цього не вдалося зробити з відомих причин»* [293, с. 103]. Коріння останніх він шукав у добі звільнення українців “від насильства татарсько-турецького і від підданства польського”, коли новопостала козацька держава не змогла утримати незалежність. Водночас Драгоманов розрізняв поняття нації та раси: першу ототожнював із державою, другу – “слово етнографічне”, пов’язував із “душею і кров’ю” [92, с. 118-119]. Без свободи нації, наголошував він, неможливо реалізувати права особистості [293, с. 110].

Не обійшов увагою проблеми націєтворення і М. Грушевський, узагальнивши напрацювання своїх попередників. Становлення українського народу він датував добою занепаду Русі. У визначеннях “нації”, “етносу”, “народності” Грушевський слідує за Драгомановим: *«Національність – неминуча, непереборна форма, в якій проявляється розвиток людства [...] і в якій мільйони людей мислячих відчують свої відносини, встановлюючи modus vivendi свого майбутнього»* [52, с. 72]. “Національний аспект” він, на відміну від Антоновича, вбачав у мовній відособленості українців – під владою як Романових, так і Габсбургів, а тому саме мову вважав ключем до національного відродження [52, с. 312]. Грушевський зазначав, що наступ самодержавства на права українців сприяв

переходу національного руху до якісно нового етапу: від культурницького до суспільно-політичного [52, с. 319].

Події Великої війни і визвольних змагань 1917-1921 рр. сприяли коригуванню поглядів на зародження і розвиток української нації. Так, О. Бочковський виділив за характерну ознаку національної єдності народу його протиставлення внутрішнім і зовнішнім поневолювачам [161, с. 167-168, с. 239-240]. Водночас він зауважив, що “національному ренесансу” сприяла реакція “історичних” націй стосовно “неісторичних”. На його переконання, нація є природним явищем, яке проходить крізь етапи “сплячки” та “пробудження”; тож уявлення про те, що українці чи фіни стали нацією в ХІХ чи на початку ХХ ст., він вважав помилковим [161, с. 7-9]. Перетворення протягом кількох десятиліть низки народів з етнічних спільнот, об’єднаних лише мовою, традиціями, культурою, на справжні національні організми, які прийшли на зміну поліетнічним династичним монархіям, на думку Бочковського, являє істотний цивілізаційний злам [49, с. 9]. Він також першим з українських авторів здійснив аналіз фінляндського автономізму і націєтворення, відкинувши панівні у його час стереотипи стосовно фінів як “окраїнного народу” і ВКФ – як інтегральної частини держави Романових [48, с. 6-8]. Критично оцінив він і царське реформаторство в Озерному краї, яке, хоча й “виплекало національно-культурний поступ фінів”, проте лише заклало підґрунтя сталого державного будівництва [48, с. 3-4].

Від початку публіцистичної діяльності у центрі уваги Д. Донцова перебувало національне питання. Він гостро критикував німецьких теоретиків соціалізму за «плямування національних змагань українців, білорусів та інших пригноблених народів», які зазнали тавра “неісторичних націй” [97, с. 66]. Такі пригноблені нації, як українці, чехи та хорвати, «виступали в ролі звичайних шахових фігур у руках офіційних грачів із Відня або Петербурга» [97, с. 68]. Водночас зазначав він, саме таке зверхнє ставлення зрештою сприяло перетворенню розрізненої етнічної маси на націю. Твір “Дух нашої давнини” (1944) Донцов присвятив проблемі “провідної верстви” – керманичів нації, її “психічного обличчя”,

ідеології, ролі та місця в суспільстві, окресливши “ідеальний тип” народу як “ієрархізованого суспільства” [93, с. 150 і 180]; саме це мало забезпечити всебічний розвиток української нації і держави. За оцінкою І. Загребельного, “прецедент Донцова” важливий, оскільки закликає не підпорядковувати націю ідеологічним догмам: Донцов не ототожнює націю і народ із державою, бо остання існує тільки завдяки статичним потугам соціально-економічних груп, ієрархічним верствам організованого згори до низу суспільства [228, с. 52-53, с. 140].

Серед представників української діаспорної науки, які зверталися до теоретичного осмислення національного питання, однією з найпомітніших постатей є І. Лисяк-Рудницький. Зародженню і розвитку української нації в ХІХ ст. присвячений його нарис “Зауваги до проблеми “історичних” і “неісторичних” націй” (1977), де проаналізовані сутності нації, еліти, влади, їхнє значення в процесі формування й становлення державності в Україні. На думку дослідника, існування радикальної відмінності між “повними” (“історичними”) та “неповними” (“неісторичними”) націями можливе тільки за наявності у перших і відсутності у других характерної риси – *«політичної свідомості та “високої” культури»* [249, с. 33]. Концепція українського націєтворення Лисяка-Рудницького наголошує на унікальному прикордонному становищі українства: між римсько-польським Заходом та візантійсько-московським Сходом [248, с. 1-2]. Етнос, зазначає історик, є сукупністю об’єктивних прикмет – звичаїв, побуту і мови, які передаються від батьків до дітей майже автоматично, без свідомих зусиль [цит. за 249, с. 12]. Існування ж більш-менш гомогенної етнічної маси сприяє формуванню нації – феномену політичної сфери, сукупності людей, які бажають утворити державу.

Інший діаспорянин Р. Шпорлюк доводить спрощеність поширеної “звичайної” схеми історії українських земель у ХІХ ст., яка зводиться до їхнього перебування у складі Австрійської та Російської імперій. Ця схема нехтує той факт, що українські землі перебували у сфері польського економічного, соціального і культурного домінування; при цьому йдеться не лише про

Галичину, а й Правобережжя включно з Києвом, до якого поляки, втративши його наприкінці XVII ст., повернулися економічно і культурно після 1795 р. [172, с. 98]. За оцінкою Шпорлюка, українське націєтворення являло процес деформування, трансформування і “розформування” водночас російської імперської та польської ідентичностей: адже перш ніж мати декларацію незалежності, народ потребує декларації залежності – твердження “ми є інакші” [172, с. 348-349].

До проблеми української ідентичності звертався у своїх націологічних студіях і З. Когут. У статті “Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво” він аналізує генезу української національної ідеї як складову широких процесів зміни форм народної самобутності у східних слов’ян, починаючи від їхнього розселення у Подніпров’ї. Дослідник вважає, що постання більшості націй не є наслідком лише природного розвитку, а завдячує інтелектуалам, війнам і політикам: *«Нації, що вже мали деякі елементи національно-державного устрою, але були поділені між кількома політичними утвореннями, організовували рухи за політичне об’єднання»* [239, с. 82]. Так утворилися Німецька імперія та Польська держава, але шлях України був іншим; націю на теренах Наддніпрянщини створено не “згори”, а “знизу”. *«Українська козацька еліта пройшла кілька стадій домодерного національного будівництва, наслідком чого стало виникнення “малоросійської” (української) ідентичності»*, – підсумовує він [239, с. 85].

“Перебудова” і крах СРСР спричинили суттєві зміни в уявленнях стосовно націєтворчих процесів. Пожвавлюються як дослідження історії українського національного руху, так і історіографії з цієї проблематики. Так, Я. Грицак у “Нарисі історії України” (1996) пропонує власну концепцію модерної української історії, з урахуванням досягнень вітчизняної та світової науки у сфері теорії націєтворчих процесів. Він зазначає, що переважно саме в XIX ст. відбувається зародження націй, зокрема і української [213, с. 40]. Грицак пов’язує це з постанням специфічного типу політики за умов глибокої екзистенційної кризи, секуляризації суспільства, пошуками свого національного “я”. Рівночасно історик

зауважив, що *«всі групові ідентичності є предметом постійних суперечок, конфліктів і компромісів; а те, що ми називаємо об'єктивною реальністю, накладає певні обмеження на цей переговорний процес»* [215, с. 36]. За Грицаком, “проводирями” націй у ХІХ ст. стають переважно вихідці з інтелігенції, які поєднували культурницьку і політичну діяльність: якщо на Заході Європи нації творилися й концептуалізувалися політиками, то на Сході (включно з Підросійською Україною) – інтелектуалами та поетами. *«Специфіка української інтелігенції, – наголошує дослідник, – знову ж таки, як і всієї інтелігенції східноєвропейської – полягає в особливій націєтворчій функції інтелектуалів»* [216, с. 141].

Фундаментальна праця Г. Касьянова “Теорії нації та націоналізму” (1999) презентує систематизований аналіз традиційних і сучасних концепцій націй і націоналізму, звертаючись до проблем їхньої генези: культурних, соціальних, політичних й ідеологічних передумов. Дослідник визначає націю як феноменальну сукупність об'єктивних і суб'єктивних обставин і чинників, представники якої усвідомлюють власну приналежність до єдиної спільноти [165, с. 55]. Українське націєтворення розцінюється ним як “суперечливий і багатовекторний процес”, що, попри значну тривалість, досі не дійшов завершення. За Касьяновим, український етнос перетворився на націю у т.зв. “добу національного відродження”, коли відбулися формування і “соціалізація” національної ідеї, “масовізація” національної свідомості українства “згори” “донизу” [165, с. 300]. На його думку, процес становлення української нації є ідеальним зразком суперечок між примордіалістами та модерністами.

Не можна оминати увагою і П. Толочка, чий безкомпромісний погляд на українське націєтворення досі є приводом для наукових дискусій. У праці “Давньоруська народність: уявна чи реальна” (2005) дослідник пропонує абстрагуватися від фактора мови, а спертися виключно на чинник етнічних процесів, які відбулися на Русі з приходом і після монголо-татарського нашествия [301, с. 15-16]. На його думку, сучасне українство, що постало з модерністських процесів ХІХ ст., цілком підпадає під термін “уявна спільнота”. Толочко

стверджує, що середньовічне державне утворення з центром у Києві має бути осмислене не інакше, як єдиний культурний, політичний і економічний організм для трьох східнослов'янських народів [301, с. 103].

Заслуговують на увагу напрацювання представників Дніпровської історичної школи: А. Болебруха, С. Світленка і Т. Портнової. Перший у “Нарисах з історії громадської свідомості” (2008) зазначав, що і періодизація зародження та розвитку суспільної думки в українців і росіян, й історична доля останньої багато в чому різняться [200, с. 19]. На його думку, збереження національної і регіональної специфіки стало фундаментальним підґрунтям постання в ХІХ ст. національних рухів поляків, українців, білорусів. За Болебрухом, у Росії формування суспільної думки починається в добу централізації (ХV-ХVІ ст.), зазнаючи цілеспрямованого впливу з боку влади. Аналогічні процеси на українських землях відбувалися під істотним польсько-литовським впливом; навіть у часи визвольної боротьби середини ХVІІ ст. суспільна думка тут орієнтувалася переважно на західні зразки [200, с. 20-21].

Натомість С. Світленко розглядає народницький рух у Наддніпрянщині 1860-1880-х як складову національного становлення українців, констатує впливи на нього загальноросійського (декабризм, слов'янофільство, західництво) і західноєвропейського походження (Романтизм, марксизм) [508, с. 36-37]. Народництво або також народолюбство він оцінює як реакцію частини місцевого суспільства на пореформений злам традиційного ґтибу життя, утвердження західних “буржуазних” ідей, звичаїв та порядків. На думку Світленка, “ходіння в народ” демократичної інтелігенції стало першим досвідом зближення радикальної інтелігенції та народних мас – своєрідною національною українською формою європейського демократизму [290, с. 5]. Досліджуючи генезу українського народолюбства, він доводить, що тут поєдналися ідеї утопічного соціалізму і радикальна програма буржуазної демократії [290, с. 170-171]. Серед чинників українського націєтворення автор виділяє наступні: поступ модерністського світогляду, політизація національного руху, перехід від домінування ідеї етносу до ідеї нації [508, с. 40]. На його думку, не слід розглядати націєтворчі зусилля

українства поза контекстом соціально-економічних трансформацій (утвердження капіталізму і урбанізації) та кризи імперської державності, що своїм тиском підштовхувала частину інтелектуалів до кристалізації української національної ідеї.

Вплив на формування світогляду і поглядів української інтелігенції західноєвропейських інтелектуалів розглядає дослідниця Т. Портнова. Її погляд концентрується з одного боку на образі селянства в уявленнях наддніпрянських народолюбців, з іншого – на ідеях, які домінували у колективній думці представників українського руху у Російській імперії другої половини XIX ст. [282, с. 6-7]. Вчена зауважує, що із кінця XVIII ст. бідний хлібороб був “головним героєм” доби Модерну, котрого використовували у своїх цілях будителі. У доіндустріальному світі селянство – важливий об’єкт суспільної уваги, який аристократія переважно сприймала ворожо або була схильна просто не помічати через притаманну його представникам простоту [282, с. 17, с. 30-31]. Щоби пізнати спосіб життя, побут, міркування та бажання простолюду з села інтелігенція “йде у народ”, чим фактично закладає підмурівок національної єдності “верхів” і “низів”. Т. Портнова стверджує, що подібна практика мала як позитивні, так і негативні результати [282, с. 53-54].

Феномен пробудження українства як комплекс незалежних, проте взаємопов’язаних подій кінця XVIII – початку XX ст. тлумачить В. Сарбей [288, с. 20]. За його оцінкою, зусиллями української інтелігенції відбулося неочікуване згуртування народних мас навколо національної ідеї [288, с. 22-23]. Важливий доробок становить запропонований Сарбеєм варіант періодизації/локалізації процесу українського національного відродження, спираючися на праці М. Грушевського, І. Лисяка-Рудницького, І. Крип’якевича, О. Пріцака: 1) чернігово-сіверський (1780-1790-ті); 2) харківсько-полтавський (1800-1830-ті); 3) київський (1840-1860-ті); 4) женецький (1870-1880-ті); 5) галицький (1840-1900-ті); 6) наддніпрянський (1900-1910-ті) [288, с. 25].

Окремо варто виділити дотичний до піднятої у дисертації проблематики доробок західних дослідників А. Капелера, Д. Бовуа і Р. Енквіста. Так, перший

серед них намагається з'ясувати причини занепаду Російської держави крізь призму специфічних типів взаємовідносин центру з периферіями. Каппелер детально змальовує процес інкорпорації українських земель і Фінляндії до складу монархії Романових, акцентуючи на національному питанні [234, с. 67-68, с. 79-80], яке для царату стало болючим тільки з модернізаційними змінами середини XIX ст. За оцінкою дослідника, етнічне розмаїття і наявний культурний рівень тієї чи іншої “окраїни” зумовили відповідне ставлення до тубільного населення і покликали до життя відповідні типи управління. Там, де царат на відріз відмовлявся визнати окремішність українців, надати їм хоч якусь автономію, було місце дзеркально протилежному ставленню щодо лояльних фінів, визнаних “нацією серед націй” [234, с. 92-94, с. 121-122].

Натомість Д. Бовуа зосереджується, з-поміж інших, на проблемі становлення національної самосвідомості в Україні за умов її тривалого поділу на суттєво відмінні у різних аспектах регіони: Лівобережжя і Правобережжя. У центрі його уваги – еліта, успадкована від Гетьманщини та Речі Посполитої. Саме ця верства населення, насамперед на Правобережжі, певен Бовуа, могла дати поштовх націєтворчим процесам, ішовши “згори”; на це були нездатні нащадки козацтва у Степовій і Лівобережній Україні [198, с. 271; 199, с. 269-270]. Водночас більшість еліти, яка зреклася спорідненості з народною масою, була надалі приречена на роль стороннього спостерігача процесу формування української нації [198, с. 273-274; 199, с. 275-276].

Своєю чергою, Р. Енквіст концентрується на питаннях ідеології, впливах ідейно-політичних течій XIX ст. на суспільну думку Скандинавії. Історик наголошує, що переломним моментом досліджуваної доби стала поява і трансформація гегельянства [332, с. 9-10]. При цьому увагу звернено не стільки на сутність, скільки на його adeptів, які, з одного боку, намагалися на локальному рівні за різних умов індоктринувати теоретичні настанови Г. Гегеля, з іншого – протистояти чинним державно-політичним ідеологемам і практикам. За приклад Енквіст бере діяльність Ю. Снельмана, К. Маркса, а також М. Бакуніна [332, с. 43, с. 46, с. 49], зазначаючи, що кожен із них незалежно від походження і статусу

спрямовував всі свої сили на пошук бажаного суспільного ідеалу, де б не було місця утискам і гнобленню за культурною, національною, соціальною та ін. ознаками.

Здійснений огляд історіографії проблеми засвідчує значну увагу, приділену у дотеперішній науковій літературі низці аспектів націєтворення у Фінляндії й Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. у межах їхньої спільної метрополії – Російської імперії. Йдеться про зародження і розвиток фінського і українського націоналізмів, ідеологічні засади та політичні програми національних рухів, пов'язаність певних ідей і практик із діяльністю окремих “будителів”. Проте видається, що на сьогодні бракує комплексного порівняльного дослідження даної проблематики. Очевидною є концентрація уваги колег-істориків на тому або іншому регіоні, переважно без проведення чітких паралелей між ВКФ і 9 українськими губерніями. Відтак слід констатувати й очікувано високий ступінь дослідницької суб'єктивності.

1.2. Джерельна база

У компаративному дослідженні, яким є дана дисертація, об'єктом аналізу є зіставлення життєвого шляху, ідей і практичної діяльності учасників національних рухів у ВКФ і Підросійській Україні; історичним тлом слугує еволюція фінляндської автономії у складі Російської імперії. Слід підкреслити актуальність компаративізму (також порівняння – Д.К.) в дослідженні проблематики, яка подібна обраній нами; на цьому наголошують Т. Винарчук і Ю. Каганов [470, с. 136-137; 486, с. 255]. Порівняльний підхід, з одного боку, допомагає виявити особливості перебігу націєтворення у фінів і українців, з іншого – дозволяє створити певну модель цих процесів. Аналогічні міркування зустрічаємо в А. Каппелера, який зауважив, що застосування порівняльного підходу має переваги, надаючи вченому можливість розширити історичний горизонт наукового дослідження. Оскільки, на його думку, кожна національна історія має тенденцію до зображення історичної долі власного народу як неповторної; а в порівнянні з іншими націями стають помітними спільні й

відмінні риси, які надають кожній окремій національній інтерпретації глибини [234, с. 4-5].

На сьогодні існує достатньо наукових розвідок із вузько спеціальних проблем для проведення узагальненої роботи. Тому видається слушним зауважити, що порівняння – один із базисних принципів наукового пізнання. Його передумовою є те, що багато природних і соціальних явищ мають практику повторюватися, хоча останні далеко не у настільки явному вигляді, як перші. Виходячи з запропонованої Ч. Тіллі класифікації, вважаємо за доцільне використати варіативний тип порівняльно-історичного аналізу. Завдяки йому, вказує дослідник, вдається зосередитися не на загальних рисах випадків, а на їх суттєвих спільностях/відмінностях, які концептуалізуються через множинність форм [189а, с. 81-83]. Завдання вченого – зрозуміти причини цієї повторюваності, застосувавши, за прикладом М. Блока і Ф. Броделя, увесь наявний функціональний інструментарій порівняльного підходу. Відповідно до цього, залучена в ході дослідження джерельна база в цілому та її окремі складові дають можливість встановити як подібності, так і відмінності об'єктів порівняльного аналізу, сприяють пізнанню їхньої сутності.

Джерельну базу дослідження становить комплекс текстів, різнорідних за походженням, призначенням, формою, жанрами та змістом. При її формуванні ми виходили з положення, за яким історичним джерелом може слугувати *«буквально все, звідки можна запозичувати відомості про предмет, який цікавить нас»* [284, с. 49]. При цьому наголосимо, що кожне використане в дослідженні джерело має пройти верифікацію шляхом його зовнішньої та внутрішньої критики, а також комплексного використання інших джерел. Джерельну базу складають:

- 1) законодавчі акти й урядові розпорядження, видані як російською владою, так і Сенатом і Сеймом ВКФ;
- 2) наукові й науково-публіцистичні праці сучасників досліджуваних подій, присвячені особливостям державно-політичного устрою ВКФ;
- 3) видання неофіційного характеру (публічні виступи царських чиновників, статті представників російської політичної еліти);

4) праці ідеологічного і філософського змісту визначних діячів національних рухів;

5) документи особистого походження (подорожні записи, спогади);

6) періодичні видання місцевого значення.

До першої групи належать “Збірник постанов Великого князівства Фінляндського” і “Повне зібрання законів Російської імперії”, що містять законодавчо-нормативні акти. Особливий інтерес ці джерела становлять перш за все з огляду на ступінь розуміння російською владою і посадовцями наявної ситуації у ВКФ і Підросійській Україні. Як наголошує Я. Калакура, діловодні документи є найчисленнішими, найбільш різноманітними за формою і найціннішими за значенням актовими історичними джерелами [233б, с. 358]. Вони відображують історичну дійсність не в її фактах (окремих явищах і подіях), а в юридичних нормах, аналіз яких дає можливість робити висновки про політичний та економічний стан суспільства, розвиток соціальних процесів, культури, моралі, приватних відносин і т.ін.

Правові акти царської адміністрації дають можливість адекватніше оцінити адміністративно-політичну і суспільно-економічну ситуацію у ВКФ, засвідчуючи існування сюзеренно-васальної управлінської моделі, але не стосунків метрополії з колонією. Це підтверджують і коментарі російських чиновників, які вважали необхідним коригування політичного курсу стосовно Фінляндії у відповідному самодержавному ладу дусі.

До другої групи належать насамперед праці низки російських високопосадовців та вчених: Е. Берендтса [39; 40; 41], М. Сергєєвського [73], М. Корєво [63], П. Шиловського [75]. Особливий інтерес становлять матеріали, в яких відбилася полеміка з “фінляндського питання”. Це твори як уродженців ВКФ – Л. Мєкеліна [68; 85] і Ю. Данієльсона [79; 80], так і їхніх російських опонентів – М. Бородкіна [43; 47], П. Мєссароша [66; 67], С. Міхайлова [69], В. фон дер Остен-Сакена [71], М. Руссобтовського [72], М. Таганцева [74].

З-поміж джерел неофіційного походження, що формують третю групу, найбільш цінними для нашого дослідження є статті М. Каткова [61; 62], виступи і

промови П. Столипіна [25, с. 67-77; 26, с. 235-244], його листування з іншими чиновниками [27]. Цінний матеріал містить праця Ф. Зейна “Військова повинність у Фінляндії в порівнянні з загальнообов’язковою військовою повинністю в імперії” [60].

Четверту групу становлять праці ідеологічного і філософського змісту діячів українського (на теренах 9 перерахованих раніше губерній) і фінського рухів. Це насамперед: “Записи міркувань на різні теми” Я. Ютейні [111]; “Книги битія Українського Народу”, “Дві руські народности” та “Правда полякам о Руси” М. Костомарова [99; 100; 101]; “Книга нашої землі” З. Топеліуса [118]; “Вчення про державу” Ю. Снельмана [113]; “Про українофілів та українофільство” і “Погляди українофілів” В. Антоновича [89; 90]; “Вольный Союз – Вільна Спілка: Досвід української політико-соціальної програми” М. Драгоманова [98]; “Ремесла і фабрики на Україні” та “Праця людини і її ставлення до розподілу енергії” С. Подолинського [106; 107]; “Нова сім’я...” Б. Грінченка [91]; “Ідейне підґрунтя: вибрані виступи та твори” Н. аф Урсіна [119]; “Самостійна Україна” М. Міхновського [103]; “Револьюційна Росія. Виникнення та розвиток револьюційного руху в Росії” і “Визвольний рух в Росії” К. Зілліакуса [108; 120; 121].

До п’ятої групи належать тексти мемуарного характеру. Загальноновизнано, що спогади є важливим, а подеколи єдиним джерелом незамінної за специфікою інформації, що висвітлює суттєві для історичного дослідження проблеми. Їхні автори, з одного боку, вищі достойники імперської адміністрації, зокрема С. Вітте [13], з іншої – ті, хто перебував в опозиції до царату: К. Зілліакус [31], Ю. Коллард [15], П. Мілюков [16], П. Свінгунд [30], М. Грушевський [14].

Джерельна база дисертації була б неповною без залучення подорожніх записок. Адже у них також знайшли відображення побут, звичаї, економічна і суспільно-політична ситуація у досліджуваних регіонах, перш за все далекої Фінляндії. Найціннішими з-поміж них є ті, що належать перу Е. Льоннрота [24; 29].

Матеріали преси зараховуємо до шостої групи. Статті, прокламації, відозви, які публікувалися в періодичних виданнях, дозволяють проаналізувати бачення

тодішньої суспільно-політичної ситуації з різних точок зору. Оскільки друковані видання, де висвітлюється “українське питання”, вже ґрунтовно досліджене у науковій літературі, нами приділено увагу насамперед тим, які стосуються проблем фінляндської автономії та фінського національного руху. Видається обґрунтованим умовний поділ залучених періодичних видань за зовнішньою (мовною) ознакою на дві категорії: перша – друковані фінською і шведською; друга – російською.

До першої належать газети “Mnemosyne” [138], “Åbo Morgonblad” [159], “Saima” [146], “Suomalainen” [147], які, ще не набули яскраво вираженого політичного забарвлення, але вже стали рупором молодого фінського руху. З появою партій преса перетворюється на основний засіб комунікації фенноманів і їхніх опонентів-свекоманів із широким загалом. Ідеться про такі газети, як “Uusi Suometar” [156; 157], “Valvoja” [158], “Päivälehti” [143; 144], “Nya Pressen” [139-142]. До другої відносимо російськомовні періодичні видання консервативного спрямування – “Кіевлянинъ” [123; 124] і “Финляндская Газета” [127-130]. Остання була офіційним друкованим органом генерал-губернатора ВКФ, на шпальтах якого оперативно публікувалися розпорядження і укази монарха, уряду та ін. відомості.

Водночас слід пам’ятати, використання інформації, яку надають мемуари, подорожні нотатки і матеріали періодичних видань, має супроводжуватися врахуванням ступеню суб’єктивності цього різновиду джерел, які відбивають національні, соціально-професійні та ін. ознаки власних авторів. На наш погляд, залучений у процесі дослідження комплекс джерел у цілому є достатньо репрезентативним і дає можливість реалізувати поставлені мету й завдання дисертаційної роботи.

1.3. Методологічні основи та методи дослідження

Перед тим, як розпочати висвітлення теоретико-методологічних засад дисертації, слід звернутися до визначення понять нації та націоналізму, що є ключовими в межах досліджуваної проблематики. Найбільш слушним видається

пристати на авторитетну позицію основоположника етносимволізму Е. Сміта, яка допомагає уникнути дискусійних крайнощів [165, с. 68-69; 168, с. 32-33]. Саме її надалі буде застосовано у дисертації.

У нашому розумінні нація – сукупність об'єднаних спільними ознаками (походження, територія, мова, історія і т.п.) людей, що, виступаючи як цілісний суб'єкт із власними інтересами на геополітичній арені, здатна самостійно вирішувати власну долю, включно зі здобуттям будь-якої форми суверенітету; нація не тотожна етносу, оскільки має відмінну соціальну природу. За аргумент на користь явної різниці наведемо слова Е. Сміта: *«Члени ethnies мають зв'язок символічний із конкретною територією, до якої можуть бути прив'язані та/або з якої, на їхню думку, вони походять; натомість більшість членів націй живуть на своїх історичних “батьківщинах”, що мають визнані центри й виразно демарковані кордони, – на землях, стверджують вони, “їхніх” за правом тубільного походження, або історії, або походження та історії рівночасно»* [168, с. 56]. Сумарною ознакою нації – неповторної моделі соціально-культурної організації, – що не виникає з небуття як абсолютно нове явище, бо неминуче несе на собі відбиток довгої життєдіяльності того чи іншого народу і конкретної країни, слід уважати групову національну ідентичність [168, с. 50-51; 188, с. 59-60]. Натомість націоналізм – ідейно-політична течія, прихильники якої визнають за найвищу цінність національно згуртований колектив (тобто націю), сповнений власною індивідуальністю на основі тяглості спогадів про спільне минуле і програмування майбутнього; інтереси і цінності нації у межах націоналістичного мислення переважають над інтересами і цінностями інших груп.

Відповідно до мети, об'єкту і предмету дослідження було використано теоретичні настанови тих фахівців у галузі націології, які не тільки заклали її науковий фундамент, але й суттєво розвинули й типологізували вже наявні підходи у визначенні соціокультурних феноменів нації та націоналізму. Ми орієнтуємося на тричленну класифікацію існуючих у цій сфері концептуальних платформ: примордіалізм, модернізм (конструктивізм) й етносимволізм.

У центрі уваги примордіалістів перебувають “споконвічні характеристики” людських спільнот (спорідненість по крові, території), за допомогою яких виявляються соціально значимі форми “глибоко вкорінених рис” [163, с. 297; 175, с. 17; 553, с. 100-101]. На їхню думку, розуміння феноменів націй і націоналізму має будуватися навколо поняття спільності походження, що містить широкий комплекс антропологічних, мовних, територіальних та/або культурних ознак. У цілому ця концепція оголошує етнічні та національні спільноти “природними” (“початковими”) формами людських об’єднань, які складають безперервну соціальну тяглисть.

Іншу, протилежну концепцію являє модернізм. Його представники обстоюють точку зору, згідно з якою нації є суто сучасними “винаходами”, соціальними та політичними “конструкціями” індустріального світу [176, с. 8; 181, с. 13]. За основу взята теза про циркуляцію всередині етно- і національних спільнот різних видів ідентичностей, які виявляються змінними, оскільки залежать від політичних обставин і соціальних контекстів. Модерністи схильні уникати пояснення того, чому питання національної самоідентифікації до тепер викликають сильні емоції, приділяють незначну увагу тим етнічним спільнотам, межі яких не збігаються з адміністративними кордонами. Натомість вони пропонують зосередитися на вивченні активності організованих на основі інтересів окремих впливових груп (інтелектуалів, політичних й економічних еліт), репрезентуючи їх у ролі “винахідників” етнічностей і націй [169, с. 60-61; 182, с. 10].

Третьою концепцією є етносимволізм, прихильники якого визначають нації як історично сформовані феномени колективної культурної ідентичності, коріння яких міститься в етнічних структурах, що історично передували їм [177, с. 22; 188, с. 54]. Процес націєтворення, на думку етносимволістів, є тривалим процесом, який не піддається точному датуванню. Набуття самоназви – перший і головний етап; його відсутність розцінюється як ознака слабкого ступеня інтеграції, що заважає зародженню почуття спільності. Далі нація здійснює територіальне самовизначення, що знаходить вияв у концепції рідної землі,

історичної батьківщини, котра сприймається не тільки як місце проживання, а й особливий простір із символічною значимістю [168, с. 40].

Варто детальніше зупинитися на окремих постатях, чий теоретичний доробок істотно вплинув на гуманітаристику ХХ та початку ХХІ ст. У наш час висловлена точка зору, згідно з якою предтечею модерністського напрямку був О. Бочковський [474, с. 46], творча спадщина якого тривалий час перебувала поза увагою дослідників. Він задовго до М. Гроха виокремив 3 фази націєтворення “неісторичних” народів: доба “національного пробудження” (відродження рідної мови та осучаснення літератури), згодом “економічна емансипація”, а довершує їх “політичне визволення” через здобуття державної самостійності [161, с. 163-164]. Бочковський твердив, що кожний народ у процесі націєстановлення мусить мати не лише ідеологів, а і теоретиків для створення загальної програми дій [161, с. 10].

М. Грох запропонував загальновідому схему, характерну для центрально- і східноєвропейських національних рухів. Вона містить наступні стадії [170, с. 124]: 1) академічну, коли формується первинний, переважно науковий інтерес освічених кіл (еліти) до історії та культури власного народу; 2) культурну, коли складається національна еліта (рушійна сила націєтворення), яка продукує сучасну високу культуру на основі етнографічного матеріалу; 3) політичну, коли маси (селянство і робітництво) мобілізуються цією елітою задля набуття громадянських прав і політичного самоврядування, утворюючи завершену соціальну структуру нації. На думку Гроха, для організації зрушень подібного масштабу повинні скластися одночасно об’єктивні та суб’єктивні передумови. Він закликає враховувати не тільки формальний рівень соціальної комунікації, але також її зміст: без ідеологічно закріпленої ідентифікації нація ані уявляється, ані мобілізується [170, с. 133].

Б. Андерсон аналізує націю через синтез соціокультурних і економічних чинників. На його думку, вона є уявленою політичною спільнотою з власною ідентичністю, яку конструюють окремі особистості [160, с. 22]. Він відносить до великих людських об’єднань не лише нації, а й соціальні стани, які можна класифікувати за стилями та способами їхньої змінної уяви. Ілюстрацією цього

служує приклад аристократії, що стала сприйматися в якості суспільного класу лише в ХІХ ст., а доти усвідомлювалася через категорії спорідненості та васалітету. Деякі тези Андерсона прямо стосуються досліджуваних нами сюжетів, наприклад, наголошування ним на вторинному, імітаційному характері націоналізмів у Центрально-Східній Європі [160, с. 98-99]. Місцеві “будителі” модерних націй, запозичуючи готові конструкції, адаптували їх до умов своєї батьківщини; при цьому вони функціонували в істотно іншому соціальному середовищі, ніж це було на Заході. У такому випадку, згідно з теорією Андерсона, нація постає ідеєю та метою, до яких можна було прагнути від зародження національного руху.

За Е. Смітом, нація – головна політична форма з’єднання людей на певній території, має власну масову публічну культуру і освіту, виступає як єдине джерело політичної влади [168, с. 32]. Своїм завданням він вважає дійти адекватного розуміння суті емпіричних даних. Теорія Сміта позбавлена примордіалістських і модерністських крайнощів: за нею, модерна нація – рівночасно абстрактна ідея і реально існуюча спільнота, що виникла нещодавно, проте має давнє коріння через наявність звичаїв, історії, культури. З одного боку, вона виступає як категорія аналізу, з іншого – як описовий термін, що застосовується до особливого історичного типу людських спільнот, чії етнічні й культурні характеристики стають об’єктом конкуренції різних національних проектів і їхніх діячів, істотно впливаючи на ідеологію останніх і хід боротьби.

Радикальний модерніст Е. Гелнер, навпаки, твердив, що вихідний етнічний матеріал практично не сковує свободу творчості націоналістів у їхньому проектуванні націй, котрі, окрім усього іншого, прагнуть здобути державну самостійність: *«Націоналізм не виникає там, де взагалі немає держави як такої або там, де її наявність є сумнівною. Водночас держава у цих випадках була більш ніж доконаним фактом»* [164, с. 33]. Гелнер, який розглядав націоналізм як політичний принцип, твердив про збіг етнічної (національна спільність) та політичної (державна) одиниць. На його думку, поява і розвиток націоналізму обумовлені новою роллю культури в індустріальному суспільстві, яке, на відміну

від аграрного, потребує суворої однорідності: забезпечити відповідні умови виробництва мають єдиний культурний сенс, стандартизована мова і узагальнена система освіти [164, с. 48, с. 52-53].

Заслуговує на увагу заклик Р. Шпорлюка позбуватися хибних стереотипів та ідеологічних упереджень, які стоять на перешкоді науковому пізнанню, зокрема й у націологічних студіях [171, с. 351]; не слід спрощено сприймати національний розвиток як неухильний, лінійний процес [523, с. 163-164]. О. Міллер наголошує, що простір Російської імперії був не тільки ареною протиборства різних національних рухів і націоналізмів, але й об'єктом цього суперництва [166, с. 9]. На його переконання, русифікація національних периферій держави Романових, як відповідь на вказані явища, не являла внутрішньо цілісного однорідного процесу. Репресивні заходи царату проти найактивніших національних рухів “збуджених революційними настроями народів” являли “урізноманітнення асиміляції та акультурації”, виходячи з наявних поточних умов тієї чи іншої підвладної території [цит. за 166, с. 76-77].

До вищезазначеного варто додати, що жоден націоналізм і національний рух не існують поза протистоянням іншому, а іноді й низці інших подібних, котрі прагнуть затвердити власні ієрархії ідентичностей і цінностей. У Підросійській Україні українська національна ідея протистояла офіційній російській і опозиційній польській, на території ВКФ фінська ідея – шведській (свекоманській). Специфіка структури цих протистоянь і взаємовпливів така, що націоналізми взаємно запозичували образи і тактику, при цьому зберігаючи власну стратегію та перспективи. Лише виявивши відмінності комплексів цінностей, стверджуваних тим або іншим націоналізмом, можна зрозуміти логіку розвитку ситуації, що мала місце у досліджуваній період на теренах Озерного краю і 9 українських губерній. Виходячи з цього, важливою методологічною настановою є необхідність ситуаційного та комунікативного підходу до вивчення процесів націєтворення як таких.

Окремі аспекти національного становлення українців і фінів розглядаються з перспективи соціальних, політичних і економічних процесів, які відбувалися в

тогочасних Наддніпрянщині й ВКФ. При цьому, відповідно до ідей Г. Гегеля, слід враховувати, що кожна нова історична доба являє собою результат розвитку попередньої, суперечності всередині якої призводять до неминучого переходу на новий щабель розвитку, а сам історичний процес являє собою прогрес у свідомості, в сфері свободи [162, с. 24-25].

Визначені у вступі мета і завдання дисертаційної роботи обумовили вибір і використання принципів і методів історичного дослідження. Сучасна методологія ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, спирається на здобутки досвіду і являє синтез теорії та практики наукового дослідження. Для розкриття обраної проблематики було залучено дані суміжних гуманітарних дисциплін: етнології, політології та соціології. Зумовлена цим міждисциплінарність означає запозичення тих чи інших методів згаданих наук.

Провідними принципами, використаними в дисертації, є: історизму, наукової об'єктивності, системності, всебічності та наступності. Дотримання принципу історизму у компаративному дослідженні передбачає використання репрезентативної джерельної бази, конкретність у вивченні історичних подій і процесів. Згідно з ним, кожний історичний факт може бути зрозумілий лише у взаємодії з іншими фактами та явищами і в їхньому розвитку. В нашому випадку у ролі суб'єктів історичного процесу виступають, з одного боку, Російська імперія, з іншого – українська і фінська нації в процесі їхнього формування.

При вивченні масиву джерел, які висвітлюють особливості перебування Фінляндії в складі держави Романових, та історіографії процесів зародження й розвитку фінського і українського національних рухів ми прагнули дотримуватися принципу об'єктивності. Останній передбачає пошук об'єктивної інформації та встановлення на її підґрунті достовірних наукових фактів. Він вимагає максимальної виваженості, неупередженого та всебічного висвітлення й зіставлення різних точок зору з обраної проблематики на основі комплексного використання наявної джерельної бази та наукової літератури. Принцип об'єктивності вимагає вивчення історичних явищ в усій їхній складності, різнобічності та суперечливості.

Принцип системності сприяє формуванню адекватних уявлень стосовно складних і суперечливих процесів становлення національних ідентичностей на теренах Підросійської України та фінляндської автономії. Він орієнтує на комплексний аналіз інформації стосовно участі т.зв. “будителів” водночас як у політичному, суспільному та релігійному житті їхніх регіонів, так і в цілому держави Романових.

Важливим для даного дослідження є принцип всебічності, що передбачає виявлення і вивчення максимального кола джерел, аналіз концепцій різних наукових шкіл, всієї розмаїтості ідеологічних напрямів та течій. Завдяки цьому може бути персоніфікований внесок кожного дослідника у розвиток уявлень про націєтворчі процеси в цілому та їхній перебіг на українських землях у складі Російської імперії та в Озерному краї зокрема.

Принцип наступності передбачає, що кожний новий етап розвитку історичної думки має спиратися водночас як на досягнення попередніх етапів, так і на їхнє критичне переосмислення. Він виступає логічним продовженням дотеперішнього вивчення як окремих (особистісних, ідеологічних, політичних) аспектів національних рухів у Підросійській Україні та ВКФ, так і в цілому формування модерних української та фінської націй. Даний принцип також передбачає динаміку вивчення проблеми зародження та розвитку націй як етнокультурного та соціально-політичного феномену.

Сучасні дослідники характеризують методи історичного дослідження як загальні, що належать історичній науці у цілому й застосовуються в усіх галузях історичних досліджень. Серед основних дослідницьких методів, використаних у дисертаційній роботі, слід виділити загальноісторичні (типологічний, генетичний, порівняльний, проблемно-хронологічний, системний), загальнонаукові (аналізу і синтезу, класифікації та періодизації).

Методологічна основа дисертації включає наступні методи:

1) історико-типологічний, за допомогою якого вдалося з’ясувати особливості процесу складання національної самосвідомості в українського і фінського етносів, а також провести узагальнення стосовно основних напрямів активності

провідних діячів національних рухів у ВКФ і Підросійській Україні, здійснити аналіз причин та наслідків їхньої радикалізації;

2) історико-генетичний метод, що дозволив простежити витoki фінської національної самосвідомості та порівняти її з подібним процесом серед українців Наддніпрянщини;

3) історико-порівняльний метод посприяв представити у дослідженні ту специфіку (унікальна система адміністрування, особливості в економічній та громадсько-політичній сферах та ін.), яка суттєво відрізняла фінляндську автономію від решти імперії, зокрема від Підросійської України; він також дозволив виявити як загальні риси, так і унікальні особливості українського та фінського національних рухів, насамперед на матеріалах, пов'язаних із діяльністю їхніх провідних діячів;

4) проблемно-хронологічний метод дозволив викласти фактичний матеріал відповідно до структури роботи у хронологічній послідовності, виокремивши значущі проблеми задля їхнього дослідження;

5) спонукою застосування системного методу в історичному дослідженні виступає єдність у процесі історичного розвитку одиничного, особливого та загального. Функціонування і розвиток суспільства являє синтез цих основних компонентів, що й становлять історичну дійсність. Ідеться як про окремі події (скажімо, створення Кирило-Мефодіївського братства чи вбивство генерал-губернатора М. Бобрікова), так і загальні процеси (перетворення української та фінської етнокультурних спільнот на модерні нації). Використання цього методу ґрунтується на тому, що всі компоненти історичного процесу існують не відокремлено, самі по собі, а у взаємодії, тобто як система. Тому досліджувані в даній дисертації події та процеси ми розглядаємо в контексті світової історії кінця XVIII – початку XX ст., а також з урахуванням внутрішнього становища як Російської імперії в цілому, так і Фінляндії та Наддніпрянської України у зазначений період. Використання історико-системного методу дало змогу розкрити механізми функціонування національних рухів як сил, що сприяли поступу в процесах українського і фінського націєтворення;

б) використання методів аналізу та синтезу допомогло виділити основні етапи еволюції дослідницьких поглядів стосовно проблем націєтворення у Російській імперії загалом та її окремих етнокультурних регіонах. Синтез наявних концепцій дав підстави для узагальнень і висновків щодо формування теоретичних поглядів та історіографічних напрямів у націологічній літературі при вивченні зазначеного кола проблем від середини ХІХ до початку ХХІ ст.;

7) у дослідженні використано також методи класифікації та періодизації. Класифікація історичних досліджень, що стосуються тих чи інших аспектів історії національних рухів як складових частин процесів націєтворення в Озерному краї та Наддніпрянщині, дозволила виявити особливості не лише цих груп, а й усього масиву історичної літератури з даної проблематики. Завдяки періодизації виділено основні етапи формування уявлень про історію фінського і українського народів і діяльність їхніх будителів.

Важливим дослідницьким інструментом став міждисциплінарний підхід, застосований при вивченні процесів розвитку націй, які варто розглядати у ракурсі відносин між конкретним етносом (фінським, українським) і державно-політичним режимом (російським самодержавством), у т.ч. крізь призму культурного й суспільно-правового тиску з боку останнього. Цей підхід виявився необхідним евристичним засобом дослідження природи суспільних перетворень у ВКФ. Завдяки йому на прикладах формування фінської та української модерних націй, доведено типологічну спорідненість національних рухів.

У цілому наявні напрацювання попередників, комплекс різновидових джерел і застосування перелічених вище дослідницьких принципів та методів дозволили здійснити аналіз як загальних закономірностей, так і особливостей перебігу процесів націєтворення у Фінляндії та Підросійській Україні у кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. Залучення різноманітних способів наукового пізнання надало можливість отримати необхідну джерельну інформацію, проаналізувати дотеперішні дослідження з даної проблематики, з'ясувати основні ідеологічні засади, політичні цілі, внутрішні проблеми національних рухів у ВКФ і Наддніпрянщині.

Р О З Д І Л П.

Вплив Просвітництва та Романтизму на зародження національної свідомості у ВКФ і Наддніпрянщині

2.1. Діяльність таємних товариств у кінці XVIII – на початку XIX ст. І. Котляревський і Я. Ютейні

Перипетії кінця XVIII – початку XIX ст. зумовили появу нового чинника на світовій політичній арені; цим актором виявилася буржуазія. Аристократія, однак продовжувала панувати у суспільному житті. Основною відмінністю нової соціальної групи, за оцінкою Ч. Тіллі, була активна мобілізація у боротьбі за свої права [189, с. 27-28, с. 32-33]. Формувалася вже суто світська культура, а піднесення т.зв. “третього стану” заклало підвалини майбутніх націєтворчих процесів. Неабиякий поштовх національно-визвольній боротьбі європейців надали Наполеонівські війни (1799-1815), зумовивши популяризацію серед пригноблених народів революційного гасла “Свобода, рівність, братерство”.

Згадані зміни спричиняли бажання консервативних кіл витворювати нову ідейно-політичну доктрину, що могла протиставитися Просвітництву; нею став Романтизм – дороговказ обґрунтування національної самодостатності [213, с. 20-21; 350, с. 40-41]. Деякі представники еліти воліли відновити історичну тяглість, зманіфестувати осібність і самобутність свого народу як окремого етнокультурного утворення: виник інтерес до традицій, мови і т.п. Вихідці з освічених верств нарешті окреслили духовно-смісловий вектор розвитку своєї “уявленої спільноти” [160, с. 24; 173, с. 7-8, с. 11]. Дорогу, якою йшли романтики, попервах проторювали земляки-просвітники.

У Фінляндії характерною постаттю доби став етнічний фін Гєнрик Габрієл Пьортан (1739-1804), зігравши значну роль у становленні феннофільства¹ як чіткої

¹ Феннофільство – рух, що виник у середині XVIII ст. Його представники прагнули зміцнити позиції фінської мови й народних традицій у повсякденному житті Фінляндії [385, с. 65-67]. Ідеї феннофілів, які згодом еволюціонували в ідею фінської окремішності, спочатку втілювалися в дослідженнях походження й історії фінського народу, зусиллях, спрямованих на поширення фінської мови серед шведськомовної еліти, і мали сприяти пробудженню фінської національної спільноти.

ідейно-політичної течії, що з'явилася в Озерному краї під впливом Просвітництва [381, с. 39-41]. Саме завдяки йому дослідження історії Фінляндії перетворилося на самостійну сферу наукових студій. Він вивчав джерела з історії Озерного краю від часів його шведської колонізації та християнізації впродовж XII-XIV ст. Головна заслуга Портана – видання протягом 1784-1800 рр. “Хроніки єпископів Фінляндії з коментарями та авторськими ілюстраціями” (*Chronicon episcoporum Finlandensium annotationibus et sylloge monumentorum illustratum*), писана в XVI ст. рукою єпископа Виборга і Обу (нині Турку) Паулі Юустена [381, с. 55]; особисто історик збагатив книгу власними численними критичними зауваженнями й виправленнями неточностей. Найбільший інтерес становлять розділи, присвячені єпископу Упсали святому Генрику і приєднанню Фінляндії до християнської цивілізації. Завдяки цьому, вважав Г. Портан, Озерний край став суб'єктом, а не об'єктом загальноєвропейської історії [439, с. 136].

У 1770 р. Портан ініціював створення просвітницького товариства “Auroga” [437, с. 66], яке діяло в Обу і являло типову для тієї доби таємну організацію. Особливе місце у ній займали обряди, ритуальна символіка, просування членства ієрархічною драбиною. Його учасники, палкі феннофіли з-поміж шведськомовної аристократії, впродовж 1771-1778 і 1782-1785 рр. видавали першу у Фінляндії газету – “Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo” [437, с. 67], редактором якої був сам Портан. На її шпальтах лунала поміркована критика політики шведської влади у Фінляндії, уособленої королем Густафом III, зумовлена національно-культурними утисками її корінних мешканців. Деякі статті підігрівали в суспільстві інтерес до фінської мови, історії, культури, привчаючи до гласності, публічного обговорення нагальних проблем [403, с. 16-17].

Будучи просвітниками для неосвіченого фінського суспільства, Г. Портан і його соратники пропагували ідею про те, що завдяки всенародній освіті Фінляндія може здобути рівноправне становище в складі Швеції. На думку Г. Мейнандера, внесок Портана в розвиток національної самосвідомості фінського народу був недооцінений його сучасниками [259, с. 69-70], оскільки саме він першим застосував наукові методи у вивченні фінської народної творчості, своїми

працями підготував ґрунт для появи якісно нової літератури та сприяв пробудженню фінського патріотизму. Його діяльність пробудила глибоку цікавість до фольклору та історії фінського народу у шведськомовної аристократії Фінляндії, яка на зламі століть просвітницькі ідеали змінила на романтичні.

Романтизм, що корінився у класичній німецькій філософії, дав життя модерному націоналізму. Останній, опонуючи Просвітництву, поширився, зокрема, на терени Наддніпрянщини та ВКФ. Романтичний націоналізм сприяв національному об'єднанню німців під проводом Пруссії та італійців на чолі з П'ємонтом, а також став прапором для бездержавних народів. Згідно з його доктриною, держава отримує політичну легітимність на основі органічної єдності влади та населення (народу) на підставі кровної та мовно-культурної спорідненості, що заперечувало усталений тоді династичний принцип [180, с. 12-13].

Усередині еліти імперії Романових виникає суспільно-політичний рух, спрямований проти самодержавства й кріпацтва. Серед дворян формується думка про те, що ці явища гальмують довгоочікуваний прогрес для країни [42, с. 43-44; 264, с. 141]. Організаційними формами цього руху були масонські ложі й таємні політичні товариства, де панували ідеї Просвітництва і лібералізму, почасти Романтизму. Крім Петербурга і Москви, подібні об'єднання творилися на периферії, зокрема у Наддніпрянщині. Фінляндія ж у цей процес включилася одразу по приєднанню до Російської імперії – після останньої війни зі Швецією (1808-1809) й офіційного набуття статусу автономного Великого князівства на Борґоському станово-представницькому сеймі (березень-липень 1809 р.) [39, с. 17-18; 373, с. 97-98, с. 104-105]. Опісля розпочалася поступова адаптація фінляндського суспільства до нової дійсності в складі держави Романових.

Представники українських освічених кіл із-поміж російської аристократії, ознайомлені з доробком європейських просвітителів, почали гуртуватися у підпільні структури по вигнанню Наполеонівської армії. Першим серед них став Орден російських лицарів, створений в 1812 р. у Кам'янці-Подільському офіцерами Семенівського полку М. Орловим і М. Дмитрієвим-Мамоновим [222, с.

322-323; 273, с. 21]. Його учасники обговорювали нагальні для держави Романових питання, що надалі спонукало до їх практичного вирішення. Трохи згодом, у тому ж Кам'янці-Подільському, формується ще одне офіцерське об'єднання. В 1816 р. поручник В. Раєвський організував об'єднання “Залізні персні”. Одночасно в Наддніпрянщині з'являються й масонські ложі: у 1817 р. в Одесі – “Понт Евксинський”, роком пізніше у Києві – “З'єднані слов'яни”. У 1817 р. у Харкові постає ложа “Вмираючий сфінкс”, а за рік у Полтаві – “Любов до істини”. Учасниками цих об'єднань були І. Котляревський, В. Лукашевич, П. Пестель, М. Бестужев-Рюмін. Однак, безперечно, що у центрі їхньої уваги була майбутня доля Російської імперії. Крім того, всі вони, за влучним висловом А. Болебруха, прагнули сконструювати свій макет ідеального суспільства, що було б вільним від усілякого визиску [200, с. 214-215]. Зазначені таємні товариства бачили своїм завданням долучення місцевого дворянства до загальноросійського опозиційного руху. Винятком був В. Лукашевич, який у 1819 р. заснував “Малоросійське товариство” [292, с. 300-301; 304а, с. 26]. Він займав відверто автономістські позиції, прагнучи порозумітися в національному питанні як з російськими, так і з польськими організаціями по обидва береги Дніпра. У Зв'язелі (нині Новоград-Волинський) Ю. Люблінський, А. і П. Борисови спільно заснували Товариство об'єднаних слов'ян в 1823 р. Вони висунули ідею утворення федерації, що з'єднала б на рівноправних засадах всі слов'янські народи в єдину республіку [221, с. 277; 272, с. 19]. Кульмінацією діяльності товариства став невдалий виступ Чернігівського полку у січні 1826 р.

Масонські ложі та таємні офіцерські гуртки, що діяли на Правобережжі, склалися переважно зі шляхтичів польського походження. Тому-то сутність їхня була відповідна – відверто антицарська, опозиційна до чинного уряду без гонорового намагання відновити Річ Посполиту в кордонах 1772 р. Вони-бо мимоволі сприймали на себе впливи та особливості місцевого ґрунту, рахуючись з інтересами двох сусідніх слов'янських народів: українців і росіян, – до пори уникаючи прямого зіткнення один з одним [221, с. 277; 230, с. 46; 466, с. 67-68]. Подібні організації на Лівобережжі були створені здебільшого етнічними

росіянами та русифікованими українцями. Їхні програми зосереджувалися на загальнодержавних перетвореннях: утвердження конституційно-монархічного або республіканського ладу, скасування кріпацтва й станових привілеїв.

У Фінляндії аналогічний рух не міг виникнути з кількох причин. По-перше, не схильна до радикалізму місцева еліта, зберегла панівне становище з можливістю на власний розсуд вирішувати внутрішні справи, хоч і під контролем царського намісника. По-друге, фінляндські селяни не потребували соціального звільнення, оскільки не знали кріпацтва і панщини, маючи право брати участь у станово-представницьких зборах. По-третє, аристократія новоутвореної автономії не проявляла жодного бажання бунтувати проти володарів із династії Романових. Адже останні вдовольнили перших чималими привілеями – їм зменшили податковий тиск, надали вільний доступ до чиновницьких посад і військово-політичної верхівки не тільки у ВКФ, але й в Петербурзі [383, с. 200 і 210; 448, с. 53-55; 497, с. 130-132]. Популярні у той час в Європі ідеї лібералізму, республіканізму і демократизму, на відміну від таємних товариств Наддніпрянщини, не знайшли відгуку у Фінляндії. Прогресивна місцева еліта, попри зачарування новими філософськими вченнями, мислила відповідно до власного привілейованого становища, не переймаючись нагальними проблемами інших верств.

Після 1809 р. все населення Озерного краю, ставши складовою частиною монархії Романових, проходило тривалу адаптацію до самодержавної дійсності. Олександр I зберіг систему військових поселень; зібрані податки мали використовуватися лише на місцеві потреби; управління автономією самодержець поклав одразу на щойно створені інституції: канцелярію генерал-губернатора і Урядову раду з фінляндських справ (з 1811 р. – Імператорський Фінляндський Сенат, або Сенат ВКФ, що поділявся на Судову і Господарську палати) [315, с. 29-30; 378, с. 75-76; 497, с. 137-139]. Спадщиною шведської епохи став колегіальний розгляд справ на засіданнях зазначених крайових установ. Головною ідеєю в організації державної адміністрації було збереження усталеної форми урядування, що цілком задовольняла царат.

Окремим наказом Олександра I наприкінці 1809 р. створено Комісію фінляндських справ на чолі зі статс-секретарем, яку вже за Миколи I у 1826 р. було реорганізовано: сама комісія зліквідована, а її очільник став міністром-статс-секретарем із фінляндських справ, який нарівні з генерал-губернатором провадив волю імператора, будучи своєрідною ланкою між Сенатом і царською адміністрацією [315, с. 46-47; 343, с. 36-37]. Справу ж фінляндського судочинства було покладено на генерального прокурора і місцеві надвірні суди шведського зразка – гофгеріхти. Попри автономний статус, верховна законодавча та виконавча влада у Фінляндії перебувала у виключній прерогативі монарха, до численних титулів якого додався ще один – великий князь фінляндський. Якщо членами Сенату призначалися представники місцевої аристократії, які довели свою відданість імператору, то посаду генерал-губернатора обіймали виключно особи, наближені до царського двору.

Нова дійсність могла сприяти піднесенню національної самосвідомості: адже Озерний край відтепер мав законодавчо затверджений автономний статус. Як зауважив російський юрист Е. Берендтс, від часу інкорпорації до складу монархії Романових Фінляндія користувалася “дарованою їй автономією” не на підставі якоїсь угоди, укладеної між імператором і місцевим населенням, але в силу рішення першого, який на свій розсуд визначив порядок управління та законодавства у новій провінції [39, с. 18-19]. Давши представникам місцевих станів урочисту обіцянку зберігати їхні мову, релігію, закони та інші права, якими досі користувалися фінляндці, Олександр I тим самим узаконив їхнє вигідне становище у порівнянні з рештою підданих поліетнічної імперії.

А між тим саме село і його мешканці становили джерело національного пробудження. Оскільки зберігали у собі живу мову та усталену культуру, доповнюючи, таким чином, з роками зростаюче місто, де було відчутним соціальне розшарування. Тоді як народні будителі у Підросійській Україні здебільшого були етнічними українцями, їхні “брати по духу” з фінляндської автономії – етнічними шведами та шведизованими фінами. У боротьбі за свою окремішність українці та фіни визнали мову за відповідний інструмент.

Наведемо з цього приводу слова М. Грушевський, який сприймав українське націєтворення з точки зору зближення української освіченої верстви зі своїм народом. «*Мова вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок між інтелігенцією і народом*», – писав він у переддень I Світової війни [51, с. 321]. Звідси й схожість між українською та фінською літературами XIX ст.: “народна” тематика, реалізм, відносний демократизм, звернення до минувшини через героїзацію представників простолюду. Та якщо в українців це розмаїття персонажів (козак, гайдамак, іноді – чумак і хлібороб), то у фінів здебільшого – безземельний селянин-торппар (*Talonpoika-torppari*)². І. Лисяк-Рудницький наголошував, що «*туга за безповоротно втраченим славним козацьким минулим стала поштовхом до розгортання жвавого руху на полі історично-антикварного дилетантизму*» [251, с. 173]. Що ж до Фінляндії, то її література вказаного періоду, попри шведськомовність, мала відверто народний характер. За оцінкою Ю. Крона, лише після зміни метрополії Фінляндія “змогла випростатися й здобути власну національність”, чому активно сприяло поодиноке звернення еліти, натхненної революційними європейськими ідеями, до життя, а головне – культури простолюду, що говорив народною фінською мовою [385, с. 19-20, с. 182-183]. Таким чином, відкинення частиною шведськомовної меншості власної шведськості та її навернення у фінськість сприяло національному пробудженню у ВКФ.

Основоположником літературної української мови заведено вважати уродженця Полтави Івана Котляревського (1769-1838). Своєрідною “відправною точкою” стала публікація перших трьох частин його поеми “Енеїда” (1798). У доробку Котляревського специфічно поєднувалися риси Просвітництва й Романтизму. Ще замолоду він зацікавився етнографією, збирав у селах Полтавщини народні пісні, приповідки, казки [227, с. 26; 295, с. 8; 308, с. 7; 420, с. 78]. Ймовірно через це героїзація козацького минулого і соціальна сатира стали

² Торппарями у Фінляндії називали бідних селян, які орендували частину орної землі задля проведення сезонних сільськогосподарських робіт. Фактично вони становили прошарок найманої робочої сили. Живучи у простих дерев'яних хатах, зчаста поряд із лісом, вони працювали за копійки на угіддях аристократії та заможних селян, яким у спадок лишалося значне майно [247, с. 11-12].

основою творчості Котляревського. Свідченням цього є його “Енеїда”. У ній найяскравіше відбився світогляд зачинателя класичної української літератури [125, с. 81-82; 225, с. 96; 271, с. 61; 308, с. 18-19].

Через бурлеск і травестію автор “Енеїди” висміював тих земляків, які відщуралися своєї історичної спадщини. Водночас він, маючи досвід військової служби, співчував кріпакам і рекрутам. *«Священні війни, – наголошує Котляревський, – часто зумовлені самодурством “богів” і завдають вони незчисленні страждання людям. Небесні та земні “державці” намагаються не звіра – людську кров пролити»* [101а, с. 18]. Війну автор “Енеїди” сприймав як штучне явище, рукотворну біду “зі злої ласки князьків”. Як зазначав П. Житецький, письменник із Полтави оспівував козаків-запорожців, лицарський героїзм яких натхненний “любов’ю до Вітчизни” [225, с. 111-112]. Ось лише один характерний уривок із твору: *«Так вічної пам’яті бувало у нас в Гетьманщині колись, так просто військо шикувало, не знавши: стій, не шевелись; Так славнії полки козацькі Лубенський, Гадяцький, Полтавський у шапках було, як мак, цвітуть. Як грянуть, сотнями ударять, перед себе списи наставлять, то мов мітлою все метуть»* [110а, с. 153]. Котляревський не приховував глибоких симпатій до гетьманів П. Сагайдачного і П. Дорошенка. Дух патріотизму автор “Енеїди” називає прикметою простих людей, “праведних душ”, поетизуючи кращі риси народу, готового служити честі до самозречення [225, с. 116-117; 270, с. 9; 308, с. 20].

Цікавим є бачення Котляревського наслідків Французької революції та Наполеонівських війн для Європи. Всупереч прихильності Просвітництву, він негативно ставився до антимонархічних рухів. Ставлячи нові естетичні вимоги до змалювання дійсності в канонах раціоналістичного класицизму, особливо гостро автор “Енеїди” реагував на революційний терор у Франції: *«Французи ж, давнії сіпаки, головорізи-різники... [...] Вони й на владику лають, за горло всякого хватають, гризуться, б’ються, а проміж себе: у них хто хитрий, то і старший...»* [110а, с. 122; 316, с. 115]. Крім того, був він одночасно противником як республіканського устрою, так і абсолютистської монархії. На думку М.

Ткачука, автор “Енеїди” тяжів до поміркованого демократизму, вважаючи, що його “козацький нарід” потребує самобутнього шляху розвитку [300, с. 23-24]. А відтак висловлювався проти будь-яких повстань і бунтів. Бувши свідком революційного збурення в Європі початку ХІХ ст., Котляревський не хотів настання подібної анархії в рідному краї.

Доволі своєрідним постає опис дворян і поміщиків. Наперекір тому, що сам автор “Енеїди” був за соціальним становищем одним із них, він затавровує їхню безкарність, зухвале і гордовите ставлення до простого люду. По-перше, “пани-вседержителі” через іронічний сміх постають гіперболізованими, але неназваними міфологічними можновладцями-“богами”, по-друге, грішниками-“хвильозопами” [225, с. 118; 491, с. 68]. Однак усі вони разóm із чиновниками, суддями, духівництвом, на думку Котляревського, робили непорушною затхлість життя через своє несприйняття чужих їм високих моральних якостей. За це і за те, що *«людям льготи не давали й ставили їх до скотів»*, він поселяє “вірних синів самодержавства” у пеклі [110а, с. 89-90; 300, с. 28]. Надії автора “Енеїди”, спричинені його ліберальним світоглядом, на ласку “гуманних правителів” були марними; останні не поспішали полегшувати життя пригнобленому народові. Тому він переніс свій громадянський протест до сфери етики, надавши йому насамперед характеру морального осуду самодурства урядової верхівки Росії та її поплічників із-поміж поміщиків, яких денаціоналізує [300, с. 47-48; 308, с. 22-23].

Насамкінець варто згадати про належність Котляревського до ложі “Любов до істини”. Перебування там на посаді витія, могло закріпити у ньому певну недовіру до містицизму та філософствування, хоча до кінця свого життя автор “Енеїди” залишався послідовно вірний масонській ідеології, як натхненний “годованець і ученик Сковороди” [477, с. 172; 506, с. 18-19; 517, с. 55]. Не дарма він, жестом доброї волі, дав своїм кріпакам свободу, тоді коли інші пани навпаки збільшували їхню кількість. Котляревський, на нашу думку, одним із перших поставив на порядок денний українства проблему соціальної нерівності. Рівночасно він заклав підвалини майбутнього українського національного руху у Наддніпрянщині. Зауважимо, що попри гостру сатиру стосовно представників

духівництва, християнська віра була для нього непорушною засадою, усталеною нормою традиційного життя його народу. До неї слід ставитися шанобливо, щоби, перефразовуючи автора “Енеїди”, замість “небесних Римських стін” раю не потрапити у “казани пекла” [110а, с. 99, с. 115-116; 491, с. 69]

Думки, суголосні поглядам І. Котляревського, у той самий час висловлював перший фінськомовний поет, виходець із селянства Яакко Ютейні (1781-1855). Його справжнє ім'я – Якоб Юден, яке він змінив на “більш фінське” після вступу до Королівської Обуської Академії, де вивчав богослов'я і гуманітарні науки [385, с. 203-204; 443, с. 28]. Після приєднання Выборзької губ. до ВКФ (1812) переїхав до її адміністративного центру, розгорнувши плідну громадську діяльність. У 1841 р. заснував там бібліотеку; 2 роки по тому увійшов до складу місцевого магістрату, сприяючи створенню мережі фінськомовних шкіл [441, с. 41-43; 544, с. 105].

Я. Ютейні піднесення фінської мови на значно вищій (науково-культурний) рівень зробив наріжним каменем своєї діяльності. Він прагнув збудити у співвітчизниках усвідомлення себе фінами виключно через мовну ідентифікацію. Розуміючи, що російське адміністративно-політичне поглинання Фінляндії спричинить мовно-культурну асиміляцію, Ютейні закликав ієрархів лютеранської Церкви не допустити цього [438, с. 17; 443, с. 22 і 70; 544, с. 104]. Духівництво, котре водночас мало авторитет у суспільстві й теплі стосунки з царським двором, мусило захищати здебільшого фінськомовну паству від зросійщення, унеможлививши її перетворення у безправну масу, що погано говорить шведською. Поет хотів, аби його земляки набули відчуття власної гідності, самоповаги, самооцінки через поголовну грамотність, що тоді була прикметою шведськомовної еліти. Як вказує Й. Рємі, у першій половині ХІХ ст. етнічні шведи, проживаючи в містах півдня і заходу Фінляндії, склали майже 25% від усього населення [546, с. 32]. Саме вони вирішували долю решти підданих Великого Князя Фінляндського з династії Романових.

Водночас Ютейні прагнув соціальної рівності і справедливості. Прикметно, що діячі фінського руху межі ХІХ-ХХ ст. вважали його першопрохідцем у

боротьбі за права цілої селянської більшості [348, с. 232-233; 395, с. 148]. У численних віршах, оповіданнях і п'єсах поет описував життя простолюду; насамперед йому йшлося про буденні клопоти безземельних торппарів. Він також опікувався підвищенням рівня освіти фінськомовної більшості й усебічним розвитком літератури народною мовою, звільненої від іноземних запозичень і застарілих діалектизмів.

Його світогляд найяскравіше відбився в романтичній “Пісні з Фінляндії” (*Laulu Suomessa*, 1816), сатиричному “Жарті про нечисті сили” (*Pila pahoista hengistä*, 1817), соціальной драмі “Сімейство” (*Perhe-kunda*, 1817) і його єдиній шведськомовній публіцистичній праці “Записи міркувань на різні теми” (*Anteckningar af Tankar uti Varianta Ämnen*, 1827), [385, с. 208-209; 428, с. 55; 438, с. 52; 544, с. 104-105]. Попри навчання в Обуській академії, де на початку XIX ст. ідеї Просвітництва поступилися місцем Романтизму, Ютейні все ж був представником саме першої течії, до кінця життя дотримуючись настанов французьких просвітителів. Позаяк його творчість просякнута дидактичним раціоналізмом, пієтетом до держави (її мав уособлювати станово-представницький Сейм, а не чужоземний монарх), закликами до рівності, до соціально-політичної толерантності (певною мірою) та свободи віросповідання.

Як і у Котляревського, в центрі уваги фінського поета-селянина знаходиться його знедолений, неписьменний фінськомовний земляк із глибинки. Для Ютейні, «найкращі селяни – це, у першу чергу, люди не релігії, але розуму. Вони є свідками краси Просвітництва, котрі випадково ще лишаються осторонь криниці знань» [цит. за 443, с. 59]. Він ідеалізував образ селянина, наділивши його такими чеснотами, які сам цінував: працелюбність, безкорисність, вимогливість до себе. У “Пісні з Фінляндії”, що згодом набула статусу народного гімну, її автор стверджував велич пересічного фіна, яким нехтує шведськомовна еліта. «*Ми є народ, що також заслуговує на цінність у широко розтягнутій землі Суомі*»: перші рядки поеми мали не лише піднести національну самооцінку фінів, а й збільшити повагу до повсякденної праці [145, с. 1; 385, с. 216; 450, с. 60]. Ютейні

ззначав, що працелюбний народ Фінляндії, “покликаний до життя кантеле³ Вайнямьойнена”, має добру вдачу: *«Бо тільки з впертого плуга, поту і крові, родить нещадна з природи у серці цнотлива земля»* [145, с. 1-2; 450, с. 61].

У п’єсі “Сімейство” автор гостро зобразив соціальну прірву, яка поглибилася всередині ВКФ із початком промислової революції. Щоби не згубити власну самобутність або ж фінськість (*Suomalaisuus*)⁴, село мало не просто “прокинутися”. Його мешканці мусили доповнити своїм традиційним змістом місто, де індустріалізація спричинила нерівномірну урбанізацію і “відхід від звичаїв предків”. За оцінкою Й. Тєпері, селянська фінськомовна більшість, до якої звертався Ютейні, могла з етнічного периферійного субстрату перетворитися на модерну європейську націю, лише адаптувавшись до тогочасних вимог цивілізованого світу [443, с. 77].

Ставлення до релігії та духівництва – єдине, що суттєво різнить Ютейні від Котляревського. “Жарт про нечисті сили” й “Записи міркувань на різні теми” – своєрідна квінтесенція його антиклерикальних переконань [385, с. 209; 409, с. 210; 443, с. 24-26, с. 134-135]. Причиною тому були, з одного боку, царська цензура, що забороняла критикувати російську владу у будь-якій формі, з іншого – небажання фінляндського чиновництва, аристократії й духівництва сприяти просвітництву простолюду його рідною фінською мовою. На думку поета, таким чином обмежувалися свобода і природні права народу. Пізніше, у Выборзі, Ютейні не знайшов порозуміння з місцевими лютеранськими кліриками, зневірившись в Церкві як інституції, що мала б не лише берегти духовність і мораль, але й плекати самобутність фінської нації, сприяти розвитку освіти серед селянства. *«У парохів на думці лише збір десятини. Людина для них лишається чужою, незалежно від її мови та соціального статусу»*, тому, замість “вузької релігійності” й “класового блюзнірства” поет пропонував співпереживати, чинити

³ Кантеле (*Kantele*) – традиційний фінський і карельський національний струнний щипковий музичний інструмент подібний до гусел.

⁴ Народження поняття “фінськості”, на думку Ю. Варпію, слід розглядати “як частину діалогу між центром (тобто метрополією) і периферією” з переходом першого після 1809 р. зі Швеції до Росії й рівночасно збереженням за Фінляндією її традицій, звичаїв і прав [203, с. 9].

добро, всупереч докорам деяких ієрархів, які “зрадили свій народ” [410, с. 14-15; 443, с. 84-85].

Ще гостріша критика на адресу духівництва містилася в “Записах міркувань на різні теми”. Цей філософсько-публіцистичний нарис навмисно написаний шведською; наче особисте послання представника фінськомовної більшості до панівної шведськомовної меншості. Текст просякнутий відвертим антиклерикалізмом і зневагою до монархічного ладу. Ютейні піддав сумніву доктрину і авторитет лютеранської Церкви Фінляндії, прямо називаючи її служителів “церемоніальними пажами генерал-губернатора”, “псами з вогняної Геєни” [111, с. 9-10, с. 33-34; 385, с. 212; 443, с. 138]. Царат, на його думку, не є владою від Бога, а насаджений силою “вогню і меча”. Нарис мав спонукати аристократію Фінляндії до саботажу російської політики, переформатувавши її самосвідомість. Автор критикував церковний догматизм, який не мав нічого спільного з початковим Христовим вченням [111, с. 12-13, с. 18-20; 443, с. 139].

“Записи міркувань на різні теми”, видані накладом у 200 примірників, спричинили скандал загальноімперського масштабу. Численні скарги духівництва Выборзької єпархії змусили втрутитися начальника таємної жандармерії А. Бенкендорфа. Він особисто закликав фінляндського генерал-губернатора Арсенія Закревського «дати гідну відповідь на нечуване нахабство неука-селянина з *Выборгу*» [410, с. 6-7; 443, с. 145; 551, с. 48]. Останній санкціонував судові слухання над автором, наказавши вилучити всі примірники. У 1828 р. Выборзький суд визнав Ютейні винним у порушенні низки законів ВКФ і нарузі над церковними канонами, засудивши до штрафу в розмірі 300 рублів сріблом і наказавши знищити весь наклад [410, с. 7-8; 438, с. 64]. Поет подав апеляцію до суду Обу і той звільнив його від сплати штрафу, лишивши в силі рішення про знищення книг. Відтак на початку 1829 р. на площі перед Обуським замком відбулося привселюдне спалення “Записів міркувань на різні теми” [410, с. 8; 551, с. 49]. Після цього інциденту Ютейні більше не видавав книжок, публікуючи свої статті й вірші у пресі.

Назагал поету-селянину вдалося не тільки зайняти визначне місце в духовній культурі свого народу, але й закласти ідейні підвалини національного самовизначення фінів на противагу шведській аристократії та Росії. Своє завдання він убачав у тому, щоби підготувати земляків до викликів нової доби.

Таким чином, перші два десятиліття XIX ст. стали початковим етапом у становленні національних рухів на теренах Підросійської України й Озерного краю. Цьому сприяло, зокрема, поширення філософських ідей Просвітництва в середовищі аристократії і в цілому освічених верств. Найпомітніші у плеяді тодішніх вільнодумців-просвітителів постаті І. Котляревського і Я. Ютейні. Змальовуючи завдяки мистецтву “красного слова” традиції, звичаї й буденність співвітчизників, вони зуміли спричинити справжній інтелектуальний вибух, поставивши мету виховання вільної особистості через національну культуротворчість.

У даному контексті, як видається, варто погодитися з М. Грохом, який, на противагу Е. Гелнеру, наголошував, як на суттєвому факторі, на відмінностях історичних обставин і соціально-економічних умов націєтворення в різних країнах Східної Європи [170, с. 126-128]. У нашому випадку маємо справу з нерівномірним темпом національного пробудження фінів на території фінляндської автономії й українців Наддніпрянщини.

В Озерному краї умови для розвитку вказаних процесів виникли лише після приєднання до держави Романових (1809), оскільки новий політичний статус передбачав збереження можливостей для подальших культурних контактів з європейськими країнами при відносному внутрішньому самоврядуванні. Царат, зацікавлений в ослабленні духовного впливу Швеції на її колишню провінцію, свідомо став гарантом фінського руху, забезпечивши йому підтримку у створенні самобутньої національної культури, опертої на традиції та звичаї корінного населення. У Підросійській Україні опорою самодержавства стала етнічно українська аристократія (козацька старшина), яка змушена була зректися власної самобутності. Лише проникнення з Західної Європи ідей Просвітництва змусило деяких представників тогочасної еліти усвідомити свою приналежність до

окремого народу, взятися за вивчення його культурної спадщини, поклавши початок інтелектуальним пошукам національного “я” і наново відкриваючи для себе минуле. Згідно з концепцією Гроха, це перший – культурницький – етап розвитку, який забезпечує необхідним змістом подальшу трансформацію етнічної групи в національну спільноту, коли головним інтеграційним чинником стає мова [170, с. 124-125].

2.2. Студентські гуртки 1820-1840-х: культурницька фаза націєтворення

На зміну Просвітництву прийшла нова філософсько-культурна течія – Романтизм. Завдяки пануванню останнього в літературі й мистецтві набули особливого звучання ідеї свободи волі й особистості, а також національна окремішність різних народів на основі мовно-культурних ознак [178, с. 197-198; 179, с. 168]. Його представники вважали, що замість шанування античності варто приділяти більшу увагу історії, традиціям і культурі власної батьківщини та її народу. Це сприяло ентузіазму в збиранні фольклору, заклало основу наукових історичних досліджень і нового політичного мислення. Тоді, коли Європа після Віденського конгресу (1814-15) зазнала політичних і соціально-економічних змін, термін “нація” як феномен, прийшовши на зміну “етносу”, набув нового сенсу. Е. Ренан зазначав, що нація постає у добу Модерну як спільнота, що існувала у минулому і відновлює втрачені позиції в теперішньому чітко висловленим прагненням продовжувати жити [165, с. 44].

Вплив Романтизму і проникнення визвольних ідей засвідчує “справа про вільнодумство” у Ніжинській гімназії вищих наук. У цьому закладі, відкритому в 1805 р. на кошти канцлера О. Безбородька, навчалися сини дворян, зокрема й Микола Гоголь (1809-1852) [245, с. 38; 287, с. 7; 525, с. 89, с. 91-92]. Протягом 1827-1830 рр., під впливом творів французьких і німецьких філософів та декабристського повстання, місцева професура ширила волелюбні ідеї, прищеплювала вихованцям ворожість до самодержавства та кріпацтва і поміркований антиклерикалізм. Найяскравіше це виявлялося в лекціях М. Белоусова з природного, народного і державного права [258, с. 89-90, с. 254; 287,

с. 68; 510, с. 115]. Він пропагував свободу особистості й рівність прав людей, засуджував насильство. Анонімні доноси спричинили гучну політичну справу. Долю гімназії, яка впродовж 1830 р. перебувала під пильним наглядом жандармерії, вирішував особисто Микола I [258, с. 27-28; 287, с. 77]. Невдовзі заклад реорганізували. Педагогічний склад оновили відповідно до тогочасної офіційної ідеології “самодержавство, православ’я, народність”. Своєю чергою, вихованців змусили до “каяття за заклики до вільнодумства” [258, с. 263-264; 287, с. 81-82; 510, с. 116].

Паралельно в Харківському університеті діяв літературний гурток, в якому також набули популярності ідеї Романтизму. Цьому сприяла викладацька діяльність Й. Шада, учня й однодумця Й. Фіхте, а також М. Луніна, А. Валіцького і П. Гулака-Артемівського [288, с. 50; 310, с. 81; 311, с. 387; 505, с. 393-394]. Загалом духовна атмосфера Харківського університету була різноплановою. Викладачі з вихованцями не зосереджувалися виключно на ідеях Романтизму. Студентів, переважно етнічно українського походження, цікавила класична німецька філософія власне в тих аспектах, які стосувалися розвитку національної самобутності. Вже на початку 1830-х тут постав центр українофільства з ініціативи І. Срезневського [200, с. 318-319; 314, с. 21; 493, с. 4], який був палким прихильником чеської особистості. Саме Срезневський здійснив спробу встановити взаємини між харківськими романтиками та празькими ідеалістами. Відтак серед освіченого українства набуває популярності власна версія панславізму з наголосом на єдності пригноблених слов’янських народів. Жваво обговорювалися праці Й. Гердера, який присвятив особливу увагу слов’янському питанню і передбачав “блискуче майбутнє слов’янського племені”. До однодумців Срезневського належали Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров та ін. [200, с. 318; 288, с. 51; 311, с. 394-395].

Харківські романтики захоплювалися народними традиціями, звичаями, обрядами, творчістю. Вони надавали особливого, академічного, звучання у своїх статтях на сторінках, створеного в 1831 р. при університеті, “Українського альманаху” [314, с. 32]. Нагальна потреба в друкованому слові рідною мовою

відчувалася тими, хто належав до освіченого українства. У листі до редакції онук прилуцького сотника, лексикограф П. Білецький-Носенко писав: «*Сей журнал досягне успіху, якщо декілька сторінок його ся присвятить для задоволення мільйонів жителів плодючої Вкраїни (малоросійською мовою) своєю потужну літературу. Наша мова не менш до цього здатна!*» [37, с. 773-774]. Підсумком діяльності гуртка харківських романтиків стало їхнє долучення до плеяди видатних правників, журналістів і науковців (істориків, етнографів, мовознавців). Роль Харківського університету для Наддніпрянщини вповноважує на паралелі з Обуською академією для ВКФ.

На теренах фінляндської автономії спостерігалася подібна ситуація. Там ідеї Романтизму спершу (в 1810-1820-х) знайшли прихильників серед студентів і викладачів Обуської академії. Згодом вони набули своєї інтерпретації в середовищі вихованців університету, що постав у Гельсінгфорсі (нині Гельсинкі) восени 1827 р. [393, с. 13-15; 530, с. 124].

До того часу студенти Обуської академії – А́дольф І́вар А́рвідссон, Ре́йнгольд фон Бе́кер, Е́рік Гу́стаф Е́рстрьом, Ю́ган Га́бріел Лі́нсен, Ю́ган Я́коб Те́нгстрьом і А́ксель Га́бріел Шьо́стрьом – організували таємний гурток “Aura” (1815) [369, с. 125-126; 391, с. 95-96]. Всі вони належали до шведськомовної аристократії (не будучи етнічними шведами – Д.К.) і захоплювалися фінським фольклором, прагнучи збудити національну свідомість простолюду [454, с. 35]. Гуртківці першими задекларували тезу про виокремлення Фінляндії за мовним принципом – одночасно від Швеції та Росії, – а відтак і можливість побудови на її терені власного державного утворення. Своїми духовними вчителями, настановам яких слідували, вони вважали Ф. фон Шеллінга, Й. Фіхте і Г. Гегеля. Ось чому низка дослідників визначає цей перехідний від феннофільства до фенноманства напрям як “Обуський Романтизм” або “Туркуський Романтизм” [345, с. 134-135; 369, с. 128-129].

Гуртківці, негласним лідером яких був А. Арвідссон (1791-1858), свідомо відмовилися від ідеалів Просвітництва; вони визнали їх хибними. Тобто такими, що суперечать християнській моралі, бо замість природної сутності людини

диктувалася штучна [534, с. 228; 552, с. 72]. На шпальтах альманаху “*Aura-kalenteri*” (1817-1818) студенти-романтики пропагували фінську патріархальність, абсолютизацію суб’єктивізму і вічні духовні цінності [345, с. 135-136; 373, с. 245-246]. Вони вважали, що виразником цих явищ стане фінська мова і самобутня культура фінського народу. Їхньою головною метою було долучення етнічних шведів ВКФ до фінської національної ідеї – “Дім, Віра, Батьківщина” (*Koti, Uskonto, Isänmaa*), – проголошеної на противагу гаслу Французької революції та у сенс якої вони вкладали основні, непорушні людські вартості [151, с. 1-2; 152, с. 2-3; 369, с. 129-130]. Успішною протидією згубним наслідкам Просвітництва задля уникнення можливих суспільних потрясінь небіж тогочасного архієпископа Обу, гуртківець Ю. Тенгстрьом (1787-1858) вважав прищеплення любові до фінської культурної спадщини [391, с. 130; 554, с. 9]. Увага до фольклору, історії мала сприяти поживавленню національного руху серед селянства.

Наступником “*Aura-kalenteri*” став тижневик “*Mnemosyne*” (1819-1823) [361, с. 126; 554, с. 11]. Перший номер був повністю присвячений мовно-культурній особистості фінського народу. Невдовзі на його шпальтах поет і мовознавець Ю. Лінсен (1785-1848) у статті “Про фінську національність” висловив думку, що фінськомовна більшість Озерного краю є окремою національною одиницею [138, с. 3-4 (239-240); 361, с. 151]. Підґрунтям цього він вважав народні традиції, звичаєве право, а головне – мову спілкування переважної більшості населення. На відміну від “Українського альманаху” харківських романтиків, тижневик “*Mnemosyne*”, що поширювався на всьому терені ВКФ, провадив публічну дискусію з приводу унікального становища фінляндців у складі Російської імперії. Прилучення до неї Фінляндії обуські романтики попервах розглядали як позитивне явище для формування національно свідомої спільноти. Дійсно, царські урядовці вважали, що сприяння емансипації фінів допоможе остаточному розриву їхніх культурних і політичних стосунків зі Швецією [373, с. 100].

Однак уже на початку 1820-х “*Mnemosyne*” перетворюється на суспільно-політичний часопис, гострий тон дискусіям в якому задавав виключно Арвідссон. Він публікував ґрунтовні дослідження з історії фінів як нації, підкріплюючи свої

тези напрацюваннями Гердера і Фіхте. Палкий патріот Фінляндії Арвідссон закликав тогочасну еліту ВКФ відмовитися від лояльності до самодержавства [369, с. 134; 559, с. 50]. Радикалізм його дописів у “Mnemosyne” спричинив закриття часопису; до цього додалися зниження популярності серед читачів і прискіплива увага влади. Наприкінці 1823 р. А. Закревський, який щойно обійняв посаду царського намісника у ВКФ, санкціонував перевірку діяльності гуртка та їхнього друкованого органу через “надмірне вільнодумство” [369, с. 125-126; 454, с. 35]. Наступного року товариство “Aura” припинило свою діяльність.

Однак наполегливий А. Арвідссон взявся самотужки просвітлювати земляків і у 1820 р. заснував власний тижневик “Åbo Morgonblad” [345, с. 141-142; 394, с. 685]. Це був перший політичний часопис у Фінляндії. На його шпальтах обговорювалися нагальні соціально-економічні, громадські та наукові питання. Головний редактор Арвідссон стверджував, що свобода друку є обов’язковою запорукою громадянської активності [159, с. 1-2; 369 с. 136; 559, с. 51]. Він закликав до відкритості дискусій і гласності у ВКФ, де тоді вже почала втілюватися в життя царська цензура.

Ідеї низки статей “Åbo Morgonblad”, що спиралися на філософію Романтизму, були близькі багатьом освіченим людям. Перш за все студентству. Однак саме це, вкупі з критикою фінляндського чиновництва, викликало дедалі більше занепокоєння влади. Відтак часопис “Åbo Morgonblad” було закрито у вересні 1821 р. за особистим наказом Олександра I [369, с. 146; 428, с. 298; 459, с. 231-232]. При цьому монарх не вбачав загрози у плеканні його підданими у ВКФ власних традицій, мови та культури, на відміну від радикальних демократичних ідей – конституційності, парламентаризму та ін.

Впродовж наступних двох десятиліть Арвідссон був ініціатором публічної дискусії про унікальність Фінляндії та її мешканців. У 1827 р., під час етнографічної експедиції губерніями ВКФ, він серйозно замислився: *«Чи є фіни окремою нацією, котра має здобути власну державу?»* [369, с. 129-130; 371, с. 55]. Відповіді він шукав насамперед у спадщині Й. фон Шиллера, Гердера, А. фон Шлегеля і Фіхте. Колишній учасник гуртка “Aura” неодноразово наголошував, що

«люди прийшли у світ цей, щоб усвідомити себе й історичне покликання, – фіни мали усвідомити свою важливість для Батьківщини» [325, с. 175]. Арвідссон закликав фінляндський народ, хоч і поділений за мовною ознакою, шукати власний шлях в історії. Він першим у Фінляндії порушив питання про доцільність співіснування з Росією, послідовно критикуючи результати Боргоського сейму (1809) і недотримання царатом обіцянки скликання станово-представницьких зборів. Однак ці погляди тоді не зустріли широкої підтримки у суспільстві.

За твердженням О. Юнніли, засновник часопису “Åbo Morgonblad” заклав підвалини відмежування Фінляндії одночасно від Стокгольма і Петербурга своїм влучним висловом: «Шведами ми більше не є, росіянами ставати не хочемо, тож будьмо фінами!» [359, с. 26]. Афористичність цього гасла відображає світовідчуття освіченої верстви ВКФ, котра сприйняла приєднання своєї батьківщини до монархії Романових власне як завершення однієї епохи та початок іншої. Пізніше, на еміграції у Швеції в 1830-1840-х, Арвідссон глибше і виразніше усвідомив: національно-культурне формування фінів поступово може призвести до їх політичної самостійності. Однак на той час естафету у національному русі вже перейняло нове покоління романтиків, для яких мовно-культурна самобутність становила наріжний камінь окремішності. Це були студенти Гельсінгфорського університету. Знаково, що спадщина Арвідссона та ін. членів гуртка “Aura” підготувала ґрунт для розвитку національного руху фінів. Він поступово переходив із суто культурницької площини в сферу суспільно-політичних відносин.

Навесні 1830 р. у Гельсінгфорсі постало “Суботнє товариство”, натхненником якого був молодий поет Юган Лудвіг Рунеберг (1804-1877) [369 с. 157; 395, с. 88-89]. Товариство щосуботи збиралося вдома в одного з членів (етнографа і мовознавця Маттіаса Александра Кастрена, архівіста Югана Якоба Нурстрьома, філософа Югана Вілгельма Снелмана, письменника Закаріаса Топеліуса, лікаря та ботаніка Еліаса Лённрота, фізика й метеоролога Югана Якоба Нервандера) для обговорення нових художніх і філософських творів, їхнього осмислення з точки зору завдань фінського руху й розвитку літератури у

Фінляндії. Значний вплив на “Суботнє товариство” справляли праці Гегеля, спонукаючи поставити на порядок денний проблему національної ідентифікації мешканців Озерного краю.

Рунеберг із соратниками все ще обмежувалися культурною, науковою і публіцистичною сферами; російська влада не вдавалася до заборони чи обмеження їхньої діяльності. В 1832 р. вони заснували шведськомовну газету “Helsingfors Morgonbladet” [82, с. 112-113; 357, с. 288; 404, с. 154], де публікувалися художні та філософські твори, а перші шпальти завжди присвячувалися новинам Гельсінгфорса і ВКФ у цілому. На відміну від гуртка “Aura”, Рунеберг з однодумцями переймалися проблемою зміни метрополії. Освічені верстви, насамперед шведськомовна молодь, постали перед питанням: як стати фінном, зберігши при цьому власну культурну шведськість? Відповідь спробував дати Топеліус: *«Один народ, дві мови!»* [118, с. 113; 528, с. 98]. Його аргументація (підтримана Рунебергом, але розкритикована Снельманом) спиралася на те, що фінляндців, як народ, об’єднували спільні характер, історія і специфічний (північний) темперамент; разом вони створили спільний досвід, а отже й спільну ідентичність для всіх мешканців ВКФ, незалежно від рідної мови. На одному із засідань “Суботнього товариства” в середині 1830-х Топеліус повторив свою тезу: *«Бог зберігав усіх нас разом на одній Батьківщині протягом сотень років із тими ж самими законами та владою. Спільно ми пережили все те добре і погане, що трапалося... [...] Тому ділити народ надвоє, коли він має одну Батьківщину, означає прирікати його на зникнення»* [118, с. 6-7; 369 с. 206].

Ю. Снельман (1806-1881), натхненний творчістю Гегеля, запропонував власну альтернативну концепцію. На відміну від соратників, він був зацікавлений в ослабленні впливів Швеції, що досі відчувалися завдяки пануванню шведської мови та культури, носіями яких були не стільки етнічні шведи, скільки шведизовані фіни. Ядро концепції Снельмана становив національний дух (*Kansallishenki*): поєднання національності з патріотизмом, що закликала до постійного розвитку і долучення до європейської цивілізації через освіту, культуру і виховання народною мовою [367, с. 69; 369, с. 182; 395, с. 124]. Із

часом національний дух мав піднести фінську націю зі стану політичної аморфності до рівня повноправного європейського суб'єкта.

Що ж до переважно шведського населення Аландських островів і частини узбережжя Ботнічної й Фінської заток (як-от міста Гельсінгфорс, Обу, Васа та ін.), то його Снельман уважав окремим народом (нацією), котрий пов'язаний із Фінляндією лише історично і географічно. Представники шведськомовної громади, на його переконання, могли плекати власну культуру, отримувати освіту рідною мовою, але їх слід було усунути від адміністративно-політичного і соціально-економічного домінування [367, с. 73-74; 369 с. 185-186]. Основною мовою спілкування (єдиною офіційною) у ВКФ мала стати фінська; шведська ж могла отримати подібний статус лише для населення прибережних регіонів (де компактно проживали етнічні шведи).

Прикметно, що за царювання Миколи I у політиці Росії актуалізувалося “фінляндське питання”. Це було зумовлено комплексом зовнішньо- і внутрішньополітичних чинників, зокрема польським повстанням 1830-31 рр. Як відзначають деякі історики, Польща тоді втратила автономію, Фінляндія ж спробувала її зміцнити [315, с. 36; 357, с. 10-11]. У такій ситуації пріоритетним завданням царату стало посилення її авторитету у ВКФ завдяки розвитку місцевої економіки. Фінляндці виявили власну лояльність, взявши участь у придушенні польського повстання. Під час боїв у Мазовії та штурмі Варшави відзначився 3-й лейбгвардії стрілецький Фінський батальйон, яким командував шведськомовний фін – полковник А́ндерс Ра́мсе [327, с. 39; 331а, с. 84, с. 86-87].

У цей самий час Ю. Рунеберг стає визнаним національним поетом Озерного краю; його твори набули популярності серед освічених верств. Він красномовно оспівував побут селян Тавастегуської й Санкт-Мікельської губ., рибалок Обу-Бйорнеборзької та Нюландської губ. [345, с. 160-162; 369, с. 154]. Рунеберг, як до нього Ютейні, прагнув створити власний ідеальний образ фінського землероба. Певний парадокс його творчості полягав у тому, що своїми, написаними шведською мовою, працями Рунеберг оспівував природу Фінляндії, життя, енергію і завзятість представників фінськомовної більшості.

Проте вершини слави він здобув у другій половині 1840-х, коли з-під його пера вийшли текст майбутнього національного гімну Фінляндії “Наш край” (*Vårt land*, 1846) і віршований твір “Оповідання хорунжого Столя” (*Fänrik Ståls sägner*, 1848-1851) про події останньої російсько-шведської війни (1808-09) [345, с. 165-166; 456, с. 38]. Рунеберг зобразив її як момент спільного життя нації, точніше, обох воюючих сторін, де кожна особистість робить власний внесок у події, людські почуття на межі смерті. Його романтичний індивідуалізм, притаманний ранній поезії, поступився місцем гармонійному сприйняттю світу, вільному від риторики і абстракцій. Головна мета – показати приклади, гідні наслідування; пробудити в народі почуття любові до батьківщини. Як зауважує М. Клінге, послідовники вшанували цей внесок Рунеберга, іменуючи його “Гомером північноєвропейської поезії” [382, с. 123-125].

На початку 1840-х “Суботнє товариство” припинило існування через незгоди серед своїх учасників на мовному ґрунті. Засноване в атмосфері романтичного націоналізму, відносного демократизму, воно розколалося на два протиборчі табори. Трохи згодом на їхній основі постали ідейно-політичні рухи, представники яких надалі визначатимуть порядок денний Фінляндії: першими були консерватори-фенномани, яких очолив Снельман; другі – ліберали-свекомани, котрі, взявши за основу тезу Топеліуса, воліли йти власним шляхом.

Варто згадати, що у той самий період набувають значного резонансу зв’язки між українськими й польськими діячами [211, с. 150-151; 484, с. 61-62]. У Підросійській Україні поширюється полонофільська (питомо консервативна – Д.К.) течія як вияв своєрідного пієтету до визвольних змагань поляків зі сторони українців, особливо тих, що вийшли зі шляхетського середовища, котрі писали українською, проте думали польською мовою. Її особливість полягала у захопленні історіософічними й політичними концепціями Й. Лелевеля. Бувши палким демократом, він розумів нагальні потреби селянства Правобережжя, декларуючи радикальні як на той час гасла. Після відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р. Лелевель обіцяв сприяти ліквідації кріпацької залежності українців, котрі для нього були “іншою відміною поляків” [204, с. 32; 484, с. 62-

63]. Але аристократія виступила проти найменших обмежень своїх усталених привілеїв, відвернувши селян, які були байдужими до закликів лідерів Польського повстання. Відтак полонофільство лишилося виключно ідейно-філософською течією для представників заможних і освічених верств різного етнічного походження.

Принагідно слід звернутися до концепції Б. Андерсона, яка визначає націю як “уявлену спільноту”, що постає завдяки зусиллям зацікавленої в цьому еліти [160, с. 22-24]. Із цим складно не погодитися, за умови, що підґрунтям процесу перетворення етнічної спільноти на національну слугує певний ідейний орієнтир. У випадку з діячами культурницького етапу йдеться про Просвітництво і Романтизм. Результати цього процесу, природно, не визначені наперед, оскільки прагнення будителів утвердити той чи інший варіант національного проєкту можуть як зазнати невдачі, так і досягти успіху, залежно від багатьох чинників. Для першої половини ХІХ ст. роль такого істотного фактора відіграло самодержавство, яке інтерпретувало на свій розсуд розвиток фінського і українського рухів у громадському та культурному житті Російської імперії. Важливим спостереженням Андерсона, яким ми скористалися, є вторинний, імітаційний характер досліджуваних національних рухів, чиї інтелектуальні лідери запозичили готові конструкції, адаптувавши їх до місцевих умов [160, с. 100, с. 105-107]. Перенесення апробованих у Західній Європі теорій і практик означало, що відставання в ідеологічній сфері виявлялося значно меншим, ніж у сфері соціально-економічного розвитку фінів та українців. Перші наздоганяли колишню метрополію, всіляко від неї дистанціюючись; другі намагалися компенсувати тривале існування в якості подвійно упосліджуваної меншини: з одного боку, царською владою, з іншого – російським дворянством та польською шляхтою.

Отже, початок переходу фінського національного руху з культурної площини в політичну ще до “доби реформ” став можливим завдяки відносному його толеруванню з боку царської влади: по-перше, активність поборників фінізації зменшувала ймовірність шведського реваншу в Озерному краї; по-друге, вона не

заважала запровадженню у ВКФ нової моделі управління. У Підросійській Україні, природно, подібна ситуація була неможлива: з одного боку, за правління Миколи I якісно посилювався наступ на будь-які прояви вільнодумства, ведений під гаслом офіційної ідеологічної тріади “православ’я – самодержавство – народність”, з іншого, самі діячі українського національного руху не бажали виходити поза межі культурницької діяльності.

Підсумовуючи матеріал цього розділу, маємо констатувати, що вплив ідей Просвітництва і Романтизму на суспільну думку Фінляндії та України початку ХІХ ст. сприяв формуванню нової системи цінностей та світорозуміння. Виникає, хоча й кількісно обмежене, освічене середовище інтелектуально орієнтованих на Європу будителів, які прагнули пропагувати в середовищі тогочасної еліти народні традиції, культурну спадщину автохтонного населення і водночас – ширити серед останнього масову освіту. Йшлося про підвищення статусу і розвиток живих народних мов, які не функціонували в культурній, адміністративній, судовій сферах. У творах діячів національних рухів знайшло відображення повсякденне життя народних мас, помітні критичне ставлення до дійсності та першочергова увага до психології особистості і її внутрішнього світу, а також значне розширення жанрових меж. Будителі “неісторичних” народів прагнули використати фольклор для обґрунтування історичного буття останніх, заклавши цим основу для пізнішої політизації процесу націєтворення.

Р О З Д І Л І І І.

Від Романтизму до марксизму: специфіка розвитку українського і фінського рухів

3.1. “Весна народів” і націєтворчі процеси в Наддніпрянщині та ВКФ

Політика Миколи І характеризувалась гострою реакцією щодо будь-яких зовнішніх впливів на суспільно-політичну дійсність держави Романових. Усі ідеології та філософські течії, що йшли з Заходу, потрапляли, якщо не під повну заборону, то під жорстке цензурування і прискіпливу увагу царату. Альтернативою Просвітництву і Романтизму визнавали панславізм, що його просували слов'янофіли, зокрема М. Погодін [166, с. 159; 212, с. 117]. Вона мислилася як “свідомий вибір” слов'янських народів до єдності під скіпетром царя з династії Романових. Західному індивідуалізму протиставлявся “слов'янський колективізм” російського штибу, з його общинним укладом життя. На думку Погодіна, монарх був спадкоємцем, продовжувачем справи Кирила і Мефодія, котрий мав “достойне й одноосібне право” керувати долею і цивілізаційною консолідацією всіх слов'янських народів [цит. за 212, с. 118].

Микола І прагнув затвердити ідею національної самобутності, реалізувавши власне уявлення про неї як країни, де панують “мир і злагода” і немає жодного ґрунту для революційних виступів. Звідси й поява у 1833 р. т.зв. “теорії офіційної народності”, прийнятої на озброєння монархом за поданням міністра народної освіти графа С. Уварова [350, с. 51; 482, с. 12-13]. Вона мала націоналізувати династію Романових. За словами О. Міллера, граф і цар спільно брали участь у зародженні російського націоналізму, що було досить типовим явищем, оскільки в ХІХ ст. усі імперії будували нації в своїх центральних зонах [263, с. 28-29]. Цього потребувала російська аристократія, до якої долучилися й нащадки української козацької старшини та шляхти. Як вказує Л. Грінфелд, панславізм був ідеальним інструментом для моделювання утопічного майбутнього та впливу імперського центру на настрої нижчих верств населення, насамперед селянства, насправді являючи собою звернення у минуле й надмірне самозамилування [180, с. 265].

Нова хвиля централізації, насамперед на національній периферії імперії, була логічним кроком самодержавства, спрямованим проти відцентрових рухів, очолюваних освіченими людьми. Проте за царювання Миколи I держава ще зберігала індиферентність до збереження етнічних рис як українців, так і фінів. Їхня культурна самобутність не вважалася загрозою, на відміну від націєтворчого процесу серед українців Наддніпрянщини, який безпосередньо загрожував цілісності уявної російської спільноти [234, с. 49; 350, с. 51-52]. Тогочасна політика самодержавства насамперед була орієнтована на те, щоб завадити не тільки сепаратистським акціям польської та спольщеної української шляхти Правобережжя, але й відцентрових тенденцій шведськомовної аристократії Південно-Західної Фінляндії.

У 1840-1850-х село і його мешканці стають джерелом натхнення для т.зв. “будителів” у Підросійській Україні та ВКФ. Представники освічених верств досліджували побут, звичаї, традиції простолюду, презентуючи читачам цінний етнографічний матеріал. Відтак поставало завдання поширення серед селянства освіти. Значну увагу було приділено організації шкіл, виданню літератури, що сприяла б пробудженню самосвідомості місцевого населення. Традиційна селянська культура не потребувала сприйняття світу в національних категоріях, ототожнюючи власну приналежність із територією, на якій проживала дана спільнота. Скажімо, на початку XIX ст. селяни Наддніпрянщини ідентифікували себе відповідно до схеми мислення представників тієї чи іншої “політичної нації”; фактично, кріпак міг належати лише до народу свого пана [187, с. 25-26; 199, с. 305-306]. Інакшою була ситуація на теренах ВКФ, де ідентифікація фінськомовного населення царською владою збігалася з його власною. Мешканці сільських Тавастегуської, Куопіоської й Улеборзької губ., зараховуючи себе до великої фінської етноспільноти, виходячи з мовного діалекту, яким спілкувалися в повсякденні, могли також визначати себе представниками одного з т.зв. “фінських племен” (*Suomalaiset heimot*): тавастами-гьямляйсями, саволаксами, “північниками”-пог’ялайсами відповідно [31, с. 202-203; 363, с. 145; 553, с. 81-82].

У переддень “Весни народів”, на межі 1845-46 рр., у Києві виникло таємне Кирило-Мефодіївське братство. Його члени ставили за мету соціальне і національне визволення українського народу, насамперед селянства [200, с. 327-328; 243, с. 290; 288, с. 106-107; 350, с. 54]. З-поміж провідних братчиків були П. Куліш, М. Костомаров, Т. Шевченко, а також чиновник канцелярії Київського військового губернатора М. Гулак і журналіст В. Білозерський. На відміну від попередників – ніжинських вільнодумців і харківських романтиків – Кирило-Мефодіївське братство застановлювалося на проблемах не лише українців, а й усіх слов’янських народів. За духовний орієнтир для цього гуртка правили: польський демократизм; романтичний націоналізм; італійський ліберальний республіканізм; ідеї російських декабристів [229, с. 25; 350, с. 55; 460, с. 8]. На думку братчиків, особливості українського національного характеру становили: глибока релігійність і волелюбність; доба Козаччини стала ідеалізуватися у вигляді козакоцентризму [243, с. 170; 472, с. 173-176]. І не дарма: всі нагальні та важливі справи у попередню добу “степових вольностей” вирішувала громадська (козацька) більшість, покладаючи їхнє виконання на панівну еліту (старшину) під проводом гетьмана.

Власну альтернативу російському монархічному панславізму братчики задекларували в програмних документах – “Книзі буття українського народу” і “Статуті Слов’янського братства св. Кирила і Мефодія” [200, с. 330; 288, с. 108; 549, с. 29-30]. Перший текст має філософсько-релігійний характер, просякнутий біблійними настановами та мораллю. Його зміст закликає до осмислення історії українства як невід’ємної складової християнської і світової історії. Велику увагу приділено проблемі кріпацтва. Останнє має бути скасоване разом із монархією і становими привілеями, а селяни – отримати рівні права з іншими громадянами [200, с. 331; 288, с. 110]. Загалом нерівність, становий поділ визнаються головним злом, штучно нав’язаним більшості меншості.

Інша ключова ідея стосується месіанської ролі українців в об’єднанні “слов’янських племен”. Оскільки «Україна з роду не мала ні царя, ні пана, а лише Бога» [99, с. 17]. Формою цієї спільноти мала стати федеративна парламентська

республіка. У ній кожен народ мав би рівні права і внутрішню автономію, «без московського деспотизму і польського аристократизму» [99, с. 16-17]. За “Книгою буття українського народу”, визнавалися 2 форми влади. Перша – влада-служіння як вияв Божої природи; друга – влада-панування як вияв демонічних сил, що вимагає приниження однієї людини іншою задля самозамилування, звеличення і стає підґрунтям нерівності, зупинки суспільного поступу [99, с. 12-13]. Наголошено на прагненні України звільнитися від усіх форм гноблення, насамперед тих, джерелом яких є царська Росія і (потенційно) відновлена Річ Посполита. Підкреслюються “одвічний демократизм” українського народу та його єдність з “усім слов’янством” [99, с. 22].

У стислішому “Статуті...” сформульоване бачення українськими будителями панславізму, альтернативне ідеологемам Уварова і Погодіна. В основу “духовного й політичного з’єднання слов’ян” має бути покладене право кожного народу на самостійність; підґрунтям верховного правління та просвітництва слугуватимуть спільні християнські основи [288, с. 110-111; 350, с. 56]. Розмежування слов’ян-католиків і православних визнавалося тимчасовим; його планувалося подолати примиренням на засадах рівності та євангельських принципів.

Кирило-Мефодіївське братство проіснувало недовго (до березня 1847 р.). Після його викриття та арештів братчиків російська влада затаврувала їхню альтернативну візію майбутнього слов’янства у якості спілки вільних народів, як радикальну й суспільно небезпечну “українофільську течію” [262, с. 67; 350, с. 57]. Варто згадати, що сам Микола I особисто керував слідством. Цар, перестраховуючись, наказав засекретити всі матеріали, бо суспільний розголос міг призвести до вибуху цілого українства. Імперський наратив був несумісним із прив’язаністю національних романтиків Наддніпрянщини до власного краю, мови, культури, історії. Як зауважує О. Забужко, для тогочасних будителів це було проявом категоричного імперативу задля переведення національної ідеї в площину екзистенційності, коли дилема, бути нації чи ні, розв’язувалася насамперед здобуттям її духовної незалежності [226, с. 53]. Діяльність братчиків не вийшла за межі теоретичних напрацювань і загальних гасел. Проте вже їхні

послідовники у 1860-1880-х, не відкинувши цілком проекту всеслов'янської єдності, зацентувалися на національній емансипації українства.

У фінляндській автономії спостерігалось поглиблення культурної диференціації всередині національного руху на тлі імперського толерування особисті ВКФ. Частина його діячів прагнула осучаснення мови фінського народу, її очищення від чужоземних впливів, насамперед шведських. Інші не уявляли окремішності Озерного краю від Скандинавії, вважаючи саме шведську культурну присутність запорукою входження країни до кола цивілізованих народів. Ще до розколу “Суботнього товариства” його учасники вдалися до практичних кроків із метою просвітництва серед простолюду. В лютому 1831 р. вони створили Фінське літературне товариство (*Suomalaisen kirjallisuuden seura*, далі – ФЛТ) з метою вдосконалення фінської мови як основи національності [395, с. 90; 396, с. 20; 435, с. 17-18, с. 20]. З часом коло активності цієї організації ширилося: видання і популяризація творів фінляндських авторів (як фінською, так і шведською), збереження і передача набутої освіченими верствами культури, сприяння підвищенню грамотності суспільства.

Один із співзасновників, а згодом керівників – Е. Льоннрот (1802-1884), за походженням – етнічний фін із родини бідного кравця, згадував, що кількагодинні обговорення фінської книжності та мови як засобів ширення писемності врешті спонукали перейти від високого академізму на простіший, доступніший широкому загалу рівень сприйняття [396, с. 21; 435, с. 66-67]. Він, як і решта будителів, бачив ФЛТ осердям відродження національного духу. Позаяк організація мала єднати представників аристократії, духівництва, інтелігенції з освіченими представниками селянства, як чоловіків, так і жінок.

Першими й наймасштабнішими проектами товариства у 1831-1851 рр. були збирання та публікація фінського фольклору, налагодження культурних зв'язків із представниками угорського й естонського національних рухів. За неактуальності ідеології панславізму для Фінляндії її місцевою альтернативою став панфеннізм (панфіно-угоризм), який декларував зверхність великих фіно-угорських народів (фінів у ВКФ, естонців в Естляндії та Ліфляндії, угорців на землях т.зв. “корони

святого Іштвана”) над малими (саами, вепси, тощо) й потребу мовно-культурної асиміляції останніх [184, с. 462; 386, с. 59; 425, с. 134]. Це стало справжнім викликом для росіян і австрійських німців. Хоча попервах панфеннізм являв собою виключно культурно-наукову течію, із початком “Весни народів” і після неї він набув відверто політичного забарвлення, кваліфікуючи Російську й Австрійську імперії як колоніальних визискувачів цілої фіно-угорської спільноти.

На противагу Кирило-Мефодіївському братству, панфеннізм не бачив потреби в спільному державному утворенні для фіно-угорських народів, передбачаючи лише їхнє усамостійнення від імперських центрів через набуття власної національної ідентичності шляхом суцільного просвітництва. Взаємини з естонськими та угорськими вченими, письменниками почав налагоджувати саме Льоннрот. У 1840-х він здійснив подорожі до Ревеля (нині Таллінн), Дерпта (нині Тарту), Пешта [538, с. 209-211; 545, с. 172-173]. Згодом (у 1860-1880-х) його справу на цій ниві продовжив історик і журналіст Георг Фбрсман вже як Юрйо Сакарі Юрйо-Коскінен (1830-1903) [372, с. 5-6; 425, с. 134-135].

ФЛТ спонсорувало етнографічні подорожі своїх членів до внутрішніх губерній ВКФ із метою вивчення історії, традицій, побуту, діалектів місцевих селян. Їхні результати – публікація Льоннротом епосу “Калевала” і збірки рун “Кантелетар”, презентація М. Кастреном (1813-1852) наукової розвідки “Про спорідненість й відмінність у фінській, естонській і саамській мовах” та ін. – дали потужний поштовх розвитку фінського національного руху, який шукав підґрунтя у фольклорі [355, с. 399-400; 396, с. 23]. Передбачалося, що на етапі свого становлення фінська національна культура має лишатися осторонь соціально-політичних рухів, водночас адаптуючи до власних потреб ідеї неогуманізму і Романтизму. Протягом 1840-1860-х ФЛТ поруч із науковою та художньою продукцією зосередилося насамперед на виданні літератури, покликаної сприяти освіті широких мас: граматик, словників, перекладів та ін. Його члени суттєво сприяли розвитку фінської національної самосвідомості, зростанню обізнаності з цілою фінляндською літературою як на батьківщині, так і за кордоном. Визнанням плідності ФЛТ є те, що генерал-губернатор Олександр Меньшиков і

міністр-статс-секретар Александер Армфельт стали почесними членами-протекторами товариства, подеколи фінансуючи його заходи [396, с. 44; 541, с. 22].

На окремий аналіз заслуговують погляди та діяльність Льоннрота. Адже він був однією з провідних постатей фінського національного руху, званого як фенноманія (*Fennomania* або також *Suomenmielisyys*). Спершу це була культурно-наукова, а згодом – філософсько-політична течія, що стала результатом поєднання ідей феннофільства з німецьким Романтизмом [395, с. 18; 448, с. 61]. Головна мета руху полягала у наданні фінській мові панівної позиції на теренах ВКФ, а також у згуртованості фінів, збереженні їхніх традицій і самобутності, плеканні розвитку фінськомовної культури та національної історії. Противагою фенноманам був свекоманський рух (*Svekomaner* або *Ruotsalaisuusliike*) – культурно-політична течія, що була виразником інтересів шведськомовної меншини [409б, с. 933-934; 446, с. 57-58]. Свекомани прагнули зберегти провідне становище шведської мови та культури і самої шведської громади в суспільно-політичному та економічному житті ВКФ.

Льоннрот був одним із тих, хто ще за студентства зазнав впливу ідей Романтизму, зберігши вірність їм протягом життя. Водночас він особливо високо цінував внесок у справу фінського національного пробудження гуртка “Aura”. Діяльність останнього презентував на своїх лекціях у Гельсінгфорському університеті його колишній член, професор мовознавства Р. фон Бекер [235, с. 29; 385, с. 293-294]. Належачи до фенноманського руху, Льоннрот хотів збагатити фінськомовну літературу народною естетикою. Він спонукав цим усіх фіняндців до національної самоідентифікації, тобто до прагнення визнати себе фінами незалежно від походження чи рідної мови. Аналізуючи фольклорний матеріал, він також дійшов думки про етнічну спорідненість фінів ВКФ і карелів сусідньої Олонецької губернії [235, с. 69-70; 336, с. 21].

Студентські уявлення Льоннрота, що жилися працями Гердера і Гегеля, з роками збагатилися релігійним мисленням, просвітницькою діяльністю і насамперед – здійсненими у 1828-1842 рр. дослідницькими експедиціями [235, с.

57; 385, с. 325-326], метою яких було виявлення давньої історії Фінляндії та фінського народу. Яскравим свідченням цього є подорожні нотатки Льоннрота. *«Хоча на мені селянський одяг і я видаю себе за селянина, що йде нібито до Карелії відвідати родичів, багато хто не вірить цьому. І все ж саме мені, як нікому іншому, слід удавати з себе справжнісінького селянина. Я ж бо такий за походженням і прожив серед селян більшу частину свого життя»*, – змальовував він свої враження від зустрічі на початку червня 1828 р. із мешканцями селища Рантасалмі [24, с. 18]. Спілкування з селянами центральних, східних і північних губерній ВКФ, спостереження за їхнім життєвим циклом (побутом, традиціями, діалектами) переконувало його в тому, що вивчення народної мови та культури в цілому здатне допомогти дослідженню історії розрізненої на “племена” фінської нації. Такою, зокрема, була мета зібраного й упорядкованого ним епосу “Калевала”, зміст якого збагатив власним авторським стилем. Щодо епосу Льоннрот висловився так: *«Душа, думки та вплив духу в усі часи, серед усіх народів у більшості своїй однакові»* [235, с. 154].

Публікація “Калевали, або старих рун Карелії про стародавні часи фінського народу” (*Kalewala taikka Wanhoja Karjalan Runoja Suomen kansan muinosista ajoista*, 1835-36) стала результатом низки тривалих експедицій до Карелії та Східної Фінляндії. Вона переконала багатьох мешканців ВКФ в існуванні фінського народу, його сталої культурної традиції, героїчної історії. Для студентства Озерного краю середини-кінця ХІХ ст., майбутніх діячів фенноманії, “Калевала” являла своєрідний аналог “Кобзаря” Т. Шевченка [420, с. 85-86]. Під час літературно-етнографічних подорожей Льоннрот зібрав і об’єднав у цикл із 32 рун (віршованих пісень) десятки усних легенд і народних переказів. Дехто з дослідників характеризує цю працю як “вхідний квиток”, що дозволив маловідомому північному народу прилучитися до інших культурно розвинених націй Європи [24, с. 13; 235, с. 122-124; 385, с. 308]. Подібної оцінки дотримувався й О. Бочковський. Він наголошував, що копітка праця Льоннрота стала набутком усього культурного світу, викликавши жваве зацікавлення самотньою і майже не асимільованою північноєвропейською нацією [48, с. 21].

Льоннрот став найвидатнішим посередником між народною поезією і літературою в добу, коли остання найбільше цього потребувала. У переддень “Весни народів” етнограф, мовознавець і викладач Гельсінгфорського університету Карл Аксель Готтлунд зазначав на шпальтах свого журналу “Suomalainen”: *«Ще жоден фін за своє життя не заслужив такої всебічної подяки, похвали та поваги, як цей Льоннрот»* [147, с. 2]. Останній, своєю чергою, вважав необхідним отримання фінською мовою офіційного статусу, який зробив би її інструментом науки та адміністрації. Тому докладав зусиль до формування літературної мови, спеціальної термінології. З огляду на цензуру, Льоннроту доводилося оминати гострі соціальні проблеми [336, с. 22; 385, с. 318-319]. Публікації просвітницького змісту він адресував переважно фінськомовному селянству, яке здебільшого лишалося малописьменним, а наукові твори – шведськомовній аристократії.

Діяльність Льоннрота позитивно оцінювалася царатом; бо його стараннями Фінляндія віддалялася від Швеції, унеможливаючи шведський реванш у культурній і політичній сферах. Видання “Калевали” переконало фінів в унікальному багатстві їхньої давньої культури та історії, а її укладач, зауважує М. Клінге, зумів сформувати підвалини національної ідентичності, пробудивши як у фінськомовної більшості, так і у шведськомовної меншості прагнення до самопізнання, витворення власного національного “я” [382, с. 163].

Окремої уваги варта і постать одного з членів Кирило-Мефодіївського братства – Т. Шевченка. Оскільки він відіграв ключову роль у національному пробудженні українського народу середини ХІХ ст., посприявши радикалізації та політизації національного руху [431, с. 11-12; 460, с. 9, с. 11-12]. Світогляд Шевченка сформувався під впливом європейського романтичного націоналізму. Згодом йому на зміну прийшло українське месіанство, як антитеза російському варіанту панславізму і польській національній ідеї [227, с. 61; 310, с. 138]. На молодого Шевченка значний вплив справили твори Г. Сковороди та І. Котляревського. Хоча в зрілому віці він ставився до них значно критичніше, через містицизм першого і відразу до гайдамацького повстання з боку другого [77, с. 26;

193, с. 179; 271, с. 217]. Як вказує О. Забужко, попри зверхність до своїх попередників із-поміж т.зв. “gente Ukraini, natione Russi”, Шевченко визнавав за ними, особливо за Котляревським, роль першопрохідців українського національного відродження, а себе – їхнім прямим спадкоємцем і продовжувачем розпочатої ними справи [цит. за 227, с. 44].

Подібно до Льоннрота, автор “Кобзаря” також здійснив історико-етнографічну подорож рідним краєм, відвідавши Київську, Чернігівську, Полтавську і Катеринославську губ. Саме з фольклору він запозичував сюжети для своїх творів. А світ українського села виступав постійною основою й головним художнім тлом. Уся творчість Шевченка, насамперед поезії на історичну тематику, виглядає як своєрідний міст, а його віршована конструкція має виконувати ключову націєтворчу місію: єднати “мертвих, живих і ненароджених” українців [288, с. 113-114; 431, с. 30-31].

Шевченко яскраво зображував моральний і культурний занепад, розклад традиційного суспільного ладу Наддніпрянщини після її інкорпорації Росією. У них він вбачав національну кризу, яку можна подолати через відновлення втраченої свободи. На відміну від того ж Льоннрота чи Котляревського, які фокусували увагу сучасників на героїчній минувшині власного народу, Шевченко насамперед виступав речником інтересів українського селянства; певним аналогом його у Фінляндії був Ютейні. Їм обом притаманні водночас революційні й демократичні ідеї, ворожі політичному проекту і соціальному устрою Росії. Прикметно, що Шевченко і Ютейні постають представниками т.зв. “волелюбного селянського націоналізму” з культурно-екзистенційним відтінком [174, с. 367-368; 233, с. 93-94, с. 259-261; 501, с. 24-25; 512, с. 180-181; 532, с. 663]. Тоді як Котляревський із Льоннротом – консервативними традиціоналістами, для котрих зміни політичного і суспільно-економічного ладу не становили пріоритету.

Автор “Кобзаря” протиставляв самодержавству “новий і праведний закон” Вашингтона, вважаючи, що лише мечем можна здобути волю України [94, с. 14; 431, с. 31]. Бувши поетом-романтиком, він першим із-поміж українських будителів поставив на порядок денний програму політичних дій. Таким чином,

Шевченко сформував підвалини майбутнього українського націоналізму [94, с. 17; 227, с. 118-119]. Слід згадати й про радянських літературознавців. Вони були зовсім протилежної думки, бо за дороговказ їм слугувала партійна директива відповідно до марксистсько-ленінських настанов. Шевченка денаціоналізували, перетворивши на “безродного космополіта” і спільника російських революціонерів, якому приписували надмірний демократизм, оспівування бід не стільки українського, як “загальноросійського” народу [195, с. 150-151, с. 230-231; 201, с. 44-45; 312, с. 77-78, с. 191-192; 460, с. 12-13]. Автора “Кобзаря” марно намагалися зарахувати до плеяди “класових борців” чи пак інтернаціоналістів, бо він а priori не був таким через свій відвертий український характер, успадкований від обох дідів-січовиків. Тому, як стверджують О. Федотова і Ю. Шаповал, надбання Шевченка чимдуж цензурували, викривляючи справжній сенс його слів [518, с. 73-74].

У цілому ж Шевченкова поезія, так само як і Ютейні, виходила за межі локального патріотизму й героїчної минувшини. Вона пропонувала власне бачення майбутнього. Рівночасно, як наголошує Г. Грабович, спадщина автора “Кобзаря”, насамперед вірші та поеми, демонструє зневагу до ієрархії та влади, що постають “царством зла” [210, с. 97]. До Шевченка жоден український інтелектуал не протиставлявся так різко Росії та імперській владі. Він першим відкинув конформістську модель “малоросійства” і “триєдиної Русі”, закликаючи водночас до національного й соціального визволення [200, с. 325-326; 210, с. 105-106; 282, с. 88-89; 350, с. 53]. Невід’ємною рисою його творчості є героїзація борців за волю України, яких він вбачав у козаках та гайдамаках. *«Утні, батьку, щоби нехотя на весь світ почули, що діялось в Україні, за що погубала, за що слава козацькая на всім світі стала!»*, – звертався Т. Шевченко у 1839 р. до Г. Квітки-Основ’яненка, закликаючи відмовитися від лояльності царату й згадати, *«що діялось в світі... І чії ми діти»* [77, с. 25; 108а, с. 119-121]. Добу Руїни автор “Кобзаря” змальовував доволі трагічно, наголошуючи, що *«у своїй хаті своя й правда, і сила, і воля»* [233, с. 306; 108а, с. 349-350].

Проте наступне покоління діячів українського національного руху, ніби на контрасті, діяло майже виключно в легальних межах. Вони сумлінно зберігали лояльність імперській владі. Тож на зламі XIX-XX ст. М. Міхновський мав підстави для саркастичної оцінки діяльності цього псевдопатріотичного покоління “білих горлиць”, які своїм угодовництвом деморалізували наддніпрянське суспільство: *«Робім так, щоб ніхто не бачив нашої роботи»* [103, с. 15].

Ставлення Шевченка до християнства визначали філософські рефлексії. Попри те, що він, без сумніву, був релігійною людиною, це не заважало його різко критичній настанові щодо офіційної церкви. Шевченкові були близькі протестантська теологічна доктрина Д. Штрауса і концепція волюнтаризму Л. Фюрбаха [233, с. 294; 310, с. 138]. Він відкидав те, що робило християнство абстрактною силою, яка усувала людську особистість, перешкоджала її вільному розвитку. У релігійному світогляді автора “Кобзаря” Україна поставала об’єктом гноблення, “офірним ягням” [210, с. 97; 227, с. 125]. Провину за це поет покладав на лояльні до царату духівництво та нащадків козацької старшини. Не випадково Шевченко закликав земляків *«любити й пам’ятовати єдиного бога Ісуса Христа»*, котрий, як і Україна, “розп’ятий був не раз” [233, с. 286].

У даному аспекті обґрунтованішою видається паралель із Ютейні, аніж із Льоннротом. Перший уважав лютеранське духівництво не “слугами Бога”, але “прислужками імператора”, тоді як останній не вбачав загрози у співпраці панівної у ВКФ Церкви зі світською владою [235, с. 165; 438, с. 47-48]. Тому як для Шевченка, так і для Ютейні жертвний образ Ісуса Христа дещо тьмяніє на тлі іншого – їхньої жертвної батьківщини; обох ріднило й різко негативне ставлення до влади.

Радикальні ідеї, виголошені Ютейні та Шевченком, виявилися передчасними й незрозумілими для широкого загалу їхніх земляків; не в останню чергу через культурну відсталість абсолютної більшості останніх. Сам автор “Кобзаря” змальовував український народ, насамперед селянство, як інертну силу з прихованим потенціалом до бунту і повстання [227, с. 50; 575, с. 357]. Ютейні

(відвертий деїст) також критикував сучасне йому фінляндське суспільство, вважаючи його “приспанним”. У “Вступній пісні, або прощанні з Вайнямьойненом” (*Lähtö-laulu, elli, Hyvästi-jättö Wäinämöiselle*, 1819) він висловлював обурення тривалим незрозумінням аристократією та духівництвом справжніх потреб народу [112, с. 16-17; 319, с. 393-394].

Тому спадщина цих будителів української й фінської націй тривалий період лишалися своєрідним голосом волаючого посеред пустелі. Проте діяльність автора “Кобзаря” надала імпульс формуванню української інтелігенції, готової до боротьби за ідеали водночас національної, політичної та соціальної свободи. Інтегруюча роль постаті і спадщини Шевченка в українському націєтворчому процесі у випадку Фінляндії вповноважує на паралелі не з Ютейні, а Льоннротом та “Калевалою”. Вони ж бо дали могутній поштовх фінському самопізнанню й самовизначенню себе як окремої нації.

Принагідно слід звернутися до постаті М. Гоголя, який обрав суттєво відмінний порівняно з Шевченком шлях. Водночас явно хибним є усталене в існуючій традиції уявлення про Гоголя як виключно російського письменника, ґрунтоване на російськомовності його творів. Адекватніше уявлення про проблему дає концепція “двоєдушності” письменника [289, с. 60; 293а, с. 19-20, с. 37; 485, с. 24 і 26].

Вихованець Ніжинської гімназії вищих наук, Гоголь зазнав одночасного впливу Просвітництва і Романтизму в їхній російській інтерпретації. Його ранні твори сповнені фольклору, народних українських традицій, в тому числі й завдяки духовному вчителю Гоголя – Котляревському [254, с. 30-31; 307, с. 8; 308, с. 45]. За Гоголем, “селянські наспіви” – найкращий матеріал для вивчення минулого рідного краю: «У цьому відношенні пісні для Малоросії – все: і поезія, й історія, і батьківська могила» [307, с. 12].

Прагнучи визнання і переїхавши до Петербурга, Гоголь, природно, писав і друкувався виключно російською, при цьому ніколи не забуваючи власну малу батьківщину. Образ України в його творах сповнений романтичної ностальгії: це край, де триває споконвічна боротьба добра зі злом; його яскрава, барвиста

природа контрастує не лише з похмурою північною столицею, а й Великоросією в цілому [227, с. 62-64; 307, с. 17-18].

Загалом національно український зміст Гоголевої спадщини більше ніж очевидний. Він, подібно до Рунеберга в Озерному краї, хоч і не писав мовою свого народу, попри чудове володіння нею, але щиро співчував йому. Це не приховалося від погляду автора “Кобзаря”: *«Всі оглухли – похилились у кайданах... байдуже... – Ти смієшся, а я плачу, великий мій друже»* [575, с. 284]. Водночас там, де у Гоголя зазвичай вбачається “провінційне малоросійство”, в Шевченка є очевидним “свідоме українство”. За визначенням Ю. Барабаша і В. Панченка, Гоголь і Шевченко – діти однієї матері, котрі, проте, отримали різні “групи крові” та власний генетичний код [193, с. 391-392].

Револьюційні події 1848-49 рр. були позначені визначальним впливом ліберальних ідей (запровадження конституційного ладу і загального виборчого права для чоловіків; свобода слова і друку; розкріпачення селян тощо), нерідко з певними елементами соціалізму [288, с. 130; 395, с. 92; 414, с. 55-56; 555, с. 393]. Романтичний націоналізм, який на початку XIX ст. являв літературно-науковий феномен і обмежувався вузьким колом освічених верств, перетворився на масову політичну ідеологію [197, с. 187]. З точки зору консервативних кіл континентальної Європи, і націоналізм, і лібералізм, і соціалізм являли собою небезпечні різновиди політичного радикалізму. Тим не менш одним із наслідків революційних подій стало поступове утвердження в житті європейських суспільств ліберальних цінностей, національної самосвідомості й соціалістичних гасел.

Певний відгомін події “Весни народів” знайшли у Російській імперії, опосередковано вплинувши на розвиток українського і фінського рухів. Модернізаційні виклики та відмінні політичні умови, створені для фінів і українців самодержавством, вимагали адекватних відповідей. У Фінляндії відбулося згуртування освічених верств довкола фенноманії, яка об’єднала переважну більшість членів ФЛТ на чолі з Льоннротом. Окремішність зберігав філософсько-публіцистичний гурток Снельмана, осердям якого було губерньське

місто Куопіо; через газету “Saima” воно поширювало радикальні ідеї, характеризовані російською владою “політичним якобінством” [385, с. 341-342; 409, с. 48; 411, с. 251-252].

Сам Ю. Снельман (1806-1881) – шведськомовний етнічний фін, уродженець Стокгольма. Навчався в Обуській академії, планував стати священником, згодом зосередився на вивченні класичної німецької філософії, що означало кадинальну зміну його духовних орієнтирів. У 25-річному віці став магістром філософії. З весни 1843 р. – директор середньої школи у Куопіо, а з 1858 р. – професор філософії Гельсінгфорського університету і член Сенату ВКФ, упродовж 1860-1870-х був ініціатором масштабних суспільно-політичних перетворень в Озерному краї, визначний діяч, лідер фенноманства [427, с. 585, с. 637-639].

Наголосимо, що єдиною політично активною групою поки лишалося нечисленне фінляндське студентство, яке поступово усвідомлювало необхідність встановлення зв'язків із народними масами, насамперед фінськомовним селянством. Колишні члени молодіжних товариств створювали вже в якості провінційних чиновників студентські земляцтва, які різними заходами намагалися пробудити громадянську активність місцевого населення [419, с. 95; 441, с. 149]. До дійсно радикальних кроків вони не вдавалися, тож царат зберігав попереднє поблажливе ставлення до фенноманства. Втім, Снельман у листі учневі й соратникові Ю. Юрьо-Коскінену (осінь 1848 р.) передбачав, що держава Романових, щоб попередити відлуння “Весни народів” у ВКФ, може вдатися до реакційних заходів: *«Спостерігаючи за тим, що діється нині в Європі, у нас, однак, може настати час, і він, імовірно, вже настає, коли справа з лояльністю влади до нашої справи буде зовсім іншою, ніж було до тепер. Благовоління, засноване на обопільному розрахунку, вже залишається спадком днів, які минули. Сама зацікавленість царатом в ослабленні шведського впливу у Фінляндії нині схожа на байдужість. Відтак фінам не вдасться подолати чужий для нас культурний вплив, оскільки ні фіни, ні ті ж самі шведи не є господарями цієї країни. Бо для того, аби господарювати у будинку, слід володіти ним»* [397, с. 156-157; 430, с. 162-163].

Певним випробуванням на міцність позицій самодержавства у Фінляндії став 1849 р. На початку січня студенти Гельсінгфорського університету влаштували протестний марш вулицями міста [237, с. 163; 395, с. 101; 427, с. 534-535]. Вони вимагали призначити професором філософії Снельмана, замість етнічного шведа й критика фенноманії Г'єрмунда Аміноффа, якого небезпідставно підозрювали у тісних стосунках з О. Меньшиковим. Царський намісник негайно втрутився. Він зажадав відрахування підбурювачів протестної акції, порівнявши останню з подіями у Празі, Берліні та Пешті, з яких розгорілися національні революції. Майбутнього лідера фенноманів генерал-губернатор схарактеризував як “нікчемного журналіста з комуністичними поглядами” [237, с. 163-164; 427, с. 535-536]. Проте каральних заходів вжито не було, бо, на думку Миколи I, фінляндське суспільство не становило реальної небезпеки. До того ж Л'єонрот, Рунеберг і Топеліус у спільному листі монархові від імені всіх підданих запевнили його у своїй відданості, дистанціюювавшись від Снельмана та його прибічників [237, с. 164; 421, с. 53]. На тлі подій у більшості країн Європи ВКФ виглядало ідилічною периферією.

Протестний марш студентів у середмісті Гельсінгфорсу став для Меньшикова особистою образою і викликом. У квітні 1850 р. він заборонив поїздки представників академічної спільноти, студентів і власників газет до країн, де відбулися революції, та ввезення до ВКФ зарубіжної преси й літератури. Було обмежено видавничу діяльність фінською мовою: заборонено друк газет і видання книг (окрім релігійного та фінансово-економічного змісту), але підручники, історичні нариси та фольклорні матеріали, видані до 1850 р., могли перевидаватися після відповідного цензурування [409, с. 48-49; 411, с. 231-232; 459, с. 273-274]; вжито заходів для посилення контролю за російсько-шведським кордоном. На думку Меньшикова, все це мало запобігти проникненню до ВКФ із Європи радикальних ідей.

Утім, нові обмеження було суто умовні, оскільки у Фінляндії продовжували панувати шведськомовні преса і література. “Мовна заборона” спрямовувалася насамперед проти освіченої частини міщан і заможних селян – “третього стану”,

який дедалі активніше виступав за надання фінській мові офіційного статусу. Цей захід слід розглядати як початок боротьби з фінським національним рухом, наріжний камінь якого становила мова; він типологічно подібний до Валуєвського циркуляра (1863) і Емського указу (1876). Опозиційно налаштовані фенномани змушені були залишити країну, виїхавши до Швеції. У Стокгольмі, де вже тривалий час мешкав Арвідссон, утворився значний осередок емігрантів, які визнали єдино можливим засобом реалізації національних інтересів фінів – перехід від культурницької до політичної сфери діяльності, за умови долучення до “панскандинавської родини” [412, с. 102; 527, с. 75-76].

Реакція, що запанувала після поразки “Весни народів”, поклала край мріям Снельмана про швидке перетворення уявленої фінляндської спільноти на модерну націю. Найважливішим соціальним фактором для цієї суб’єктивізації він вважав рівень цивілізованості індивідів, а найважливішим джерелом влади – національне почуття. Сам Снельман вірив, що національні дух і мова спонукають діяти на благо нації та держави через знання, патріотизм і закони [113, с. 62-63; 402, с. 130-131]. Він наголошував, що завданням “національних одиниць” є сприяння моральності на трьох рівнях, які формують “національну єдність”: родина, громадянське суспільство і держава.

Між тим О. Меньшиков сприяв постанову у ВКФ самосвідомості, яка становила б протиположність європейському радикалізму. Його концепції ідеально відповідав лоялізм консервативних фенноманів (Ю. Рунеберга, М. Кастрена) – вони мислили національний проект виключно як культурне відродження. Не дивно, що, попри “найсуворішу цензуру”, у березні 1851 р. Кастрен, завдяки протекції Меньшикова, отримав щойно засновану посаду професора фінської мови та літератури в Гельсінгфорському університеті [378, с. 101; 404, с. 76-77].

Не будучи засадничо революційною, національна ідея в її фенноманському варіанті здебільшого виявлялася в оспівуванні природи та історії рідної країни. Цю обставину, а також відносний спокій у Фінляндії в добу національних революцій радикали на кшталт Снельмана сприймали не як благо, а як ознаку відсталості фінського (питомо селянського) суспільства. У листах до соратників

він із сумом зазначав, що, якщо до “Весни народів” Озерний край відставав від європейського поступу на 40 років, то тепер цей розрив збільшився до століття [279, с. 67; 452, с. 90].

Ситуація в Наддніпрянщині була протилежною до ВКФ. Попри географічну близькість, події “Весни народів” в духовно-ідеологічному вимірі були далекими від місцевого суспільства. Воно не було готове до радикальних вимог навіть у культурній, тим більше – політичній та соціальній сферах. Розгром Кирило-Мефодіївського братства обезголовив український рух і знаменував нову хвилю *«глухої реакції, коли притихло і зникло українське життя»* [50, с. 499; 288, с. 130]. Після низки повстань в Європі російська влада вдалася до превентивних заходів, запровадивши у Волинській, Подільській, Бесарабській, навіть Київській губ. воєнний стан [1, №22120; 219, с. 390-391; 288, с. 130].

Польська шляхта на Правобережжі також була стурбована радикалізацією селян, до яких дійшли звістки про скасування панщини в Австрії [199, с. 439; 165, с. 385-386]. Місцеві поміщики емоційно розцінювали збурення в селах як замах на свої права з боку посполитого українства, негласно підтриманого царатом. Російська влада добре пам’ятала повстання 1830-31 рр., а тому воліла зменшити вплив національно свідомих і соціально згуртованих поляків коштом закріпачених малоросів. Синхронно з подіями в Королівстві Галичини та Лодомерії на Правобережжі спалахують стихійні селянські заворушення [218, с. 149; 219, с. 429-230; 288, с. 131]. Їх було нейтралізовано, з одного боку, репресивними заходами імперської влади, з іншого – показною турботою про долю місцевих селян – запровадженням з ініціативи київського генерал-губернатора Д. Бібікова досить суворих “інвентарних правил” [2, №22905; 218, с. 150; 219, с. 390]. Відбулися de jure регламентація панщини й до певної міри обмеження сваволі шляхти, завдяки чому російське самодержавство сподівалося здобути прихильність кріпаків Правобережжя.

На тлі подій 1848-49 рр., коли накреслена Віденським конгресом політична мапа почала зазнавати поступової руйнації під тиском національних рухів, у Фінляндії та Підросійській Україні серед еліти відбувалася повільна еволюція

національної свідомості. Ідеї романтичного націоналізму, змінивши просвітницькі, знайшли тут плідний ґрунт для розвитку. Представники освічених верств, причому різного етнічного і соціального походження, почали формувати суспільне уявлення про існування самобутніх фінського та українського народів. Провідну роль у цих процесах відіграли: Ю. Рунеберг, Е. Льонрот, З. Топеліус, М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, а також М. Гоголь. Їхня праця на полі культурництва, висуваючи гасла національного і соціального визволення, спонукала до переходу в політичну площину.

Згадаймо, що Е. Гелнер відмовляв діячам культурницького етапу у здійсненні ними повноцінного внеску в процес націєтворення [164, с. 39-40]. Твердячи, що результати “високої культури” доступні лише індустріально розвиненій національній спільноті, в середовищі якої можливі зародження й повноцінне функціонування націоналізму, він відкидав важливість етнічного та мовного чинників, які, на його переконання, не обмежують свободу творчості будителів у їхньому проектуванні самодостатньої нації. Фактично концепція Гелнера ґрунтується на теорії соціального конфлікту [164, с. 42-43, с. 63-64], що нібито стається там, де етнічні відмінності сприймаються як причина нерівного доступу до освіти та влади. Відтак у цьому випадку маємо справу переважно з використанням дедуктивного методу, а не пошуком підтверджень власної концепції на основі історичних джерел.

3.2. Українство і фенноманство в добу кризи самодержавства та реформ

Кримська війна (1853-56) наочно продемонструвала слабкість і відсталість Російської імперії у політичній, військовій, економічній сферах. Водночас конфлікт безпосередньо заторкнув українські та фінляндські землі, сприяючи активізації місцевих суспільств [219, с. 437; 288, с. 132-133; 320, с. 75; 378, с. 102]. Упродовж квітня-серпня 1854 р. об'єднана британо-французька ескадра здійснила кілька бойових рейдів у Балтійському й Чорному морях. Вона нищила торгові судна і піддала бомбардуванню Бйорнеборг (нині Порі), Васу, Улеоборг (нині Оулу), Одесу [237, с. 497-498; 288, с. 133-134]. Проте найзапеклішими стали

безпосередні зіткнення між військами Росії та її противників на території Криму і на Аландських островах.

У червні 1854 р. через блокаду Балтійського моря недобудована фортеця Бомарсунд на о. Аланд виявилася ізольованою, ставши привабливою мішенню [320, с. 80; 378, с. 103; 423, с. 23]. Упродовж наступних двох місяців британо-французький флот вів нищівний обстріл оборонних споруд цього об'єкту. Залогою фортеці (2200-2500 чол., виключно етнічні фіни й шведи ВКФ) командував орловський дворянин – полковник артилерії Яков Бодіско [320, с. 81; 423, с. 23-24; 434, с. 45]. На початку серпня майже 12 тис. британо-французьких морських піхотинців висадилися неподалік Бомарсунду, взявши його у щільну блокаду. Оборона тривала, доки не стало очевидним: подальший опір спричинить безглузду загибель людей. Чимало підданих царя не палали бажанням захищати імперію Романових; відтак перемогу союзних сил було досягнуто порівняно малою кров'ю. Фортеця протрималася 12 діб і зрештою здалася; половину полонених відправлено до Великої Британії, решту (зокрема й коменданта Я. Бодіско) – до Франції [320, с. 166; 423, с. 28; 434, с. 50].

Захоплення Бомарсунду стало імпульсом для активізації дій противників Росії на Чорному морі. Адже присутність на Балтиці значних британо-французьких сил змушувала росіян тримати для оборони узбережжя, насамперед столиці, велику кількість сухопутних військ, яких потребував головний театр воєнних дій – Крим. Там від 17 жовтня 1854 до 9 вересня 1855 рр. тривали бої за Севастополь; при цьому Наддніпрянщина відігравала роль найближчого запілля [208, с. 59; 288, с. 135]. Кількісна перевага й інноваційна зброя союзників вкупі з невдало організованою обороною Севастополя і програною під проводом колишнього генерал-губернатора ВКФ О. Меньшикова битвою на р. Альма визначили результат облоги [208, с. 71; 288, с. 135-136].

Контраст до неефективності жорстко централізованої системи управління, коли імператор намагався керувати діями армії та флоту з власної столиці, являли численні випадки героїзму з боку оборонців Севастополя. Проте вони не могли змінити ходу війни. Відтак тут, як доти в Бомарсунді, було остаточно вирішено

долю царських претензій щодо Балкан і Близького Сходу, закріплену Паризькою мирною угодою [208, с. 138-139; 232, с. 133-134; 556, с. 387-388].

На особливу увагу заслуговують суспільні рухи, що охопили Фінляндію та Наддніпрянську Україну у 1853-56 рр. Саме на їхнє цивільне населення ліг тягар забезпечення російської армії коштами, транспортними засобами, лікуванням. Переважна більшість мешканців ВКФ, на відміну від залоги Бомарсунду і деяких представників шведськомовної громади, зберегла лояльність монархії Романових. Місцева адміністрація спорудила сховища для зберігання зерна й лазарети для поранених у Виборзькій, Нюландській, Обу-Бйорнеборзькій і Васаській губ., а жінок лютеранська Церква закликала стати до лав Товариства сестер милосердя щойно сформованого Червоного хреста Фінляндії [382, с. 114; 421, с. 103]. Представники фінського руху вважали Кримську війну загрозою автономному статусу батьківщини, з огляду на її перетворення на військовий плацдарм. До її завершення в Озерному краї зберігалися жорстка цензура та спеціальні податки задля забезпечення армії [320, с. 428; 399, с. 6-7]. Втім, і Микола I, і його наступник зберігали вірність даним обіцянкам, не зазіхаючи на фінляндську автономію.

Похитнути лояльність підданих ВКФ царатові намагалися союзники. Опісля перемоги в Бомарсунді представники дипломатичних місій Великої Британії та Франції розгорнули пропагандистську кампанію на підтримку повернення Фінляндії Швеції. Ці матеріали публікувала газета “Aftonbladet”, редактором якої був Пер Аугуст Фёрдінанд Сольман (1824-1874) – знаний шведський ліберал і прихильник панскандинавізму [335, с. 20; 409а, с. 335-336; 446, с. 58]. Він палко відстоював проект Скандинавської федерації, до якої мала увійти й відторгнена від Росії Фінляндія. Сольман засуджував фенноманів, перш за все Ю. Снельмана, доводячи у своїй брошурі “Молода Фінляндія” (*Det unga Finland*, 1855) діячам фінського руху непотрібність і шкідливість викорінення у ВКФ шведської культури, традицій, звичаїв. Це, на його думку, загрожувало загибеллю фінляндцям перед обличчям інкорпораційних планів Росії [335, с. 21; 446, с. 59]. На переконання редактора газети “Aftonbladet”, фінська ніколи не зможе стати

мовою культури. Підґрунтям йому слугувала расова теорія А. де Гобіно щодо переваги арійських народів, до яких, на відміну від фінів, належали шведи.

В умовах загострення міжнародної ситуації та посилення шведського реваншизму фенномани постали перед складним вибором. Був необхідний авторитетний керманіч руху, з яким могла б вести діалог російська влада. Також слід було визначитися, звідки виходить головна небезпека для самобутнього розвитку Фінляндії: зі Сходу чи Заходу. Ситуацію несподівано розв'язав Снельман, повернувшись з “домашнього заслання” (з Куопіо) до Гельсінгфорса і ставши відтоді (на межі 1855-56 рр.) негласним, загальноновизнаним лідером фенноманів. Він розгорнув гостру полеміку з опонентами фінської національної ідеї, головню панскандинавістами [279, с. 74; 395, с. 130; 427, с. 598-599]. Поштовхом до цього були бомбардування британо-французькою ескадрою портових міст ВКФ, що спричинили значні людські жертви. Снельман звинуватив шведську, британську і французьку пресу в підтасовуванні фактів.

Період перебування своєї батьківщини в складі Швеції він вважав “подвійним злом” – як для фінського народу, так і для шведської монархії. Дати ж належну оцінку приєднанню Фінляндії до Росії мала лише згуртована й освічена фінська нація, яку лідер фенноманів прагнув захистити від різних нападок: *«Шведи – чудовий народ: розумний чесний, благородний, культурний... [...] За це я їх поважаю. Але мушу зауважити, що їхня адміністрація у Фінляндії, попри вказані якості, просто користала з нашої землі та безоглядно визискувала простий народ. Тому-то лише після 1809 р., з переходом під крило росіян, у нас як явища нарешті виникли сільське господарство, промисловість, культура, література зі своїм “особливо фінським забарвленням”, [...] спеціальні умови для фінів»* [279, с. 73; 427, с. 610; 452, с. 38].

Тим самим Снельман починав формувати власний порядок денний для суспільства ВКФ, яке (подібно до українців Наддніпрянщини) перебувало в очікуванні реформ. Російська влада, яку в Озерному краї уособлював новий намісник Фрідріх Вільгельм Ремберт фон Берг, із тактичних міркувань прихильно поставилася до заяв лідера фенноманів. Останній, з метою пришвидшити

становлення фінської нації та забезпечити її членам доступ до освіти, обрав шлях лояльності царату. На думку генерал-губернатора, яку він висловив новому монархові влітку 1856 р. у приватному листуванні, Снельман і його прихильники могли стати силою, яка здатна не лише остаточно ліквідувати шведський вплив у ВКФ, а й якісно йому протидіяти: *«Коли б не було фенноманії, то її треба було б винайти!»* [45, с. 409-410; 48, с. 15-16; 237, с. 197-198]. Лідер фінського руху несподівано перетворився на ключову фігуру у “фінляндському питанні”. Сам того не бажаючи, він був змушений зануритися в громадсько-політичну діяльність. Авторитет Снельмана нівелював радикальні тенденції всередині самого руху. Він підтримував прогресивні ініціативи царату й рівночасно поборював спроби шведів відновити свій вплив у ВКФ як напряду, так і опосередковано, через свекоманів. За сприяння генерал-губернатора Снельман нарешті отримав посаду професора філософії в Гельсінгфорському університеті [395, с. 102; 427, с. 575-576].

Фактично, Кримська війна стала відправною точкою швидкої політизації фінського національного руху, який доти обмежувався літературно-науковою сферою. На тривалий час піддані Великого Князя Фінляндського переконалися, що лише за умов лояльності царату можливі їхній поступ і долучення до “історичних націй”. Адже саме монархія Романових лишалася головним гарантом безпеки, прав і свобод мешканців Фінляндії, на відміну від протилежної ситуації в Наддніпрянщині.

Українці Російської імперії у війні 1853-56 рр., за нечисленними винятками (Міхал Чайковський із прихильниками), також зберігали лояльність владі. Вони сприймали її ворогів як загарбників, добровільно стаючи до лав війська. Поруч із цим мало місце і примусове його поповнення людськими (мобілізовано від 300 до 350 тис. чол.) та матеріальними ресурсами [208, с. 56-57; 243, с. 284; 313, с. 54]. Тож 70% особового складу російської армії на південному театрі бойових дій становили етнічні українці.

В умовах війни загострилося селянське питання. Насамперед давно назріле скасування кріпацтва [264, с. 361; 313, с. 55]. На антикріпосницький рух 1855-56

рр. намагалося чинити вплив таємне товариство студентів і випускників Київського університету з-поміж шляхтичів – етнічних поляків та українців, відоме як “Друзі людства”. Його члени пропагували заборонені твори А. Міцкевича, Т. Шевченка, М. Бакуніна [208, с. 106; 219, с. 438; 288, с. 141]. Ця освічена молодь зберігала вірність ліберальним та демократичним ідеям “Весни народів”. Особисту залежність селян вона вважала залишком феодальної минувшини, яку слід знищити в умовах послаблення самодержавства.

Поштовхом до селянського повстання, відомого як “Київська козаччина”, стало оприлюднення в січні 1855 р. царського маніфесту про формування “загального ополчення” з добровольців [208, с. 103; 219, с. 439; 313, с. 56-57]. Найактивніше відреагували на це кріпаки Київської та Чернігівської губ. Вони відмовлялися від виконання панщини й розпоряджень місцевої адміністрації, складали списки “вільних козаків”, створюючи виборні органи самоврядування. У численних реляціях повітових і губернських чиновників наголошувалося, що селянський рух підживлюється як сильними місцевими козацькими традиціями, так і радикальним київським студентством [208, с. 106; 288, с. 139-140; 313, с. 58]. Проте пропаганда з боку останнього обмежувалася палкими промовами й не могла замінити собою прямої політичної акції. Новий монарх Олександр II ужив для придушення селянського руху регулярні війська. Водночас розпочалися арешти серед київських студентів, яким інкримінували поширення нелегальної закордонної літератури, антиурядову й антивоєнну пропаганду серед бунтівників [208, с. 107; 313, с. 105-106].

Хоча ситуативна активізація студентства як рушійної сили українського пробудження стала можливою саме через вплив “Весни народів” і Кримської війни, тогочасна освічена молодь ще не мала значного суспільного впливу, знаходячись у пошуках політичних і національних орієнтирів. Українофільство в Харківському університеті після доби діяльності гуртка романтиків у 1820-1830-х занепало як суспільне явище, перейшовши до кінця XIX ст. виключно у сферу науки та культури. Як слушно зазначає Ю. Земський, реакція доби Миколи I негативно вплинула на студентське життя в Києві, оскільки арешти та заслання

братчиків не лишили тут активних носіїв української ідеї, здатних до акумуляції наявних сил заради національного становлення (подібно до тогочасних подій у Фінляндії) [230, с. 70-71].

Єдиним, хто продовжував таврувати царат за визиск селян і зросійщення України, пропагуючи боротьбу “за свою правду й волю”, лишався Шевченко [262, с. 75; 288, с. 142]. Його активність яскраво контрастує з позицією Снельмана, який відмовився від раніших антиугодовських поглядів на користь лояльності російській монархії, з якої тривалий час користалися всі фенномани. Будитель фінської нації вважав себе реалістом у політиці, який має пристосовувати свої дії до історичних умов, просуватися вперед настільки, наскільки дозволяє момент. Тож розквіт фенноманства Снельман вважав неможливим без прямого й щирого контакту з царатом. Шевченко ж зберігав віру у визвольну традицію – відгомін козаччини та гайдамаччини. Об’єднували ж їх обох відчуття відповідальності за історичний розвиток і самосвідомість власних націй, що мала бути прищеплена народним масам через їхнє долучення до культури та освіти.

Навесні 1856 р. Російська імперія зіткнулася з черговим рухом кріпаків, який на цей раз охопив Херсонську, Катеринославську, Полтавську губ. Поштовхом до т.зв. “походу в Таврію за волею”, як і “Київської козаччини”, стала звістка про царський маніфест, який обіцяв селянам, що погодяться переселитися до Криму заради його повоєнного відновлення, звільнення від кріпацької залежності [219, с. 440; 221, с. 236-237; 243, с. 281; 288, с. 140]. Кілька тисяч селян самоорганізувалися в справжні повстанські ватаги. Проте влітку 1856 р., діставшись Перекопу, вони зустріли значні військові сили, які зброєю зупинили їхній виступ [219, с. 441-442; 288, с. 140-141].

Селянські антикріпосницькі рухи 1855-56 рр. були цілком стихійними. Тож марними лишилися пошуки владою їхніх агітаторів і організаторів. Проте сама їхня масовість, поряд із іншими факторами, сприяла актуалізації питання щодо скасування кріпацької залежності. Прагнення зберегти самодержавство було головним мотивом, який змушував Романових наполегливіше, ніж більшість європейських династій, чинити опір різним аспектам модернізації. Це значно

затримало становлення українських нації й громадянського суспільства. Однак водночас мали місце контакти й співпраця царату з національно орієнтованою громадою у ВКФ. Адже фенноманію, на відміну від українського руху, російська влада вважала дієвим запобіжником іноземних радикальних впливів.

У другій половині XIX ст., по скасуванні кріпацтва, в Російській імперії пришвидшився процес становлення індустріального суспільства [3, №36650; 262, с. 77-78; 350, с. 76]. Такі безпрецедентні зрушення не могли оминати Наддніпрянщину і Фінляндію, проте мали тут принципові відмінності. На теренах останньої запроваджувалися загальнодержавні реформи, без огляду на самотність місцевого корінного населення, тоді як перше отримало неабиякі привілеї. У 1863 р. Олександр II не лише скасував цензурні обмеження, які діяли за намісників А. Закревського і О. Меньшикова, а й дозволив скликати законодавчий орган – Сейм [8, №22 і №26; 48, с. 72-73; 259, с. 102-103; 283, с. 65-66]. Відтак на прикладі ВКФ було апробовано своєрідну модель лібералізму, яка, втім, не могла бути поширена на решту території Російської імперії. Це сприяло політичній емансипації і національній мобілізації населення відповідно до ідей, популяризованих фенноманами. Рівночасно в Наддніпрянщині діячі українського руху, не маючи змоги діяти в політичній сфері, обмежувалися культурницькою, сподіваючись прищепити народним масам відчуття власної самотності через збереження й розвиток мови, освіти, науки та культури [230, с. 176; 488, с. 114].

Відтепер діячі національних рухів в Озерному краї та Підросійській Україні докладають дедалі більше зусиль для суспільної мобілізації нижчих верств, передумовою чого було підвищення рівня народної освіти. Обраний владою курс був покликаний зберегти лад в імперії, насамперед на національних периферіях. Його успішність, за оцінкою О. Міллера, обумовлювалася довготривалістю й послідовністю [261, с. 126-127]. Протилежним є погляд Е. Томпсон. Вона зазначає, що російський імперіалізм переважно покладався на військову силу та бюрократичний апарат, тож його духовно-просвітницька модель істотно поступалася західним, а тому не приваблювала ані еліту, ані широкі маси колонізованих народів [302, с. 45-46]; справу ускладнювала і внутрішня

перебудова держави Романових. За цих умов освічені фіни й українці дедалі активніше підкреслювали власну осібність, протиставляючи себе в Наддніпрянщині росіянам та полякам, в Озерному краї – шведам [230, с. 177; 427, с. 593-594; 442, с. 72].

Загострилася полеміка захисників концепції “триєдиного руського народу” (М. Погодін, М. Катков) з діячами українського руху (М. Максимович, М. Костомаров). Перші твердили, що українці становлять “малоросійську” гілку єдиного народу, їхня мова є спольщеною говіркою російської, а спільними пращурами українців і росіян були мешканці княжої Русі; тож “окремого українського народу з власною мовою не існує” [62, с. 263-264; 301, с. 153; 302, с. 102 і 127]. Другі, що і після монгольського нашестя корінне населення Наддніпрянщини збереглося як окрема етнокультурна спільнота; тож українці – самобутній народ із власною мовою, культурою, історією [262, с. 82-83; 503, с. 61-62]. Костомаров доводив, що унікальність українців, яка відрізняє їх від сусідів, полягає у волелюбності, демократичності, індивідуалізмі [100, с. 42-43; 548, с. 60-61].

Що стосується фінів, їхню національну окремішність піддавали сумніву свекомани. У 1860-х фенноман Ю. Юрйо-Коскінен наголошував, що рушійну силу розвитку держави (ВКФ) становлять корінні мешканці, яким, утім, бракує освіченості і національна окремішність яких ґрунтується на мовно-культурній осібності. Водночас ідеолог свекоманів Аксель Улоф Фрьбйденталь (1836-1911) акцентував на потягу шведів (зокрема шведськомовних фінів) до свободи й розширення власної ойкумени, де мова є лише інструментом [184, с. 193]. Якщо погляди фенноманів базувалися на Романтизмі з притаманним йому заглибленням у фольклор й історію, то свекомани використовували расову теорію щодо переваги германців над іншими народами, зокрема і фіно-уграми. Саме ці два ідеологічні табори невдовзі стали основними на політичній арені Фінляндії.

Реформи, ініційовані Олександром II, хоча й становили вимушений крок, сприяли певній ліберальній “відлизі”. Впродовж 1856-1861 рр. було амністовано колишніх членів Кирило-Мефодіївського братства. Їхня активна громадська,

творча і наукова діяльність виявилася в заснуванні у Петербурзі щомісячника “Основа” [77, с. 27; 200, с. 382; 262, с. 75]. Його видавцями були меценати Г. Галаган і В. Тарновський, редактором – В. Білозерський, авторами – Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров та ін. Цим колишні братчики фактично виконували культурно-освітню частину власної попередньої програми. Згуртовані довкола “Основи” діячі українства утворили першу Громаду, яка ставила за мету популяризацію національної ідеї шляхом просвітництва народних мас, видання книг та преси і т.п. [77, с. 28-29; 370, с. 74; 550, с. 542].

Прагнення спертися на широкі маси в громадівців було виразнішим, порівняно з харківськими романтиками й київськими братчиками. Цьому сприяло те, що селянство від 1861 р. стало активним чинником суспільного життя. Водночас політична сфера ще не видавалася актуальною для української національної справи, з огляду на вищезгадані нагальніші завдання [38, с. 46-47; 89, с. 136-137]. Подібне дистанціювання від політичної боротьби й зосередження на публіцистичній і науковій діяльності було притаманне феноманії за царювання Миколи I. Наголошування громадівців на існуванні українства як окремої нації попервах не викликало істотного занепокоєння, а отже – спротиву з боку влади.

Загалом роль преси як важливого інструменту формування суспільного світогляду в цей період різко зростає. Від 1860-х вибухоподібно збільшуються кількість і наклад періодичних видань, урізноманітнюється їхня тематика, попри цензурні обмеження. Ці процеси виразно простежуються на прикладі Фінляндії. Соратники Ю. Снельмана засновували фінськомовні газети з метою залучення широких верств населення до фінської національної справи. Якщо у першій половині XIX ст. осердям фінляндської преси був Обу, то в добу реформ ця роль перейшла до Гельсінгфорса, де впродовж 1856-1881 рр. постала низка періодичних видань патріотичного спрямування: “Veitikka”, “Suomen Kuvalehti”, “Kansakunnan Lehti” та ін.

Провідну роль відігравала “Suometar” (від 1869 – “Uusi Suometar”), заснована Юрйо-Коскініеном [340, с. 457-458; 412, с. 173-174]. Цей нащадок

династії лютеранських парохів Форсманів селянського походження, етнічний швед, обстоював право фінського простолюду дізнаватися про все важливе в країні рідною мовою. Його світогляд сформувався під час навчання у Гельсінгфорському університеті, де він студентом долучився до фенноманства, зблизившись зі Снельманом [372, с. 13-14]. Юрйо-Коскінен вважав, що розрив духовно-культурних зв'язків із Швецією сприятиме національному розвитку фінського народу, і в своїх статтях послідовно й радикально атакував прихильників скандинавізму і лібералізму. Проте насамперед фенномани, як і громадівці, переймалися тотальною неписьменністю земляків, закликаючи крайову владу створити фінськомовну систему шкільної освіти з відповідною мережею освітніх закладів по всій Фінляндії [592, с. 1-2; 334, с. 25]. Практична реалізація цього здійснювалася упродовж всієї доби реформ.

Повертаючись до українського сюжету, зазначимо, що часопис "Основа" істотно сприяв поживленню дискусій всередині національного руху. Осередки останнього постали майже в усіх губернських центрах Наддніпрянщини. Найзначнішими були київська Громада (бл. 300 членів), яку очолював Володимир Антонович (1834-1908), полтавська (В. Лобода і Д. Пильчиков), харківська (О. Потебня), чернігівська (Л. Глібов) тощо [200, с. 387; 370, с. 164-165; 520, с. 147]. Попервах Громади були аморфними, не маючи ані чітких організаційних форм, ані усталених програм, чия діяльність здебільшого зводилася до зборів і дискусій. Дехто з громадівців вів просвітницьку роботу. Так, Михайло Драгоманов (1841-1895) читав публічні лекції й учителював; член харківської Громади П. Єфименко під час етнографічних досліджень Слобожанщини намагався навернути простолюд до української справи; О. Кониський (1836-1900) заснував у Полтаві недільну школу і написав для неї кілька підручників [230, с. 159; 370, с. 165-166; 520, с. 148]. Дистанціюючись від політики та революційних організацій, громадівці приділяли чималу увагу діяльності новостворених земств і міського самоврядування, нерідко беручи в них активну участь.

Суспільно-політичні погляди членів Громад відрізнялися розмаїтістю. Дехто схилився до лібералізму (наприклад, В. Антонович), інші (як М.

Драгоманов і Сергій Подолинський) – до соціал-демократії [233а, с. 53; 350, с. 86; 509, с. 7]. Більшість сподівалася, що розпочаті Олександром II реформи докорінно змінять суспільство, тож схилилися до мирних, поміркованих дій. Лише відвертий наступ самодержавства проти українського руху (віхами якого стали 1863 і 1876 рр.) змусив громадівців нарешті перейти до опанування політичної сфери.

Очолований Антоновичем українофільський гурток, що постав у Київському університеті, отримав від вихідців із польської шляхти зневажливе найменування “хлопоманів” (*Chłopotomania*) [35, с. 83-84, с. 88-89; 229, с. 203]. Останні вбачали своє покликання у служінні простолюду. Наріжний камінь їхнього світогляду становили народницькі ідеали, переплетені з романтичним націоналізмом: “балагульство” і “козакофільство” правобережної шляхти в поєднанні з ідеями “класової боротьби” О. Тьєррі [242, с. 215; 261, с. 155-156]. Орієнтирами для них були: народоправство, конституціоналізм, федералізм на основі суспільного договору, свобода особистості, релігійна толерантність, скасування кріпацтва. Попри критичне ставлення до самодержавства, хлопомани утримувалися від надто демонстративного виявлення антиімперських настроїв [90, с. 150; 230, с. 80; 243, с. 293].

За оцінкою А. Каппелера і А. Болебруха, головну заслугу Антоновича перед українським рухом становлять розробка його програмних засад на основі ідей кирило-мефодіївців і фахове дослідження вітчизняної історії з метою з’ясування особливостей суспільного розвитку українського народу [200, с. 389; 488, с. 107]. Звернувшись до даних антропології, у статті “Три національні типи народні” лідер хлопоманів порівняв українців, росіян і поляків. Він наголошував на наявності в кожного з цих народів власного характеру й особливостей психології, провідної ідеї: *«Москалі-“великороси” завжди ідеалізують абсолютизм, поляки – принцип аристократизму, але для українців-“русинів” є важливим принцип вічовий, тобто широкого демократизму і рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства»* [36, с. 97; 548, с. 61-62].

Проте “ліберальна відлига” правління Олександра II виявилася для українства короткотривалою. Одним із факторів цього стало нове польське

повстання 1863-64 рр. На думку деяких дослідників, воно безпосередньо пов'язане з об'єднанням Італії (1861) і його демократично-націоналістичними ідеалами (*il Risorgimento*) [358, с. 128-129; 414, с. 64]. Всупереч декларативному проголошенню повстанцями свободи й рівності громадян, незалежно від віросповідання, етнічного та соціального походження, їхній збройний виступ був приречений на поразку [199, с. 571-572; 261, с. 182-183]. Після придушення повстання російська влада розгорнула нищення решток місцевої автономії на колишніх теренах Речі Посполитої. Було посилено наступ на позиції католицької Церкви, польської мови, освіти та культури. Розгорнуто широку русифікацію адміністративної сфери т.зв. Привіслянського краю.

Аби запобігти поширенню національного сепаратизму на інші території імперії, влада Росії вдалася до низки превентивних і вельми диференційованих заходів, проводячи межу між “лояльними” та “неблагодійними” підданими. Саме в 1863 р. Олександр II, з одного боку, відновив діяльність Сейму ВКФ, а з іншого – заборонив руками міністра внутрішніх справ П. Валуєва друкування українською мовою освітньої, наукової та релігійної літератури, а також діяльність створених громадивцями “недільних шкіл” [230, с. 175; 550, с. 554-555]. Через своє несприйняття українства як явища, адепти імперського нарративу воліли здолати будь-які його прояви виключно силою – репресіями та заборонами. Того ж року лідер фенноманського руху Ю. Снельман домогся надання фінській мові, яка доти вважалася “селюцькою” і не виходила за межі літургійних проповідей, офіційного статусу у фінляндській автономії [395, с. 130; 536, с. 99]. Нею ж бо розмовляла більшість населення Озерного краю. Віднині будь-який підданий царя мав право усно чи письмово звертатися фінською до владних інституцій і приватних установ [8, №26]. Це похитнуло позиції домінуючої доти там шведської мови. Неконтрольована емансипація Фінляндії від Росії могла зблизити її зі Швецією, чого не бажали ані фенномани, ані царська влада. Відтак остання взялася за розв'язання мовного питання. Цей факт, зазначає М. Клінге, до сьогодні дає підстави багатьом фінам вважати Олександра II одним із творців фінляндської державності [237, с. 245].

Можливість легально розвивати власну культуру створила умови для формування фінськомовної освіти, книговидавництва. До кінця XIX ст. процес фінізації, за сприяння царату, охопив усі сфери суспільного життя ВКФ. Це переконувало фінськомовну більшість у тому, що російська влада піклується про потреби лояльних підданих, тоді як потенційна опозиція з-поміж свекоманів мала всі підстави очікувати репресивних заходів проти себе.

У випадку українців подібна практика щодо їхніх культурних, мовних і освітніх потреб була абсолютно виключена, бо “малороси” вважалися складовою “триєдиного руського народу” [76, с. 34; 77, с. 30-31]. Репресивні заходи, апогеєм яких став Валуєвський циркуляр, змусили громадивців згорнути відкриту діяльність; як наслідок, у поступі українства настав певний “антракт”, що затягнувся до початку 1870-х [221, с. 297]. Згадані репресії водночас сприяли більшій цілеспрямованості і згуртованості українського руху. Урядові заходи також спонукали підросійських українців до щільніших культурно-наукових зв'язків із підавстрійськими, насамперед у Галичині [200, с. 400].

Таким чином, у середині 1860-х українська ідея, досі обмежена переважно теренами колишньої Гетьманщини та аполітична, вийшла на новий рівень, уже не зосереджуючись виключно на культурницькій активності. Зрозуміло, це викликало різку критику з боку консервативно-монархічних кіл, виразником позиції яких, зокрема, виступала газета “Кієвлянинь”, заснована В. Шульгіним [76, с. 18; 123, с. 1-2; 257, с. 544]. На її шпальтах українофілів таврували як “малоросів-сепаратистів”, “мазепинців”, вітаючи репресії щодо них. Мали місце й спроби російської влади спрямувати український рух у потрібному для неї напрямі: так, В. Білозерського і П. Куліша залучено до протидії полякам. Але зрештою це не мало успіхів, бо наддніпрянці зуміли порозумітися з польською інтелігенцією [286, с. 375; 464, с. 48-49; 524, с. 82-83].

Послаблення, а згодом фактичне зникнення цензурних обмежень сприяли новій активізації українства (1867-1875). Переосмисливши власну попередню діяльність, громадивці вдаються до використання легальних інституцій, у першу чергу Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного

товариства, отримавши ширші можливості для видання власних історичних, етнографічних, археологічних, літературознавчих розвідок: “Нарис народних юридичних звичаїв і понять в Малоросії” П. Чубинського (1869), “Малоросія в її словесності” М. Драгоманова (1870), “Про унію та становище православної Церкви з половини XVII до кінця XVIII ст.” В. Антоновича (1871), “Про Пересопницьке Євангеліє XVI ст.” П. Житецького (1874), “Молодощі” М. Лисенка (1876) та ін. Їхнім рупором стала російськомовна газета “Київський Телеграф” [220, с. 137; 282, с. 82-84; 487, с. 276].

Проте ліберальна доба тривала недовго – в травні 1876 р. Олександр II підписав т.зв. Емський указ [286, с. 381-382; 288, с. 189; 548, с. 64], який став новим законодавчим доповненням утисків українського відродження. Мотивом для згаданої заборони став страх консервативно-монархічних кіл, які знову побачили у діяльності громадівців “привид українського сепаратизму”. Він нібито міг бути використаний польським визвольним рухом; це послідовно підкреслювали такі громадські діячі, як М. Катков, В. Шульгін і М. Юзефович [17, с. 409; 123, с. 2-3; 266, с. 88]. У своїх рекомендаціях владі щодо подальших дій вони вважали достатніми заборону українського книговидання і вислання з Наддніпрянщини тих українофілів, які тісно контактували з поляками. Як стверджував Ф. Савченко, чиновники інформували імператора про небачений розвиток українського руху, якому замало скасування кріпацтва без свободи культурного розвитку [286, с. 197-198]. Українофілів уже тоді підозрювали в соціалістичній орієнтації, що набуде актуальності у 1870-1880-х.

У цілому ж царат так і не визначився остаточно, що являло собою тогочасне українство, а тому обрав апробований спосіб дій: контроль і регулювання цензурними й адміністративними заходами. Більш актуальним російській владі видавалося питання про польський вплив на націєтворчі процеси в Наддніпрянщині, так само як накинення шведською суспільно-політичною думкою фінському національному відродженню свого порядку денного через ідеологію панскандинавізму. Позаяк польське повстання 1863-64 рр. змушувало царат вживати водночас заборонних заходів стосовно українства і ліберальних –

щодо фінського руху. У ВКФ розгорнулася запекла боротьба за свідомість співвітчизників між фенноманами та свекоманами.

Впродовж 1870-1880-х національний рух в Озерному краї остаточно еволюціонував у суто політичне явище. Цьому сприяло відновлення діяльності Сейму (1863-69). 15 квітня 1869 р. цар видав “Сеймовий статут”, відповідно до якого цей законодавчий орган збирався щонайменше раз на 5 років і формувався з делегатів від 4 станів, які репрезентували все населення Фінляндії [9, №11; 48, с. 73; 315, с. 62-64]. Його рішення спрямовувалися на затвердження монархові, а їхнє виконання контролював генерал-губернатор. Прерогативою царя було призначення голів станових фракцій і їхніх заступників, а також особи, яка керувала діяльністю Сейму (цю кандидатуру подавали всі стани) [9, №11; 360, с. 227-229; 406, с. 32-33]. На час проведення сесій діяло 5 постійних комісій (законів, господарства, станова, надзвичайних податків, банкова). Їхні засідання були публічними, а голосування мали форму усних відповідей (“так” чи “ні”); при цьому кожен депутат мав право вимагати проведення закритих засідань і голосувань. Законопроекти після обговорення в профільних комісіях передавалися на розгляд до 4 станів окремо: якщо представники 3 із них підтримували його, він надходив на підпис монархові, в іншому випадку – відхилявся [122, с. 94-95; 406, с. 38-39].

З’явилися перші протопарламентські сили: свекоманська Шведська (1870) і фенноманська Фінська (1872) партії, які за допомогою власної преси конкурували за голоси виборців [332, с. 129-130; 395, с. 134; 406, с. 53; 446, с. 63]. У той самий час, коли націоналісти багатьох країн Європи доби Модерну були переконаними лібералами і вважали, що політичне визволення призводить до національного, у ВКФ ситуація була іншою. Фінський націоналізм другої половини ХІХ ст. відрізнявся відданістю монархії Романових, а шведська (скандинавська) орієнтація стала синонімом опозиції самодержавству. Це змушувало свекоманів вести боротьбу на 2 фронти – проти царату і фенноманів; останні, на їхню думку, послаблювали духовну здатність фінляндців протистояти подальшій інкорпорації Озерного краю до складу імперії [446, с. 67-68; 542, с. 71-72]. Наріжний камінь

політичної боротьби становило мовне питання. При цьому фенноманів під проводом Ю. Снельмана, як і польських повстанців, надихав італійський досвід, коли національна ідентичність на основі мовно-культурної особистості стала підмурівком державності.

Висунуте Снельманом неофіційне гасло фінського національного руху “Одна мова, один світогляд, один народ!” (*Yksi kieli, yksi mieli, yksi kansa*) потребувало надзусиль, аби звести нанівець шведські впливи, витворивши суцільно освічену націю [374, с. 41; 395, с. 233; 541, с. 23]. Відтак фенномани мусили самі створювати з фінляндців фінів, тоді як у становленні окремішності Фінляндії їм до певного часу допомагав царат. Подібний сценарій відбувався на Апеннінах, де державне будівництво йшло “згори”, на чому наголошував лідер консервативної течії італійського руху Массімо д’Адзельйо: «*Ми створили Італію, тепер лишилося створити італійців!*» [28, с. 171; 539, с. 3-4].

Протегований самодержавством поступ фенноманства зустрів відповідну реакцію, особливо з кінця 1870-х, коли рух свекоманів очолив правознавець і промисловець Леопольд Генрик Станіслаус Мекелін (1839-1914). Здобувши початкову освіту вдома, він студював юриспруденцію і суспільні науки у Гельсінгфорському університеті. У 1861 р. ним була заснована шведськомовна газета “Helsingfors Dagblad”, що стала рупором опозиційного руху свекоманів; від 1863 р. Мекелін брав активну участь у діяльності відродженого Сейму; а у 1865 р. став співзасновником компанії “Nokia”; від 1882 р. і до кінця життя обіймав посаду сенатора [446, с. 68-69]. Під проводом Мекеліна згуртовані свекомани висунули вимогу енергійних заходів для підтримки шведської мови. Вони воліли збереження її суспільної ролі. Політично захищати права її носіїв мала утворена ними у 1880 р. Ліберальна партія, що прийшла на зміну Шведській партії [395, с. 175; 451, с. 24-25; 542, с. 78; 557, с. 86-87].

До кінця XIX ст. свекомани, котрі сприймали власну “шведськість” радше як культурний феномен, аніж національну особистість, лишалися найвпливовішою опозиційною силою. Їхня відповідь на фенноманський лоялізм до певної міри нагадує реакцію польської шляхти Правобережжя на діяльність хлопоманів [230,

с. 81-82; 238, с. 215; 350, с. 84-85]. Основна схожість між наведеними прикладами крилася у відмові від елітарності і безпосередньому зверненні діячів фінського і українського рухів до упослідженого простолюду. У боротьбі за місця в Сеймі упродовж 1863-1906 рр. спостерігалася чітка кореляція між мовно-культурною приналежністю і політико-ідеологічними симпатіями виборців: свекоманів підтримували переважно шведськомовне міське населення Півдня і Заходу; головну електоральну базу фенноманів становили селяни і міщани Сходу і Півночі Фінляндії. З метою просвіти своїх потенційних виборців історик і журналіст Ю. Юрйо-Коскінен, як голова студентського земляцтва Пог'янмаа, ініціював створення на периферії низки імпровізованих шкіл і читалень (прототипів публічних бібліотек) [395, с. 295; 412, с. 262-263]. Таким чином, послідовники ідей Арвідссона і Снельмана спонукали широкі маси до соціалізації і громадянської активності, прищеплюючи їм усвідомлення приналежності до фінської нації.

Юрйо-Коскінен ідеалізував образ незалежного селянина, що живе з власної праці; втім, його слід було позбавити неписьменності, навчити новаціям у веденні господарства і прищепити національний дух [340, с. 458; 372, с. 56-57; 395, с. 139]. У культурному плані фенномани являли собою радикальний, а у соціальному і політичному – консервативний рух. Їхні ж опоненти трималися ліберальної платформи. Діячі фінського руху, переважно вихідці з освічених заможних кіл, закликали “націоналізуватися” інші верстви суспільства. Слід наголосити, що світогляд Юрйо-Коскінена поєднував християнські догми й особисте сприйняття Бога з підтримкою раціонального державного мислення, що передбачала збереження лояльності до Російської держави та монарха [190, с. 186-187; 395, с. 142]. Вихідці зі свекоманського табору характеризували Юрйо-Коскінена як “свідомого націоналіста сепаратистського спрямування”, бо він вважав шведську присутність небажаною для нормального розвитку фінської нації.

Подібно описували братчика і громадівця Пантелеймона Куліша (1819-1897), який прагнув збереження українців поміж інших самобутніх народів

Європи [278, с. 284]. Він волів залучення цієї етнографічної маси до політичного проекту, альтернативного як російському, так і польському. Запорукою цього соратник Костомарова й Шевченка вважав європеїзацію українства, яке не повинно обмежуватися виключно кордонами Наддніпрянщини [278, с. 285]. Кулішева позиція становила очевидну протилежність до тієї, яку в Озерному краї займав Юрйо-Коскінен. Фенноман навпаки закликав до концентрації сил на “внутрішньому фронті” (фінізації ВКФ) у протистоянні зі свекоманами [419, с. 145-146]. Відповідно, на противагу останнім, не акцентувалася потреба ідейної орієнтації на Захід, здебільшого Швецію. Така настанова Юрйо-Коскінена постала під впливом Снельмана. Прагматична візія лідера фенноманів становища фінляндської автономії значною мірою зумовлювалася поблажливою політикою щодо неї Миколи I та Олександра II. Ситуацію, що склалася внаслідок цього, можна визначити як “реальний лоялізм”. Він забезпечував тимчасовий консенсус між царатом і фінським рухом, спонукаючи представників останнього взятися за розвиток самоврядної самобутньої Фінляндії [419, с. 131-132]. Цю традицію успадкував і до зламу епох підтримував Юрйо-Коскінен. Навіть, коли Микола II, порушивши власні обіцянки, розпочав русифікацію автономії у 1899 р.

Загалом ідеологічне протистояння між консерваторами-фенноманами та лібералами-свекоманами являла лише один з аспектів поляризації поглядів, притаманної ВКФ пореформеної доби. Молоді освічені фінляндці, незалежно від етнічного походження, дедалі виразніше включали власну країну в загальноєвропейський контекст, ігнорований Снельманом і Юрйо-Коскіненом. При цьому лідери фенноманства регулярно апелювали до прикладу власних шляхів розвитку, обраних національними рухами естонців, поляків, а також угорців та чехів у Габсбурзькій імперії [84, с. 317-318; 372, с. 42-43].

Відтак необхідно детальніше проаналізувати світогляд самого Ю. Снельмана. Його ідеологічні настанови стали дороговказом, як для фенноманів другої половини XIX ст., так і для діячів фінської національної справи початку XX ст. Він рано став культовою фігурою, затьмаривши попередників і викликаючи палкі симпатії насамперед студентства, що прагнуло негайних змін.

Постать Снельмана як будителя нації загалом співставна з Шевченковою; однак у політичній сфері видається більш обґрунтованою паралель із М. Драгомановим.

Рішення присвятити життя національному пробудженню земляків визріло в Снельмана наприкінці навчання в Обу і Гельсінгфорсі та під час подорожі Європою у 1826-1841 рр. [367, с. 83-84; 401, с. 17-18, с. 23-24; 427, с. 220-221]. Своїм духовним наставником, моральним авторитетом він уважав Г. Гегеля, ідеалізм якого надихнув на розробку політичної та соціальної програми, пізніше втіленої в діяльності фенноманства. Вона містила також риси ірраціоналізму і волюнтаризму, запозичені в І. Канта, Й. Фіхте. Для Снельмана філософія була насамперед інструментом пошуку практичних рішень, сприяючи формуванню у нього своєрідного революційного духу. У висліді цього постала головна праця життя Снельмана, видана в 1842 р. у Стокгольмі – шведськомовний філософсько-публіцистичний трактат “Вчення про державу” (*Läran om staten*) [395, с. 124; 427, с. 289-290; 526, с. 47].

Цей твір відбив, як захоплення Снельмана гегельянством, так і уявлення про кращу долю батьківщини, підґрунтям чого мало стати формування фінської національної самосвідомості. У змісті акцентовано на винятковій ролі національної фінськомовної літератури і потребі узгодженої співпраці всіх “суспільних одиниць” у прищепленні наступним поколінням національної ідентичності й етичних норм [279, с. 27; 402, с. 131-132; 526, с. 47-48]. Практичним втіленням ідей Снельмана мала стати суцільна фінізація суспільного життя ВКФ шляхом поширення освіти фінською мовою: *«Мова – це не лише інструмент формування думок чи повсякденного спілкування, але засада мислення для цілої нації. Ось чому, якщо я міг би, то хотів, аби негайно наполягти на переконанні своїх земляків: нація повинна покладатися лише на себе, у всьому!»* [113, с. 60-61].

Лідер фенноманів уважав, що традиція *Realpolitik* у фінляндсько-російських взаєминах відповідає меті побудови громадянського суспільства [369 с. 182-183; 453, с. 47-48]. Модерну фінську націю мали скласти всі фінляндці; шлях до цього він вбачав у добровільній відмові освічених верств ВКФ від власної шведськості.

У фокусі уваги Гегеля перебувала держава, Снельмана ж – “національність”, тобто поєднання етнічного походження та рідної мови індивіда [367, с. 99; 395, с. 127; 427, с. 357]. Остання, не становлячи визначальної риси національності, була важлива як умова національної єдності [369, с. 192-193; 452, с. 75]. Відтак одну з центральних світоглядних категорій Снельмана становив “вольовий національний дух” (*Kansallishengen tahto*), що виявлявся в потязі народу до освіти й культури. Його концепція народу-національності-громадянства була презентована протягом 1830-1850-х на шпальтах шведськомовних часописів “Freja”, “Saima” і “Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning”.

Стиль викладу “Вчення про державу” засвідчує – трактат призначався широкому загалу, насамперед тим, хто, походячи зі шведського мовно-культурного середовища, вже свідомо ідентифікував себе фіном. Важливим елементом світогляду лідера фенноманів було визнання права нації-“національності” на існування лише за умови реалізації нею власного історичного призначення: Фінляндія мала посісти своє місце завдяки живій національній культурі, хоч і маловідомій решті Європи [369, с. 195; 453, с. 48-49]. Нація-“національність” здатна засвоювати елементи чужих культур, проте, за Снельманом, повинна нейтралізувати їх. Тож фінськомовна більшість мала асимілювати шведськомовну громаду, спираючись на наявність самобутніх культури та мови, самосвідомість і історичну традицію [114, с. 157-158; 369, с. 198-199]. Культура забезпечує активне функціонування національного духу і втілюється в літературі рідною мовою та доступі широких мас до освіти. Снельман вважав рівень культури й освіти ключовим соціальним фактором, показником розвитку нації-“національності” [113, с. 28-29; 452, с. 33].

Зрештою співвітчизники Ю. Снельмана повинні були злитися в одномовний освічений народ: *«Шведськомовну меншість слід націоналізувати, а фінськомовну більшість – цивілізувати!»* [146, с. 3; 356, с. 113-114; 452, с. 31-32]. Засобом перетворення фінів на окрему національну спільноту лідер фенноманів уважав народну освіту, відкидаючи насильницький шлях (прикладом були угорці та поляки). Цьому мало сприяти зближення народних мас із освіченими

верствами; останні повинні були стати провідною верствою нації [64, с. 150; 96, с. 285-287].

Добровільна фінізація, разом із привілейованим статусом у складі Росії, мала додати динамізму суспільству ВКФ. Визнаючи, що фіни мають покладатися насамперед на самих себе, Снельман (який підтримував приязні особисті взаємини з Олександром II) розумів доцільність вимушеної лояльності російській владі остільки, оскільки це сприяло націєтворенню і впровадженню необхідних реформ: *«Самосвідомість освіченої нації полягає в тому, щоби змиритися з зовнішньою історичною необхідністю бути частиною чужої нам держави заради порятунку свого майбутнього»* [113, с. 425-426; 114, с. 45-46]. Водночас він виступав проти поступок у фундаментальних питаннях. Зокрема, фінляндське законодавство і фінська мова повинні були мати перевагу над російськими [113, с. 441; 367, с. 101].

“Вчення про державу” отримало відмінні оцінки, часом діаметрально протилежні. І у Швеції, і в Росії трактат зустрів доволі критичне ставлення. Однак, якщо стокгольмська еліта звинуватила лідера фенноманів у потязі до сильної влади та надмірному консерватизмі, то у Петербурзі Ю. Снельмана зараховано до крайніх лібералів “із розряду тих народних агітаторів, які підкопуються під вівтарі й трони” [367, с. 100]. Протягом 1850-1860-х, насамперед на тлі зміни монарха, відбулася еволюція його світогляду – він уже не бачив альтернативи лояльності царату. Хоча й наголошував, що російська зверхність триватиме не вічно, а фіни неминуче здобудуть власну державність [117, с. 308-309; 452, с. 63; 557, с. 81-82].

Вступивши з січня 1861 р. на державну службу, лідер фенноманів зарекомендував себе як політичний реаліст. Вплив за допомогою офіційних протоколів і меморандумів сприяв формуванню в Олександра II своєрідного бачення напряму розвитку фінляндської автономії. Наслідком чого стала низка важливих реформ: запровадження окремої валюти – марки (1877); надання права вільної торгівлі та встановлення власних митних тарифів, відмінних від російських (1879); формування місцевих збройних сил, окремих від російської

армії (1874-78) [341, с. 20-21; 395, с. 130-132; 535, с. 290]. Окремо слід відзначити виданий царем 1 серпня 1863 р. “Мовний рескрипт” [8, №26; 374, с. 41; 536, с. 99], який зрівнював права фінської та шведської мов на території ВКФ у всіх сферах суспільного життя. Це істотно похитнуло позиції другої, поклавши початок узаконеній фінізації, якої прагнули фенномани. “Мовний рескрипт” заклав підвалини формування фінськомовної освіти, книговидання, сприяв появі низки газет і журналів фінською мовою.

Згадані заходи спричинили полеміку фенноманів і свекоманів; останні відкидали доцільність компромісів із царатом, навіть спрямованих на поліпшення становища Фінляндії. Головним же було те, що свекомани відкидали потребу єднання з фінськомовною більшістю: якщо фенномани спиралися на підтримку селянства і духівництва, то їхні опоненти – аристократії й міщанства. Снельман наводив паралелі з польськими повстаннями, які виявили відчуження панівної верстви від народної маси, і вважав будь-яку (тим більше радикальну) опозицію царату згубною для майбутнього всіх фінляндців [115, с. 240-241; 137, с. 2-3]. Він був певен, що національна єдність, соціально-політичний і економічний прогрес ВКФ могли поки що бути забезпечені лише під егідою російської влади. У цілому творча спадщина Снельмана, порівняно з попередниками-феннофілами, мала більший суспільний резонанс, що засвідчувало початок політизації широких кіл фінляндського суспільства.

Тим часом репресії середини 1870-х поклали край діяльності багатьох легальних інституцій, створених громадівцями, але не спричинили повного згортання національного руху. Навпаки, ці дії російської влади провокували відхід українства (спочатку окремих діячів) від суто культурницької діяльності й формулювання власної політичної програми, пошуку нових форм для роботи з народом. Ідеї молодших членів Київської Громади найповніше втілилися в спадщині М. Драгоманова, який після 1875 р. перебував у вимушеній еміграції [260, с. 182-183; 293, с. 30-31]. Громадівці доручили йому створити т.зв. український національний центр за кордоном, який видавав з перервами упродовж 1878-1882 рр. суспільно-політичний і науково-літературний журнал

“Громада” [200, с. 400; 293, с. 32-33; 350, с. 88; 504, с. 420]. Драгоманов вважав нагальною потребою популяризацію серед широких мас історичної минувшини за допомогою преси та книговидання. Він особисто займався фольклорними студіями – збиранням, вивченням і підготовкою до друку пісень, оскільки вони репрезентували “серце й душу” українського народу [293, с. 18-19; 494, с. 81].

Старші громадівці не зуміли сформулювати виразні політичні цілі, обмежуючись культурницькою і науковою працею, опертою на романтичний ідеалізм. М. Драгоманов зазначав, що в українському русі ще до Емського указу виокремилася 2 напрями. Перший – українофільський, що *«виходив із пункту національної одрубності українців і ставив у першу голову рівнятися з другими самостійними народами, писати, перекладати високе письменство, повертати до українства панство, попівство і всякі високі верстви»*; другий – хлопоманський, який *«ставив на першій плані українське мужицтво, готовий і незаперечний національний елемент... і виводив потребу пізнати сей елемент, писати переважно про нього, для нього»* [57, с. 162; 230, с. 229-230; 504, с. 421]. Натомість сам Драгоманов на шпальтах “Громади” пропагував програму українського руху, магістральною лінією якої обрано не революційне насильство, а еволюційний, просвітницький шлях пробудження національної самосвідомості народу. Обстоюючи європейську орієнтацію розвитку України, за основу він узяв західні політичні доктрини, які мали бути сполучені з наявними українськими традиціями [172, с. 358-359; 230, с. 230-231; 293, с. 57-58; 504, с. 425].

На світогляд Драгоманова, порівняно зі Снельманом, менший вплив справила класична німецька філософія. Натомість українець надавав перевагу новітнім ідеологіям (А. де Сен-Сімона, Ш. Фур'є, К. Маркса, А. Герцена й особливо П. Прудона), які декларували негайне розв'язання суспільних проблем [293, с. 16; 483, с. 4]. Помітний вплив на нього справили ідеї Кирило-Мефодіївського братства; саме від Шевченка і Костомарова успадкував переконання в тому, що українці – самобутній народ, який, усупереч несприятливим умовам, спромігся зберегти власну культуру [77, с. 31-32; 288, с. 199-200]. Європеїзм, за Драгомановим, був складовою ідейної спадщини того ж

Костомарова, проте не відповідав часу й умовам тодішньої Наддніпрянщини та не міг розвинутися, внаслідок надмірної схильності братчиків до морально-етичних норм раннього християнства. Власне це стало причиною аполітичності українства впродовж першої половини XIX ст. За оцінкою Драгоманова, національне відродження українців було просякнуто федерально-демократичним, навіть “гуситським панславізмом” Костомарова й Шевченка, і це починання слід продовжувати за нових історичних умов [57, с. 174; 54, с. 65-66].

Виразно схилиючись до раціоналізму і позитивізму, Драгоманов вважав, що успіх українського руху можуть забезпечити лише принципи демократії, лібералізму, федералізму в поєднанні з елементами соціальної справедливості [56, с. 439; 293, с. 88; 549, с. 44-45]. Загалом концепція об’єднання слов’ян у межах федеративного утворення заступає в його ідеях право української нації на етнічну, культурну й історичну незалежність. Він наголошував на регіональних інтересах, спроможності кожного народу розбудовувати власний національний проект в умовах автономії. Автономно-федералістична концепція Драгоманова мала вирішити соціально-економічні, політичні й національні проблеми як України, так і Росії. В цьому його переконували одночасно співіснування мовнокультурно відмінних кантонів Швейцарії й стійкість до криз державного устрою США.

У 1884 р. Драгоманов видав ґрунтовну працю “Вільний Союз – Вільна Спілка: Досвід української політико-соціальної програми”. Нею він пропагував ідею перетворення монархії Романових на децентралізовану республіку, де українці та ін. національні меншини отримали б автономію [98, с. 45-46; 293, с. 92-93; 507, с. 68]. Підґрунтя цієї федерації мало становити об’єднання вільних людей у вільні громади. Вона ж, у свою чергу, могла розвинутися у всеслов’янську конфедерацію. Пропозиції Драгоманова значною мірою спиралися на ідеї Прудона: *«Безначальство – своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей і товариств»* [252, с. 301; 475, с. 166-167], утім, він використовував термін “самоврядування” замість “анархія”. В центрі уваги Драгоманова перебувала свобода особи, а не свобода нації; основу його патріотизму становили загальнолюдські цінності [293, с. 54 і 58; 475, с. 167-168].

На його переконання, створення незалежної Української держави могло б мати успіх лише в умовах континентальної війни, за підтримки однієї з великих держав. Аргументом проти самостійництва він вважав неуспіх збройних виступів поляків у ХІХ ст.

Драгоманівське захоплення соціалізмом і анархізмом різко критикували прихильники української державної незалежності. Скажімо, Д. Донцов характеризував ці принципи як “туманний космополітичний універсалізм” [95, с. 136-137]. Ідентифікуючи політичні цілі України й Росії, Драгоманов уважав їх однією політичною нацією, а не двома, що знаходяться в конфлікті. Тож панування серед освіченого українства його ідей спричинило поразку Української національної революції 1917-1921 рр. І. Лисяк-Рудницький визначив схильність Драгоманова до соціалістичних теорій такою, що мала “етичний” і рівночасно помилковий характер [252, с. 302-303]. Вимога соціальної справедливості й небажання обмежитися громадянською рівністю зблизила автора концепції “Вільного Союзу – Вільної Спільки” з марксизмом. При цьому політичний світогляд Драгоманова лишався синкретичним: його осердя становили все ж не соціалізм чи анархізм, а лібералізм і демократія, на що вказував його учень І. Франко: *«Драгоманов ні практично не займався соціалістичною пропагандою і соціалістичними реформами, ні теоретично не писав нічого, що давало б підставу зараховувати його до теоретиків соціалізму. Але він не виключав і збройної, революційної боротьби»* [107а, с. 582]. Подібно Снелману, Драгоманов вважав наріжним каменем відродження українства мову, яка, за умов модернізації суспільства, мала стати *«інструментом для проводу у наш народ думок поступових, а не старосвітської гнилизни й темноти (обскурантизму), як се часто бачимо у писаннях українських національників альбо всесвітніх ретроградів-назадників, котрі підшиваються під українську національність»* [58, с. 332; 293, с. 111]. Найбільшою проблемою українців він вважав малописемність.

Бачення Драгомановим практичного розв’язання національного питання наближалось до принципу “персональної культурної автономії”. Апеляцій до історичного минулого як політичного аргументу він уникав. Оскільки основу

нації становило селянство – її “готовий і безспірно національний елемент” [54, с. 105-106; 293, с. 105; 483, с. 8]. Підносячи соціальну солідарність понад національну приналежність, Драгоманов наголошував, що українці є “плебейською” нацією без повної соціальної структури, насамперед власної еліти. Позаяк українська нація виявлялася фактично тотожною селянству, її національна ідея мала співпадати з народницькою програмою [92, с. 16; 214, с. 361; 223, с. 110-111; 230, с. 231; 293, с. 109; 483, с. 9-10]. Не заперечуючи окремішності української нації, державну незалежність він (як і Снельман) все ж не вважав необхідною формою її існування.

Цікаво порівняти деякі оцінки концепції Драгоманова. О. Пріцак закидав йому байдужість до проблеми “національної свободи для українського народу” [500, с. 207], кваліфікуючи драгоманівський федералізм як теоретичну концепцію анархізму. Натомість О. Міллер вважає його одним із перших українських націоналістів (“націоналістом-федералістом”), який, однак, щиро прагнув зберегти цілісність Російської держави [166, с. 154]. Сподівання ж Драгоманова на реформування ладу монархії Романових він оцінює як марні і називає виявом “політичного москвофільства”.

Ідеї Снельмана і Драгоманова переконали багатьох їхніх сучасників у тому, що доступ до освіти рідною мовою закладає підґрунтя не лише культурного пробудження українців і фінів, а й їхнього майбутнього національного звільнення. Водночас розбіжності у поглядах багато в чому відбивали відмінність тогочасних ситуацій у ВКФ і Наддніпрянщині. Лідер фенноманів, попри особистий респект до Європи, застерігав від безпідставних надій на допомогу звідти, закликаючи використовувати надані царатом можливості задля блага фінської нації; ідеолог “Громади” ж убачав майбутнє українства в “європейській сім’ї” й закликав до руйнування самодержавства разом із російськими революціонерами. Снельман зберіг відданість Романтизму і класичній німецької філософії, визнаючи себе поміркованим націоналістом-прагматиком, тоді як Драгоманов ідентифікував себе космополітом-ідеалістом, для якого національне визволення – тактичний крок для досягнення іншої “великої мети”: соціального визволення та рівності.

В умовах, коли модернізація Росії поєдналася з реакцією, за правління Олександра III (1881-1894) і Миколи II (1894-1917) національне питання стало одним із визначальних для подальшої долі імперії. Зросла і стала системною увага до нього з боку царату. До традиційної династичної лояльності додається (а подеколи й виступає як альтернатива) російський шовіністичний націоналізм. Він виявлявся і в агресивній зовнішній політиці, й у посиленні тиску на неросійські меншини держави Романових [166, с. 168-169; 302, с. 136-137]. Спроби міцніше пов'язати периферії з імперським центром спочатку не зустріли суттєвої протидії в Наддніпрянщині, тоді як у Фінляндії пропагована фенноманами лояльність російській владі поступалася місцем дедалі жорсткішій опозиції. Передумови для неї створила саме доба реформ: розвиток економіки і громадянського суспільства автономії надавали ресурси для захисту останньої. Як зазначає М. Бородкін, ВКФ мирно перейшло до ліберальних перетворень, на противагу власне Росії, де реформи посилювали революційність інтелігенції, сприяючи селянським збуренням [45, с. 168].

Не виглядає дивним, що ліберальне реформування Фінляндії, яке співпало в часі з активізацією антиукраїнських заходів, схвалювали не лише прогресивні, але й консервативні елементи російського суспільства. Поблажливість до починань фенноманів була платнею за їхню лояльність, розцінювану в якості промонархічної позиції; ця довіра до фінляндців зберігалася до кінця XIX ст. Олександр II і (спочатку) Олександр III мали намір перетворити ВКФ на своєрідну конституційно-монархічну вітрину Росії; але зрушення, спричинені урбанізацією, індустріалізацією та супутніми процесами невдовзі змінили ситуацію. У Наддніпрянщині згорання реформ лише посилювало боротьбу царату проти українства, водночас сприяючи політизації останнього.

Згадаймо принагідно оцінки Г. Касьянова, згідно з якими український етнос став нацією лише тоді, коли відбулися формування та “соціалізація” (а отже, й політизація – Д.К.) національної ідеї, “масовізація” національної свідомості українства “згори донизу”: від рушійної сили – будителів із-поміж інтелігенції до інертних народних мас [165, с. 300]. Вказане цілком можна екстраполювати і на

фінляндський ґрунт: фіни перетворилися на суцільну національну спільноту з переходом фенноманів від теоретичної діяльності до практичної реалізації власних ідей. До цього висновку схиляється і А. Кеміляйнен, яка певна, що перехід ідеї національності (націоналізму) у політичну сферу слід розглядати як найбільш впливову соціокультурну зміну модерної доби, яка спричинила залучення широких мас до національних рухів [531, с. 10 і 13]. На її думку, значну роль у цьому відіграв розвиток преси, істотно розширивши комунікативний простір вельми обмеженого раніше кола будителів, безпосередньо доносячи їхні ідеї до всіх письменних, хоча й незнайомих, земляків. Із твердженнями Г. Касьянова і А. Кеміляйна до певної міри можна погодитися; адже, щоби стати частиною “справжньої” культури [165, с. 38, с. 52-54; 531, с. 13-14], ідея нації мусить зустріти співчуття, схвалення в того населення, якому призначена (фенноманська – фінам, українофільська – українцям), а отже, співвідноситися з його традиціями. Як результат, на екваторі ХІХ ст. у ВКФ і Підросійській Україні етнічні міфи, символи, звичаї корінних народів стають елементами ідеології будителів, яка при цьому не є лише повторенням етнічної традиції через її “відкриття наново”, але й аргументованою апеляцією до останньої.

Підсумовуючи даний розділ, зазначимо, що середина ХІХ ст. стала суттєвим випробуванням на міцність Російської імперії, яка нарешті була змушена до внутрішньої перебудови, що поширилася й на Наддніпрянщину та ВКФ. Нетривала діяльність Кирило-Мефодіївського братства та активність громадівців дозволили акцентувати тезу про власне культурно-історичне буття українців, що рішуче заперечувалося російською елітою. Подібні процеси спостерігаємо й у Фінляндії, де фенноманам опонували свекомани, захищаючи шведську присутність в країні та її спадщину, заперечуючи самодостатність фінської нації та можливість її майбутнього поступу під протекцією царату. Для діячів як українського, так і фінського рухів першочерговим завданням було задекларування і обґрунтування власної національної ідентичності в науково-літературній площині, з подальшим переходом до суспільно-політичної.

РОЗДІЛ ІV.

Конкуренція соціалістичних і самостійницьких течій на тлі посилення русифікації у ВКФ та Наддніпрянщині

4.1. Український і фінський рухи в умовах індустріалізації, урбанізації та політизації суспільства (середина 1870-х – 1890-ті)

Реформи Олександра II сприяли модернізації імперії: урбанізації, індустріалізації, створенню розгалуженої транспортної мережі, розвитку торгівлі, зміцненню фінансової системи. Впродовж практично всієї другої половини XIX ст. зростало промислове виробництво [240, с. 281-282; 296, с. 417-418]. Необхідними умовами трансформації аграрного суспільства в індустріальне були інвестиції та виробниче обладнання; в умовах Російської імперії джерелом того й іншого, як і технологічно-управлінських інновацій, виступали переважно іноземці. Величезне значення мало відкриття нової сировинної бази на території Наддніпрянщини – Донецько-Криворізького вугільно-рудного басейну [288, с. 165-166; 296, с. 436-437]. Каталізатором розвитку цього регіону стало залізничне будівництво. Нові транспортні комунікації забезпечували вільну циркуляцію капіталів, товарів, робочої сили, мобільність якої різко зросла. Швидкими темпами розвивалося машинобудування в низці фінляндських – Есбо (нині Еспоо), Таммерфорс (нині Тампере), Ванда (нині Вантаа) – і українських (Харків, Катеринослав, Луганськ, Миколаїв) міст [288, с. 168; 407, с. 48-49].

Орієнтація економіки ВКФ на експорт сприяла формуванню міцної національної промисловості. Протекціоністська політика царату мала захистити російську індустрію від зовнішньої конкуренції. Однак остання відчувала хронічну нестачу як капіталів, так і власних знань індустріального розвитку (як-от менеджменту і т.п.). Поступ капіталістичних відносин прискорив диференціацію сільського населення; надлишок робочої сили спрямував у міста, створюючи конкурентний ринок праці. Наперекір швидкому промисловому розвитку Російська імперія лишалася бідною, переважно аграрною країною [106, с. 122; 209, с. 174]. Поруч із підприємствами нового типу зберігалися дрібнотоварні, ремісничі форми виробництва. Гострі проблеми становили як бюрократизація

державного й суспільного життя, так і відсталість аграрної сфери; фактично були відсутні умови для підвищення рівня товарності та рентабельності господарств [205, с. 534; 265, с. 293-294]. Система землекористування європейського типу, заснована на індивідуальній власності, не постала й після звільнення селян від кріпацтва [13, с. 454; 499, с. 27-28].

Національна політика царату в другій половині XIX ст. визначалися процесами соціальної та національної мобілізації, що посилювали гетерогенність країни; останній сприяла й експансія на Кавказ і Середню Азію. Російська влада прагнула гомогенізувати суспільство шляхом часткової чи повної культурної русифікації, яка мала доповнити традиційні станово-династичні засади. Інтеграційній меті слугували й модернізація та індустріалізація. Проте, на відміну від Наддніпрянщини, ВКФ демонструвало дедалі більшу економічну осібність від решти імперії [288, с. 166; 407, с. 63-64].

Непоследовність і запізнілість реформ, залежність панівних верств від особистої влади монарха, повільне формування громадянських прав і свобод, гострі станові й класові конфлікти сприяли посиленню соціальної напруженості та радикальних настроїв. Індустріалізація спричинила зростання чисельності міського пролетаріату на теренах Підросійської України й Фінляндії, де набували популярності ідеї соціалізму, анархізму та ін. Перехід до контрреформ Олександра III дав додатковий поштовх розвитку робітничого руху [244, с. 58; 293, с. 113; 338, с. 189]. Протягом 1860-1880-х він ще лишався стихійним і не був поєднаний із теорією т.зв. наукового соціалізму, залишаючися в річищі радикального демократичного руху. Значна частина студентської молоді прагнула до захисту інтересів трудового народу, під яким розумілися вже не лише селяни, а і робітники [106, с. 94-95; 288, с. 185-186; 543, с. 167-168]. До кінця XIX ст. законодавством практично не регламентувалися стосунки підприємців із найманими працівниками, питання охорони праці, техніки безпеки, медичного обслуговування та ін.

За цих умов діячі національних рухів у Наддніпрянській Україні та Озерному краї вдаються до пошуку теорії, яка б науково обґрунтувала національні

прагнення в нових суспільно-економічних обставинах. Окремі громадивці та фенномани звернулися до праць німецьких соціалістів. Як зазначав М. Костомаров, молодша від нього генерація українства або зрікалася національних ідеалів, або намагалася поєднати їх із новими ідейними віяннями заради *«служіння соціал-революційній справі, з котрою тенденції ці за своєю сутністю ніяк не в'язалися»* [291, с. 7; 509, с. 7]. Це відбивало, зокрема, зневіру громадивців у революційному потенціалі селянства. Радикально налаштовані фенномани розглядали пролетаріат лише в якості другорядного елемента в боротьбі проти свекоманів і шведських культурно-політичних впливів, тож попервах намагалися поєднати фінський націоналізм із соціал-лібералізмом, але не марксизмом чи анархізмом [375, с. 4-5; 395, с. 313].

Процес поширення соціалістичних ідей в окремих регіонах Російської імперії відбивав національно-культурну і суспільно-економічну специфіку останніх. Якщо у Наддніпрянщині вкорінився марксизм із його комуністичною утопією, то у Фінляндії – соціал-реформізм, що згодом поступився місцем соціал-демократії [196, с. 48-49; 200, с. 406-407; 297, с. 258-259]. Важливою особливістю суспільної думки монархії Романових було сприйняття зарубіжних ідей в умовах наздоганяючого розвитку й відповідно – прагнення пристосувати їх до наявної дійсності. З іншого боку, цензура поставилася до творів того ж Маркса доволі поблажливо, вважаючи, що його ідеї неможливо реалізувати в Росії [540, с. 8-9]. Уже в 1867 р. на книжкових полицях Петербурга, Москви, Києва з'явився I том німецькомовного видання “Капіталу”, а в 1872 – російськомовний переклад, здійснений Миколою Зібєром (1844-1888), членом Київської Громади [284а, с. 498; 288, с. 197]. До ВКФ, навпаки, нелегально потрапляли шведськомовні переклади. Цьому активно сприяв Нільс Роберт аф Ўрсін (1854-1936) – представник збіднілого аристократичного роду, історик і знавець класичних мов, який не належав ані до фенноманів, ані до свекоманів [338, с. 186; 418, с. 115].

Загальновідомо, що Маркс з Енгельсом вважали рушійною силою історії класову боротьбу, практично позбавлену національного забарвлення [171, с. 65-67; 197, с. 209-210; 392, с. 13; 417, с. 24]. Втім, пропагуючи інтернаціональну

єдність пролетарів усіх країн, вони були змушені звернутися й до національного питання, зокрема, внаслідок “Весни народів” 1848-49 рр. Теоретики марксизму віддали шану визвольним рухам т.зв. “історичних і державних” народів (німців, італійців, поляків), рівночасно засудивши анахронічні та реакційні виступи “неісторичних і бездержавних” (чехів, ірландців, хорватів). Вони пояснювали це тим, що нації, як історично сформовані стійкі спільноти людей, виникнувши у давнину на базі мовної, територіальної, економічної та культурної спорідненості, в індустріальну добу доживали свій вік [102, с. 160-161; 109, с. 125-126].

У робітничих організаціях Наддніпрянщини, що почали з’являтися з 1870-х, чисельно переважали етнічні росіяни. Причиною тому було масове переселення селян із внутрішніх губерній Росії, котрі наймалися на роботу на щойно створених промислових підприємствах Півдня і Сходу України. У Фінляндії, навпаки, йшлося про представників фінськомовної більшості. Вони також мігрували у міста, поповнюючи там лави дешевої робочої сили. Тоді як етнічні шведи здебільшого займали місце вищих суспільних верств.

Промисловець з Куопіо Віктор Юліус фон Вригт (1856-1934), який фінансував газету “*Uusi Suometar*”, аби уникнути радикалізації найманих працівників, страйків і саботажу, в 1883 р. ініціював створення Товариства трударів (*Työväenyhdistys*) з центром у Гельсінгфорсі [375, с. 6; 417, с. 26]. Його головною метою було налагодження діалогу між роботодавцями та робітниками, усунення конфліктів між ними; це мало убезпечити пролетаріат ВКФ від поширення соціалістичної пропаганди. Робітникам пропонувалася програма дій шведського зразка, заснована на співпраці та цивілізованих методах боротьби за свої права.

На думку більшості фенноманів, які підтримали створення Товариства трударів, індустріалізація викликала утиски працівників, які слід усунути за допомогою надання: виборчого права усім чоловікам віком від 25 років, безоплатної початкової освіти (3 класи) і 10-годинного робочого дня [224, с. 82; 338, с. 95; 418, с. 32]. Проте вони не помічали загострення конфлікту інтересів найманих робітників і роботодавців, спричиненого масовим поширенням

соціалістичних ідей. Останнє завдячувало тим громадським діячам, які не брали участі в протиборстві фенноманів зі свекоманами; цьому сприяло й небажання великих промисловців і торгівців шукати компромісів із власними працівниками. Товариство трударів стало спробою молоді буржуазії ВКФ завадити дрейфу робітництва ліворуч, на “соціалістичні манівці”, де воно під космополітичними гаслами позбудеться національного характеру [375, с. 7-8; 418, с. 49].

Були й ті, хто характеризував діяльність Товариства трударів і пошуки ним шляхів суспільного оновлення як штучні “буржуазні витівки”; зокрема, аф Урсін закидав особисто фон Вригту надмірну опіку і контроль за діяльністю пролетаріату під виглядом нової форми благодійності. Тож на початку 1890-х Н. аф Урсін розпочав формування незалежних профспілок, які керувалися соціалістичними ідеями класової боротьби, пролетарської революції та ін. Виокремленню робітничого руху і його крайній ідеологізації сприяло загальне погіршення соціально-економічної ситуації у Фінляндії: неврожаї, промислова криза, локаути, безробіття, зниження заробітної плати [241, с. 48-49; 417, с. 27]. Невдоволений пролетаріат масово виходив із-під впливу В. фон Вригта і його однодумців, лишаючися переважно стихійним, потребуючи свого лідера-ідеолога.

Виконання такої ролі перебрав на себе Н. аф Урсін. Активно пропагуючи соціалістичні ідеї, він перекладав фінською твори Маркса та Енгельса, а також теоретика бельгійського соціал-демократичного руху Е. Анселе [224, с. 96; 418, с. 185-186]. Зусилля аф Урсіна в поширенні ідеології соціалізму на теренах ВКФ мали певний ефект. Насамперед його вплив поширився на малописьменних працівників підприємств Таммерфорса, Ювяскюлі, Выборга, згодом – Улеборга, Обу, Гельсінгфорса. Впродовж 1890-х за сприяння Н. аф Урсіна тут розгорнуто мережу робітничих гуртків усної пропаганди, в яких підготовлені оратори роз’яснювали слухачам злободенні політичні та соціальні питання [224, с. 85-86; 390, с. 82]. Поява цих гуртків відбивала незадоволеність діяльністю Товариства трударів фон Вригта.

Показово, що, походячи зі шведської аристократичної родини, що мешкала в етнічно гомогенному фінському місті Куопіо, аф Урсін не зазнав впливу

свекоманів, які боролися за збереження шведської мовно-культурної спадщини у ВКФ. Здобувши історико-філософську освіту, він лишився у фінськомовному середовищі, але не в селянському, ідеалізованому фенноманами, а робітничому, вчителюючи в середніх школах промислових міст півдня. Знайомству з ідеями (і особисто теоретиками) соціал-демократії сприяло перебування аф Урсіна в 1880-1890-х у Бельгії, Німеччині та Швеції [418, с. 91; 432, с. 39]. Авторитет серед робітництва він здобув завдяки публіцистичним статтям на злободенну тематику в часописі “Tuomies” – популярному тижневику, заснованому у 1895 р. на кошти фон Вригта і орієнтованому на просвітництво серед міського пролетаріату [377, с. 17-18; 432, с. 47-48].

Виступи на шпальтах “Tuomies” сформували Н. аф Урсіна як теоретика оригінального фінляндського варіанту соціал-демократичної ідеології. Коло його інтересів зводилося насамперед до соціально-економічних і політичних проблем. Основу поглядів аф Урсіна становила класична теорія А. Сміта, поєднана з ідеями К. Маркса, А. Бебеля і Ф. Лассаля. У своїй праці “Про розвиток та значення грошей з національної, економічної та історичної точок зору” (1895) аф Урсін доводив, що вартість товарів, зокрема грошей, визначаючись попитом і пропозицією, безпосередньо впливає на рівень життя пролетаріату [153, с. 1; 418, с. 95]. Він наполягав на необхідності реформ у соціальній сфері, які б повністю вивільнили трударів Фінляндії з-під опіки можновладців: останні, на його думку, забагато уваги приділяли селянству, яке, хоча частково й було безземельним, користувалося політичними правами та іншими привілеями. На порядку денному постала потреба оформлення власної партії робітників ВКФ, окремої від таборів фенноманів і свекоманів.

Форсовану політизацію фінляндського робітничого руху Н. аф Урсін вважав засобом негайного зрівняння пролетарів як “головної виробничої сили” з іншими верствами населення у виборчих правах. Конкретні пропозиції з цього питання він виклав на зламі ХІХ-ХХ ст. у кількох працях: “Про розширення політичного права голосу та зменшення шкали голосування” (1895), “Нагальні питання робітничого руху” (ч. 1-4, 1897-1902), “Про професійний та політичний рух

робітників у великих цивілізованих країнах Європи” (1902) [224, с. 96; 432, с. 174]. Він підкреслював несумісність економічних і політичних інтересів аристократії та міщан з робітничими, виявлену як страйковою боротьбою 1880-1890-х, так і безуспішними спробами пролетаріату висунути власних кандидатів на виборах до Сейму. Спираючись на марксистський “Маніфест комуністичної партії”, аф Урсін водночас трактував його доволіно, віддаючи перевагу не революційній боротьбі, а еволюційному, ліберально-демократичному шляху перетворень [418, с. 94-95; 432, с. 50-51]. Він закликав робітників насамперед організуватися політично, щоб отримати право голосу, а відтак – і вплив на порядок денний у ВКФ; лише після цього слід братися до соціально-економічних реформ. Аф Урсін доволі наївно вірив, що край існуючим конфліктам інтересів покладуть загальне виборче право та вільна діяльність партій і громадських організацій; крайніми методами боротьби мали стати мітинги, саботажі та страйки [143, с. 3; 432, с. 32].

Етнічний швед Н. аф Урсін спочатку ігнорував національні прагнення співвітчизників; однак русифікація ВКФ актуалізувала їх для нього. На відміну від Р. Люксембург чи Ж. Жореса, лідер фінляндського робітничого руху поєднував ідеї Гегеля (в інтерпретації Снелльмана) з марксистським поглядом на націю [144, с. 2; 418, с. 168]. Помітне певне зближення позицій аф Урсіна і його ідеологічних опонентів – націоналістів-молодофінів. У зверненнях до робітників він наголошував на важливості підтримки національної культури: *«Попри своє становище, кожен шанований пролетарій має придбати у домашню бібліотеку хоча б одну-дві книги наших письменників, поетів або науковців. Власна фінська література – від “Калевали” Льоннрота до “Галузки ялівцю” Аго – яка здійснює на новий щабель самосвідомість та патріотичний дух, фактично стоїть на сторожі непохитності наших робітничих ідеалів проти замірів російської влади приборкати автономну Фінляндію»* [119, с. 32; 144, с. 2-3; 418, с. 168-169]. У деклараціях фінляндського пролетаріату дедалі частіше, поруч із соціально-економічними та політичними, лунали національні гасла. Це було незвичним для тогочасного робітничого руху і соціалістичної ідеології, з їхніми

інтернаціоналізмом та вузькокласовістю. Аф Урсін не бачив суперечності між патріотизмом і соціалізмом, вважаючи, що фінляндський народ, включно зі шведськомовною громадою, має облишити суперництво в мовно-культурній сфері й об'єднатися проти спільного ворога – російського самодержавства.

Н. аф Урсін ідеологічно, організаційно і фінансово відіграв велику роль в утворенні Фінляндської робітничої партії (з 1903 – Соціал-демократичної партії, СДП). Установчі збори політичної сили відбулися у липні 1899 р. в Обу [436, с. 61-62]. Її поява знаменувала кінець т.зв. “буржуазного робітничого руху”, що контролювався фон Вригтом. Нова партія була утворена з ініціативи самих робітників із Виборга, Гельсінгфорса, Таммерфорса й Обу. Першим її головою став аф Урсін [241, с. 49-50; 418, с. 170]. У партійній програмі (1903) поруч із класовою боротьбою декларувалася захист національних прав фінських трудящих: умовою суспільно-економічного та політичного звільнення визнавалося збереження національної окремішності Фінляндії.

На відміну від традиційних політичних сил ВКФ, робітничий рух вимагав демократизації суспільних відносин і вирішення соціальних проблем. Зокрема: рівність усіх перед законом; загальне рівне виборче право (з 21 року); пропорційне представництво в реформованому однопалатному законодавчому органі; свобода думки, преси та зборів; обов'язкова безоплатна освіта; відокремлення церкви від держави; прогресивне оподаткування; 8-годинний робочий день та мінімальна зарплатня; право на страйк; скасування військового призову; заборона виробництва і продажу алкоголю [352, с. 30; 432, с. 89-90]. Кінцевою метою однодумці аф Урсіна проголошували ліквідацію приватної власності на засоби виробництва і перехід до соціалізму.

Фінляндська робітничка партія готова була виступити в авангарді боротьби проти реакції, на захист демократичного розвитку фінляндської автономії. Місцевий робітничий рух, на противагу російському чи українському, був позбавлений впливу революційних радикалів. Партія сприяла створенню розгалуженої мережі профспілок, культурних центрів, спортивних клубів, здобувши неабиякий авторитет і підтримку. Трансформація пролетаріату

Озерного краю у вагомий суспільно-політичний чинник стало очевидним як для фенноманських і свекоманських організацій, так і для царату.

Для загальноросійських політичних рухів було актуальним соціальне, а не національне визволення. Товариство “Земля і Воля”, яке під впливом ідей А. Герцена, К. Маркса і М. Чернишевського розробило теорію “общинного соціалізму” [196, с. 50-51; 284а, с. 162-164; 480, с. 54-55]; згодом його справу продовжили члени спілок “Народна Воля” та “Чорний переділ”, перша з яких широко практикувала тероризм. При цьому в національному питанні російські народники лишалися в імперській ідеологічній парадигмі. Залучені в орбіту загальноросійського революційного руху “народники” Наддніпрянської України (“Південні бунтарі”, “Таємна дружина”) здійснили кілька спроб підняти селян на повстання. Так, до керованої І. Бохановським, Л. Дейчем і Я. Стефановичем “Чигиринської змови” (літо-осінь 1877 р.) було залучено тисячі колишніх кріпаків Київської губернії [14а, с. 55-56; 285, с. 127-128].

Специфікою українських народолюбців, порівняно з російськими, була схильність до ліберально-демократичних ідей, яка зближувала їх із громадівським рухом, насамперед М. Драгомановим [291, с. 138-140; 293, с. 112-113; 463, с. 61-62]. Варто згадати, що взагалі соціалістичний дискурс на теренах Наддніпрянщини актуалізували учасники Київської Громади, які розробляли утопічні проекти некапіталістичного розвитку суспільства. Діячів українського руху зближувало з російськими революціонерами (народниками й марксистами) надмірна увага до пригноблених мас, ототожнених із поняттям “народ” (але не “нація”) і призначених стати головною силою у боротьбі за оновлення цілого суспільства [291, с. 182; 463, с. 92-93].

Фіаско народництва-народолюбства змусило частину революційно налаштованої освіченої молоді звернутися до промислового пролетаріату, чисельність якого стрімко зростала. Економіст М. Зібер на основі ідей європейських соціалістів розробив власну теорію [236, с. 20-21; 288, с. 198; 516, с. 2-3]. На думку цього громадівця, в умовах скасування кріпацтва і форсованої індустріалізації слід сприяти розвитку кооперативних споживчих спілок. Він

вбачав у них насамперед не економічні інституції, а осередки соціального руху. Застосування положень політекономії, зокрема марксистської, в умовах Російської імперії Зібер вважав виправданим лише тоді, коли вся країна досягне відповідного рівня розвитку [309, с. 271-272; 471, с. 108-109]. Поділяючи багато положень теорії Маркса, сам Зібер не зараховував себе до марксистів. Уважаючи, що економічний розвиток Росії підпорядкований об'єктивним законам, він категорично відкидав тезу народолобців про особливий шлях, що має призвести до “общинного соціалізму”, минаючи “фабричний капіталізм” [18, с. 146; 288, с. 198; 309, с. 272-273]. Однак теоретичні напрацювання Зібера не мали істотного впливу на розвиток українського національного руху.

Активним популяризатором марксистських ідей у Підросійській Україні виступив інший громадівець – С. Подолинський (1850-1891). Його ідейний внесок в українську справу зіставний зі зробленим Н. аф Урсіном стосовно фінської. Хоча, вважаю, напрацювання Подолинського досі належно не оцінене; спрощене, зокрема, його віднесення до революційних соціалістів-утопістів [200, с. 407; 231, с. 26; 495, с. 209-210]. Отримавши фізико-математичну освіту, громадівець ознайомився із соціалістичними ідеями у київському студентському гуртку завдяки лекціям Зібера. На цій основі він виробив свою теорію класової боротьби і вирішення соціальних проблем людства. До цього Подолинського спонукали й власні дослідження пореформеного становища наддніпрянських селян. Згодом на еміграції він познайомився з теоретиками марксизму, які критикували його за надмірну увагу до національного питання [267, с. 1; 461, с. 40].

Як і у випадку Драгоманова, в становленні світогляду Подолинського визначальну роль відіграла Шевченкова спадщина, але захоплення ідеями марксизму поступово спрямувало його в бік соціалізму. Впродовж 1870-1880-х він досліджував розвиток капіталізму і формування пролетаріату в Наддніпрянщині, виходячи з того, що ці процеси повторюють етапи соціально-економічної еволюції країн Заходу. Підсумком стала низка праць, видана на еміграції: “Про хліборобство. Як де земля поділена і як треба її держати” (1874), “Парова машина” (1875), “Про багатство і бідність” (1876), “Життя та здоров'я

людей в Україні” (1878), “Нігілізм в Росії” (1879), “Ремесла і фабрики на Україні” (1880), “Праця людини і її відношення до розподілу енергії” (1881) [461, с. 52-53; 463, с. 100; 465, с. 61]. У них, поміж іншого, міститься аналіз української історії в соціально-економічному аспекті; при цьому в центрі уваги перебуває становище селян і робітників. Специфіку становлення капіталізму в українських умовах він убачав у тісному переплетінні ремесла, мануфактури та машинного виробництва [106, с. 143; 489, с. 167].

Подолінський розглядав працю як моральну, економічну і природну категорії, тому аналізував під природознавчим й суспільствознавчим кутами зору. “Найкращим” видом корисної праці, що зберігає сонячну енергію на земній поверхні, він вважав землеробство [107, с. 42; 476, с. 35-36; 516, с. 3-4]. Під впливом Марксових ідей, визнаючи історичну прогресивність капіталізму, Подолінський шукав джерело його суперечностей у привласненні підприємцями неоплаченої праці найманих робітників [106, с. 132-133; 267, с. 41]. Водночас громадівець пропонував радикально переосмислити визначення суб’єктів праці, до яких, окрім людини, слід віднести й деяких тварин [19, с. 168; 107, с. 36; 461, с. 101; 489, с. 160].

Згодом Подолінський відійшов від Марксової концепції класової боротьби як рушія суспільного прогресу, висуваючи на перший план позитивну трудову діяльність, спрямовану на накопичення енергії. Перехід до соціалізму, на його думку, потребував духовної та матеріальної еволюції людства шляхом залучення широких верств до освіти [20, с. 225; 255, с. 72]. У випадку Наддніпрянщини для цього були необхідні співробітництво і взаємодопомога, а не революційна боротьба робітників і селян проти решти суспільства; вкрай негативним було і його ставлення до терористичної діяльності [21, с. 257-258; 267, с. 63-64]. При цьому Подолінський уважав селянство рушійною силою суспільно-політичних змін, у союзі з робітництвом. Підґрунтя ідеального суспільного ладу, в його уяві, мали становити традиційні хліборобські громади та робітничі товариства, що забезпечували б спільне володіння і розподіл засобів, виробництва і результатів праці.

Чималу увагу громадівець приділяв національному питанню, відстоюючи право українців на економічне самоврядування [23, с. 263; 231, с. 26; 461, с. 79-80]. Головною перепорою масового поширення українофільських ідей Подолинський вважав заборони друкованого українського слова; відтак нагальною потребою була організація видання української літератури для народу за кордоном. Спираючись на освічені народні маси, українофільство зможе взяти гору над рештою революційних рухів [19, с. 55-56; 461, с. 83-84; 465, с. 63-64]. Себе та решту прихильників соціалізму в українському русі Подолинський називав *«умільцями, котрі вдало з'єднують вчення соціалізму з традиціями та симпатіями»* місцевого націоналізму [22, с. 260-261; 200, с. 407-408], вважаючи соціально-економічну емансипацію українців неможливою без політичної та культурної. В листуванні з народниками П. Лавровим і В. Смірновим громадівець доводив, що український соціалістичний табір має бути окремим від російського [19, с. 57; 461, с. 79-80], відкидаючи їхні закиди щодо “українського націоналізму” як вияви шовінізму, небажання російських соціалістів, подібно до консерваторів та лібералів, визнавати окремішність українського народу.

На відміну від Н. аф Урсіна, який не лише ідеологічно, а й організаційно сприяв становленню робітничого руху в Озерному краї, С. Подолинський запропонував теоретичні засади, які лишилися переважно незатребуваними його наступниками: перші політичні партії Підросійської України, навпаки, всіляко демонстрували власну відданість революційному соціалізму [217, с. 9; 515, с. 57]. Тяжіючи до масштабніших проєктів, вони тривалий час підміняли потребу національного самовизначення інтернаціоналістськими класовими утопіями.

Як і у випадку ВКФ, соціалістична течія, представлена в Наддніпрянщині головно Зібером і Подолинським, була тісно пов'язана з національним рухом. Замість пролетарської революції й колективної власності на засоби виробництва її адепти виступали за ліквідацію великої приватної власності та її рівний розподіл між громадами – кооперативними спілками трудящих, під гаслом т.зв. “безначальства”. Якщо робітничий рух і соціалістичні організації ВКФ діяли в тіні загальноросійських, їхні аналоги в Наддніпрянській Україні були складовою

останніх. Марксистські гуртки (“Південноросійський робітничий союз”, “Визволення праці”, “Союз боротьби за визволення робітничого класу”) вели соціалістичну пропаганду серед пролетаріату промислових міст [191, с. 16-17; 463, с. 116-117; 467, с. 52]. Переважна більшість тогочасних українських послідовників ідей Лассаля, Маркса, Енгельса, подібно до російських однодумців, вважали пріоритетними суспільно-економічні проблеми, нехтуючи національними. Йшлося, щонайбільше, про перетворення Російської імперії на федеративну республіку, де українці б отримали культурну автономію.

Між тим не всі представники освіченої молоді, залученої до фінського і українського рухів, підпали під вплив соціалізму в цілому і марксизму зокрема. Дехто звернувся навпаки до самостійницьких ідей, наріжним каменем яких стало об’єднання нації без надмірного зосередження на інтересах окремих суспільних верств. Його представники, що ідейно формувалися в добу реформ, відкидали як угодовство з царатом, так і руйнівні ліві ідеї. Активізація молоді генерції національних рухів (молодофінів і молодоукраїнців) на зламі XIX-XX ст. збіглася з вибухом великоруського націоналізму й новою хвилею русифікації [262, с. 268-269; 509, с. 7; 511, с. 100]. Їхнє самостійництво протистояло, з одного боку, панівному імперському наративу, з іншого – власним попередникам, які не наважилися перейти від культурництва до політичної боротьби. Відмовившись від ідеалізму останніх, вони водночас застерігали від соціального розмежування, віддаючи пріоритет національним інтересам усієї “уявленої спільноти”.

Свою ідейну максимум молоді поборники фінської національної справи сформулювали так: *«Добути Фінляндію для європейської культури, щоби зміцнити як матеріальний, так і духовний поступ цілого її народу»* [цит. за 48, с. 18]. При цьому ворогом відтепер визнавалися не свекомани і шведськомовна громада, з якими намагалися досягти компромісу, а російська присутність у ВКФ [49, с. 58; 533, с. 91]. До того спонукали кроки російської влади, від кінця XIX ст. відверто спрямовані на ліквідацію особності фінляндської автономії. Від безпосередньої русифікації Озерний край, на противагу Підросійській Україні, захищали як мовно-культурна специфіка, так і певна адміністративно-

територіальна ізолюваність, завдяки ліберальній політиці щодо неї попередніх монархів, які не бажали постання впритул до столиці нового бунтівного регіону, подібного Польщі.

Українські самостійники виводили власну ідеологію зі спадщини Т. Шевченка, якого було канонізовано як провісника модерного націоналізму. Від початку 1890-х в ідейному протистоянні з соціалістами й “старими” громадівцями молодозакарпатці репрезентували себе як спадкоємців заповітів автора “Кобзаря”: *«Ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю. [...] Українофільство було раніше ніби нормальним з’явищем нашого ненормального стану, то тепер українофіли вже неможливі, як дійсні й щирі патріоти, як люди ідеї. [...] Відтак ми, свідомі українці, не бажаємо дальшого розвитку українофільського руху серед нашої суспільності»* [15, с. 22; 303, с. 51-52]. Вони поставили за мету формування в умовах відсутності власної держави, навіть автономії за прикладом ВКФ, української політичної нації шляхом тривалої роботи серед усіх верств, створення повної структури української культури подолання комплексу меншовартості та вторинності.

За правління Олександра III і Миколи II російська влада перебувала в активному пошуку універсальної моделі управління імперією. Відтак із початку 1890-х узято курс на тотальну уніфікацію й русифікацію, подальшу централізацію і бюрократизацію державної системи, природні за умов контрреформ після вбивства Олександра II [192, с. 222-225; 521, с. 122-123].

У Підросійській Україні було істотно розширено поліційні повноваження представників влади на місцях, що виявлялося в запровадженні стану посиленої (надзвичайної) охорони або воєнного стану, посиленому контролі за діяльністю земських об’єднань. Подібна практика почала поширюватися і в Озерному краї. Спочатку йшлося про уніфікацію російського і фінляндського кримінального права, пізніше – про повне підпорядкування місцевого законодавства загальноімперському, за окремими другорядними виключеннями. Цей курс від 1899 р. доручено втілювати генерал-губернатору М. Бобрікову. Ліквідовано місцеві збройні сили, посилювалися утиски свободи преси, зборів і добровільних

об'єднань, російську мову запроваджено у діловодство всіх державних установ; наміснику надане від імператора право закривати торговельні й промислові заклади, приватні товариства, висилати неблагонадійних осіб за кордон в адміністративному порядку [44, с. 461-462; 74а, с. 645-646]. Зрозуміло, подібні заходи викликали спротив з боку нового покоління фінського і українського рухів, яке зазнало стрімкої політизації та радикалізації.

За оцінкою Ю. Земського, старшій генерації українофілів заважало досягти поставленої мети романтично гіперболізоване уявлення про моральні чесноти народу, насамперед селянства [230, с. 218-219]. Захоплені демократичною традицією і пошуками соціального ідеалу, вони ігнорували потребу залучення до націєтворчого процесу елітних верств. Зворотною була ситуація у Фінляндії, де фенномани прагнули витворити міцний національний організм, кістяк якого складало б селянство, але в єдності з рештою суспільних верств [395, с. 310-311].

На зміну Громадам, вірним поміркованому українофільству, прийшли таємні студентські гуртки, віддані ідеї самостійності. Першими звернулися до неї члени Братства Тарасівців, заснованого влітку 1891 р. на Шевченковій могилі у Каневі [275, с. 49; 294, с. 41; 303, с. 45]. Національне визволення мало бути досягнене шляхом політичної боротьби (зокрема, підпільної) із залученням селянських мас. Характерну рису братчиків становило прагнення бути людьми не слова, а діла. Першочерговими завданнями ставилися зрівняння української мови в правах із російською, підвищення культурного рівня й поліпшення економічного становища українців, насамперед незаможних верств. Світоглядні орієнтири Братства найповніше відбилися в публіцистиці Бориса Грінченка (1863-1910), Івана Липи (1865-1923) та Миколи Міхновського (1873-1924) [78, с. 170-171; 106, с. 11-12; 230, с. 232-233; 262, с. 382]. Український народ як самостійна національна одиниця мав здобути рівні права з іншими. Впродовж року у Харкові, Києві, Полтаві, Катеринославі, Чернігові виникли місцеві осередки Тарасівців. До них входило понад 100 членів, які готувалися до відкритих політичних актів. Одним із джерел фінансування були пожертви благодійників, зокрема, цукрозаводчика В. Смиренка.

На початку 1893 р. для вказаної підпільної організації І. Липою сформовано програмові засади під назвою “Символ віри молодих українців” [126, с. 202-203; 294, с. 145; 303, с. 51]. Вперше їх оприлюднено в Харкові на всеукраїнських зборах Тарасівців, а згодом надруковано у львівському журналі “Правда”, примірники якого нелегально поширювалися в Наддніпрянщині як серед освіченої молоді, так і на селі, де тоді здійснювали власний “похід у народ” учитель Б. Грінченко й лікар І. Липа. Спочатку Братство планувало вимагати запровадження української мови в школі та державних установах, за прикладом ВКФ, у разі відмови – вдатися до радикальніших акцій [15, с. 22-23; 294, с. 146-147]. Всі члени мали вести пропаганду ідей Братства в тій місцевості, де мешкали, вчилися чи працювали. Подібно до Громад, значна увага приділялася постачанню з південно-західної України україномовної літератури та преси. Як і у випадку фенноманів, ішлося про перехід від оборони до наступу і свідомого творення, як необхідної передумови здобуття державної самостійності, єдиної національної спільноти.

Першим етапом мало стати здобуття автономії підросійської України та інших народів у складі демократичної федеративної Російської республіки, після чого можна було переходити до практичного втілення самостійницьких гасел [126, с. 205-206; 269, с. 14-15; 303, с. 51-52]. Тарасівці мали намір сприяти піднесенню національного духу й порушувати українське питання в різних сферах і на всіх рівнях. Вагоме місце вони відводили мовному питанню та боротьбі з русифікацією, оскільки, як і фенномани, вважали мову наріжним каменем національної самобутності: *«...мова єсть одною з найважливіших прикмет, найдужче, що виявляє внутрішній зміст національний, бо мова – орган духу і виявляч психології народної... Нарід, що не має письменства на рідній мові, не становить і нації!»* [126, с. 204-205; 202, с. 28-29]. Не оминали вони увагою, на відміну від українофілів, і нагальних соціально-економічних проблем. Це змушувало їх визначитися в ставленні до популярних серед робітництва соціалістичних ідей. Тарасівці зазначали, що *«справедлива розв'язка соціального питання може прийти в парі з заспокоєнням політичного постулату державної*

суверенности. [...] Але ми, як діти України, як сини свого народу, є націоналами та передусім дбаємо про те, щоби дати своєму народові волю національну» [126, с. 206-207].

Діяльність антиурядового націоналістичного товариства не могла не привернути увагу царату. Навесні 1893 р. арештовано актив харківського осередку включно з І. Липою [15, с. 24; 294, с. 44-54]. Те саме сталося з менш численними осередками Тарасівців у Катеринославі та Одесі. Братчикам інкриміновано “прихильність до радикалізму” і навіть “наміри вчинити вбивство царської родини”; втім, довести провину в жодному випадку не вдалося [15, с. 23-24; 269, с. 17-18]. В цій ситуації, як і півстоліттям раніше, роль Харкова перейшла до Києва: тут під проводом Міхновського і В. Шемета відновлено діяльність Тарасівців. Не припиняв діяльності й чернігівський осередок, керований Грінченком і М. Коцюбинським.

За ідеологію руху остаточно утвердився націоналізм, із виключно мирними засобами боротьби. Грінченко вів жваву дискусію щодо перспектив української національної справи з Драгомановим, доводячи, що головним завданням освіченого українства є досягнення народоправства, рівності та свободи за посередництвом націоналізму. *«Тільки національна ідеологія є додатком до практики уселюдських ідей»*, спонукаючи *«перестати бути чужими на своїй землі, серед свого народу»*, а *“міжнародне братання” «зовсім не вимагає зречення від своєї національності»* [91, с. 15; 92, с. 22-23]. Грінченко вважав, що формування національної спільноти відбувається всупереч обставинам; політична боротьба має заступити місце заходів у мовно-культурній сфері, а самостійність є життєвою необхідністю. Він категорично відкидав поширену тезу про нездатність українців до державотворення [78, с. 169-170; 92, с. 74]. Драгоманов, своєю чергою, з еміграції закликав до відданості демократії та республіканізму. Серед низки факторів, що заважали реалізації українського державницького проєкту, він виділяв географічне становище: *«Україна була і лишається такою, по-перше, розташована на шляху, котрим провадили свої напрями кочові народи Азії; а по-*

друге, одночасно об'єктом володарювання, який викликав бажання великих держав Східної Європи до нових експансій» [92, с. 124; 59, с. 63].

За умов, коли національне питання вважалось більшістю українських діячів другорядним, на тлі соціальних проблем на початку ХХ ст. діяльність Братства повністю занепала. А його члени увійшли до новостворених партійних структур. Загалом діяльність організації цілком вкладається у відому схему розвитку націоналізму недержавних націй М. Гроха [165, с. 122; 167, с. 198]: спершу фольклорна фаза, згодом літературна й остання – політична. Втім, мало хто з Тарасівців зосередився на суто політичній діяльності, за виключенням М. Міхновського, І. Липи, В. Шемета і деяких інших

На теренах фінляндської автономії склалася подібна й водночас своєрідна ситуація. Конфлікт поколінь у фенноманстві був спричинений політизацією національного руху наприкінці доби реформ. Молодофіни, сповідуючи ідеї поміркованого націоналізму, прагнули залучити широкі маси до національної справи. При цьому вони виявляли сприйнятливість до ідей політичного і соціального реформаторства іноземного походження, насамперед лібералізму, прагнучи їхнього практичного втілення у ВКФ [408, с. 66]. Тим часом наприкінці ХІХ ст. російсько-фінляндські відносини зазнали серйозних змін. У владних колах імперії взяла гору національно-консервативна орієнтація, тож толерування фінського руху мало відійти в минуле; громадськість Озерного краю навпаки почала розцінювати реформи Олександра ІІ як недостатні.

Найбільшу активність виявляли молоді члени Фінської партії на чолі з радикальним фенноманом Л'аурі Ківекясом (1852-1893), який, навчаючись у Гельсінгфорському університеті, заснував гурток “Свята воля народу” (“*Kansan ruhä tahto*” -*järjestö*, 1880) [380, с. 75; 395, с. 313-314], виступав на захист прав селянства, пропагував законодавче вилучення шведської мови з освіти, преси й адміністрації. Перебуваючи під впливом ідей О. Конта та Г. Спенсера, Ківекяс водночас прагнув позбавити фенноманський рух зацикленості на мовному питанні, заклавши цим підвалини молодифінського руху [395, с. 208-209].

Друкованим рупором ідей “Святої волі народу” був журнал “Valvoja” [380, с. 75-76; 395, с. 315; 451, с. 28-29]. Спочатку в центрі уваги перебували протидія шведській мовно-культурній гегемонії та скасування станових привілеїв і гендерних обмежень в адміністративно-політичній сфері. Проте відхід царату від курсу негласного сприяння фенноманству поставив на порядок денний критику самодержавства і водночас – старшої генерації Фінської партії на чолі з Ю. Юрйо-Коскінемом за співпрацю з ним. Остання обумовлювалася тим, що консервативні спадкоємці стратегії Ю. Снельмана не бачили альтернативи цьому в своїй боротьбі з лібералами-свекоманами.

Восени 1883 р. на шпальтах “Valvoja” з’явилася велика стаття соратника Л. Ківекяса – історика Югана Рікарда Даніельсона (1853-1933), в якій керівництву фенноманів закидалася співпраця із самодержавством у розв’язанні мовного питання на користь фінів [158, с. 26-31; 395, с. 318; 451, с. 38]. Внаслідок цих домовленостей від участі у визначенні долі фінської мови були відсторонені Сейм і Сенат ВКФ. Успіх у мовному питанні, наголошував Даніельсон, було здобуто надто дорогою ціною: послабленням автономних інституцій ВКФ, які репрезентували інтереси всього народу. Подальше слідування визначеній Снельманом і Юрйо-Коскінемом політичній лінії сприяло лише посиленню цієї тенденції й загостренню розбіжностей всередині фенноманського руху. Вже від середини 1880-х члени “Святої волі народу” на чолі з Ківекясом, опонуючи Фінській партії, твердили, що кінцевою метою фенноманства є не стільки закріплення позицій фінської мови у житті ВКФ, скільки створення власного державного організму у кордонах тогочасної автономії [346, с. 23; 380, с. 76-77]; звідси було зовсім близько до самостійництва.

Молоді члени фінського руху дедалі більше схилялися до радикалізму у внутрішній політиці. Вони дистанціювалися від старших консерваторів і водночас жорстко опонували лібералам-свекоманам [380, с. 90-91; 451, с. 40-41]. Значно раніше від прихильників соціалізму Ківекяс із соратниками звернули увагу на вагомість соціально-економічних проблем, спричинених індустріалізацією й урбанізацією 1850-1880-х. Як констатує В. Варес, гуртку “Свята воля народу”

вдалося поєднати націоналізм із соціальним радикалізмом [451, с. 34]. Втім, ці ідеологічні експерименти перешкоджали посиленню впливів гуртка у суспільстві, де були міцними позиції Фінської та Ліберальної партій. На початку 1890-х “Свята воля народу” остаточно занепала, цьому значною мірою сприяла раптова смерть засновника – Л. Ківекяса [395, с. 331; 451, с. 44]. Частина колишніх членів гуртка схилилася до лібералізму або (як Ю. Даніельсон) влилася до консервативних кіл Фінської партії; решта, відкинувши соціальний радикалізм на користь поміркованого націоналізму, подібного до притаманного Братству Тарасівців, невдовзі заснувала власну політичну силу. Це відбулося напередодні доби русифікації Фінляндії й стало наслідком як конфлікту поколінь, так і ідейних пошуків молодих фенноманів.

Центральну роль у згаданих подіях відіграли дві особи. Перший із них – Юнас Ка́стрен (1850-1922), етнічний фін, активний діяч студентського руху, юрист, прихильник радикальних соціально-політичних реформ. Близький друг Ківекяса і співорганізатор радикального молодифінського угруповання, він по його смерті став лідером останнього. Другий – Ё́еро Ё́ркко (1860-1927), також етнічний фін, публіцист, перекладач, редактор газети “Päivälehti”, у студентські роки завдяки впливу Ю. Ю́рйо-Коскінена (з яким згодом вступив у ідейний конфлікт) долучився до фенноманства [436а, с. 149-151, с. 639-641].

У 1894 р. Кастрен і Еркко ініціювали створення Молодофінської партії [451, с. 37]. У підґрунті довгоочікуваного розмежування позицій всередині фінського руху перебувала світоглядна прірва з широкого спектра питань. Сам поділ на Фінську (з 1906 р. – Старофінську) і Молодофінську партії став можливим завдяки значним успіхам процесу націєтворення, що виявилися у поступі фінської культури, появі значного прошарку національно свідомих інтелектуалів. Ядро фінської еліти на зламі ХІХ-ХХ ст. становили саме молоді фенномани.

Ключовими пунктами партійної програми молодифінів були: загальне рівне виборче право; відокремлення Церкви від держави; недоторканість приватної власності; прогресивне оподаткування; запровадження соціального страхування працездатного населення; сприяння професійно-технічним навчальним закладам;

зменшення повноважень генерал-губернатора на користь Сейму, який мав бути підзвітний лише монархові [366, с. 161-163; 419, с. 41-42]. Характерною рисою цієї платформи був акцент на проблемах політичного і соціально-економічного розвитку. Першорядне значення надавалося питанням автономно-конституційного устрою. Бувши депутатами Сейму, Кастрен й Еркко активно виступали за розширення прав самоврядних інституцій автономії.

На переконання молододфінів, задля об'єднання фінляндської спільноти у протидії самодержавству варто вдаватися до виключно мирних методів. Це відкрило перед поміркованими націоналістами можливість для порозуміння зі свекоманами, через що вони у 1894-1901 рр. зазнавали нищівної критики з боку Фінської партії, що, попри русифікаційні заходи, зберігала лояльність царату [424, с. 171-172]. Висунута молододфінами програма політичних і соціально-економічних перетворень, не заперечуючи вимог національного розвитку, свідчила про зміщення акцентів боротьби. Характерно, що, допоки робітництво ВКФ не оформилося в окремий рух під проводом Н. аф Урсіна, саме помірковані націоналісти виступали ініціаторами законодавчого поліпшення становища трудового люду.

Принагідно додамо, що проблему протиборства націоналізму (виявом якого було самостійництво) і марксизму (як однієї з соціалістичних течій) дослідив Р. Шпорлюк, визначивши прихильників першого в якості “здорового” прошарку суспільства, на противагу другим, схильним до руйнації будь-якого порядку [171, с. 45-46, с. 92-94]. Інтелектуальна взаємо- і протидія цих двох ідеологій позначилася й на формуванні модерних націй. Шпорлюк пропонує розглядати націєтворення як процес взаємодії одних народів із іншими, коли бездержавні, “неісторичні” національні спільноти нерідко народжуються на руїнах державних, “історичних”, ведені “провідною верствою”. Варто погодитися і з твердженням, згідно з яким українці формувалися як модерна нація в контакті, контроверсії, співжитті та співпраці рівночасно з Росією та Польщею [172, с. 355-356]; подібні ж зв'язки зі Швецією і її спадщиною тривалий час мали фіни. Тож Шпорлюк

слушно закликає трактувати історію націєтворення в модерну добу в специфічній інтернаціональній перспективі.

Таким чином, реформи Олександра II спричинили не тільки зрушення в соціально-економічному житті цілої імперії, але й у громадсько-політичному на теренах її національних периферій. Захоплена новітніми вченнями, частина представників українського і фінського рухів за умов істотних змін у суспільстві (індустріалізація, урбанізація) взялася до теоретичного пошуку власного соціального ідеалу. Його необхідно було зреалізувати відповідно до тогочасної дійсності Наддніпрянщини та ВКФ. Прихильники популярних там соціалістичних ідей намагалися залучити широкі народні маси (переважно міський пролетаріат) до процесу політизації, закликаючи до гуртування в робітничі спілки задля виборення своїх прав. На противагу їм нечисленна національно свідома інтелігенція сповідувала самостійництво, обравши за наріжний камінь своєї діяльності боротьбу проти русифікації. Кульмінаційною подією, що розмежувала ці два ідейні табори, стала революція 1905 р. Відтак на початку ХХ ст. український і фінський рухи вже вочевидь перебували на шляху утвердження власної національної особності не культурницькими, як до тепер, а громадсько-політичними засобами.

4.2. Суспільне життя у ВКФ і Підросійській Україні напередодні та під час революції 1905-1907 рр.

З призначенням у 1898 р. царським намісником М. Бобрікова, коли стали очевидними плани русифікації фінляндської автономії, розбіжності між Молодофінською і Фінською партіями поширилися й на ставлення до російської влади. Одночасно помірковані націоналісти знайшли тимчасових союзників в особі свекоманів, разом ініціювавши публічне обговорення питань, пов'язаних із реформою виборчого права та утвердженням принципів парламентаризму. Ця полеміка велася на шпальтах партійних друкованих органів (“Nya Pressen”, “Valvoja”, “Aftonbladet”, “Päivälehti”) до запровадження відповідної заборони генерал-губернатором [413, с. 301; 440, с. 38-40]. Постановля вказаних питань у

суспільно-політичному житті автономії відбивало якісні зміни попередніх 40 років. Збереження станового устрою на той час являло очевидний анахронізм. Те саме стосувалося нерівного представництва суспільних верств у Сеймі ВКФ, що лишало поза межами політичного життя переважну більшість населення.

У прагненні остаточно подолати відмінності між ВКФ і рештою імперії Романових, поставити його під прямий контроль російських чиновників, Бобріков неодноразово виявляв особисті ініціативи; він підбурих Миколу II видати “Лютневий маніфест” (1899) який став першим кроком у напрямі згортання автономії. Згідно з ним, регулювання місцевого законодавства стало прерогативою загальноімперських владних органів [10, №3; 49, с. 68; 237, с. 344-345]. Генерал-губернатор запровадив цензуру з метою нейтралізації конституційних прагнень молодифінів і свекоманів. Сенат делегував двох представників до Державної ради для розгляду справ, які стосувалися автономії; Сейм уже мав консультативну роль, але його негативний висновок не міг перешкодити запровадженню в Озерному краї російського закону. Посади генерал-губернатора і міністра-статс-секретаря стали основними управлінськими ланками царату [449, 49-50]. “Лютневий маніфест” надавав самодержавству правову основу уніфікації фінляндської та російської армій, на якій наполягали військові кола Росії. За оцінкою фінляндських істориків, цей указ став природним в умовах відданості російських владних кіл шовіністично-консервативній ідеології: існування фінляндської автономії вони сприймали за неприпустиму аномалію, яку час ліквідувати [399, с. 30-32; 449, с. 29].

Не всі вважали “Лютневий маніфест” загрозою автономному статусу, у першу чергу – члени Фінської партії [333, с. 151; 351, с. 136; 413, с. 330]. Обравши т.зв. “лінію прийняття”, або “справжню політику”, вони гадали, що лише лояльність до царату дозволить зберегти унікальний лад Фінляндії, забезпечивши цим гідне майбутнє фінської нації. Як констатує О. Юссіла, “Лютневий маніфест” суто юридично не означав революційних змін як для Фінляндії, так і держави Романових у цілому, проте у свідомості мешканців першої цей акт драматично

порушував обіцянки, дані під час інтронізації монарха щодо збереження status quo [361, с. 45].

Не вбачаючи небезпеки в консервативних феноменах під проводом Юрйо-Коскінена і Даніельсона, Бобріков зосередив зусилля на боротьбі проти свекоманів і молодофінів. Останні восени 1901 р. об'єдналися в підпільне позапартійне товариство “Kagaali” (від давньоєвр. קהאל, *Qahal* – громада, зібрання) з метою пасивного спротиву русифікації та відстоювання конституційного ладу автономії; до нього входили представники аристократії, духовництва і міщанства [351, с. 148-149; 353, с. 30-31; 449, с. 64]. Цей ситуативний союз, учасників якого прозвали конституціоналістами, розцінювався російськими урядовцями як штучний, навіть протиприродний. Подолання “радикальних елементів” фінського національного руху вважалося давно назрілим заходом, оскільки членів “Kagaali” об'єднувала “загальна ворожнеча до об'єднавчих реформ” вкупі з “прагненням парламентсько-конституційного розвитку” автономії. До того ж під контролем свекоманів і молодофінів, на спільну думку Бобрікова та міністра-статс-секретаря В. фон Плеве, перебували численні нелегальні організації, основною рисою яких була “швидка політизація” [44, с. 274-275; 353, с. 36; 379, с. 77].

“Kagaali” зосередилася на пропаганді. Також серед дієвих методів його членів були – саботажі російських законів і збір понад 500 тис. підписів під петицією-відозвою, відомою як “Велика Адреса”, скерованою восени 1901 р. Миколі II з вимогою припинення порушень “фінляндської конституції” [44, с. 254; 48, с. 78-79; 259, с. 122; 315, с. 87-88; 458, с. 39]. Конституціоналісти під проводом свекомана Л. Мекеліна вважали оптимальним пасивний спротив, апелюючи до гарантій непорушності фінляндських законів, даних іще Олександром I.

Микола II не прийняв делегацію ВКФ, проігнорувавши протест своїх підданих, а дії, спрямовані на нівелювання його особності, продовжувалися. 15 червня 1900 р. з ініціативи М. Бобрікова і В. фон Плеве цар видав “Поштовий маніфест” про заміну фінляндських марок російськими [11, №20]; на поштових знаках фінляндського лева замінено на двоголового орла. 20 червня того ж року

підписано “Мовний маніфест”, яким російську проголошено основною офіційною мовою діловодства, судочинства й освіти [11, №22; 352, с. 30]; відтак члени Сенату і Сейму, канцелярія міністра-статс-секретаря з фінляндських справ мали послуговуватися виключно нею. Для цього створено відповідні платні курси в Гельсінгфорсі та Петербурзі; викладання російської мало значно розширитися в навчальних закладах ВКФ. Ще одним важливим питанням було військове: 29 червня 1901 р. Микола II підписав “Закон про військову повинність”, що скасовував окремі збройні сили ВКФ [12, №26; 44, с. 174-175; 326, с. 57]. На мешканців Фінляндії, які служили виключно на території батьківщини під командуванням місцевих офіцерів, поширився призов до російської армії. Було закрито недостатньо лояльні центральні й провінційні газети, заборонено масові збори.

Проте централізаційні заходи влади, за оцінкою головного жандармського управління, не призвели до швидкої ліквідації окремішності ВКФ, а, навпаки, погіршили ситуацію. “Kagaali” закликало земляків саботувати призов, не обслуговувати дислоковані у Фінляндії російські війська, не торгувати з російськими купцями. Очевидно, що в разі збройного повстання, можливості якого не відкидав сам Бобріков, об’єднання молодофінів і свекоманів могло трансформуватися в серйозну бойову силу. Останню могли фінансово підтримати зацікавлені в послабленні Росії сусіди, приміром, Швеція і Німеччина, щоби допомогти усамостійненню ВКФ під власним протекторатом [44, с. 288-289; 46, с. 81-82]. Назагал ідею самостійності Фінляндії ще не ставила на порядок денний жодна з політичних сил. Навіть молодофіни розглядали її як справу далекого майбутнього. “Kagaali” створило “тіньовий уряд” автономії – Центральний комітет у Гельсінгфорсі – та виконавчі комітети в повітах ВКФ.

Політика русифікація Фінляндії ставала дедалі жорсткішою. Навесні 1903 р. Микола II з ініціативи міністра внутрішніх справ імперії надав М. Бобрікову практично диктаторські повноваження: той отримав право без суду і слідства засилати на каторгу чи ув’язнювати громадян ВКФ, помічених в антиурядовій діяльності [44, с. 158; 326, с. 69-70]. Відтак найактивніші члени “Kagaali” мушили

шукати притулку в Швеції: до Стокгольма переїхав Центральний комітет на чолі з Л. Мекеліном, що й надалі координував пасивний спротив окремих повітових осередків, які продовжували діяльність на Півдні і Заході країни. Апофеозом політики русифікації стало примусове вислання низки популярних опозиційних політиків за межі автономії; звільнення губернаторів, суддів і прокурорів ВКФ, які відмовилися виконувати Бобріковські накази, з посад без жодних виплат і надсилання з Петербурга на їхні місця інших [326, с. 70; 379, с. 137; 457, с. 115].

Підпільне товариство “Kagaali” піднесло на якісно новий рівень фінський рух. Участь у ньому етнічних шведів і шведськомовних фінів, унаслідок появи спільного ворога, підважувала усталений поділ на табори свекоманів і фенноманів. Освічені верстви ВКФ готові були до єднання заради національного поступу і долучення до європейської цивілізації, якого прагнули і Снелльман, і Мекелін. Але за нових умов стала помітною радикалізація цілей і методів боротьби.

Найяскравіше це демонструє постать молодого члена “Kagaali” Кбнрада Віктора Зілліакуса (1855-1924). Етнічний фін, виходець із родини держслужбовців, після здобуття освіти в шведськомовній гімназії та приватній французькій школі у Швейцарії, вивчив російську мову і літературу в Московському університеті, де “добре пізнав російський дух” [337, с. 12-13]. Будучи кореспондентом газети “Hufvudstadsbladet”, Зілліакус у 1891-96 рр. здійснив подорож Північною Америкою і Східною Азією, найдовше залишався у США і Японії; у Токіо він встановив стосунки з місцевою військово-політичною елітою, зацікавленою сприяти ВКФ у протиборстві царату [18а, с. 272-273; 327, с. 36-37]. Не належачи до фенномаїв і свекоманів, Зілліакус на початку 1900-х став до лав конституціоналістів, відповідаючи за друк їхнього органу “Nya Pressen”. Він закликав перейти від ненасильницького спротиву до революційних методів боротьби, зокрема терору [337, с. 9-11, с. 90-91; 351, с. 219-220; 378, с. 141]. Зілліакус агітував за створення у ВКФ запілля для російської опозиції – есерів і меншовиків, які вбачали у фінляндцях союзників по боротьбі з самодержавством.

Радикальні заклики Зілліакуса не лишилися непочутими. У червні 1904 р. помічник сенатора у справах шкільної освіти Ёуген Вáлдемар Шáуман – уродженець Харкова і член “Kagaali” – застрелив М. Бобрікова [44, с. 290; 48, с. 84; 237, с. 401; 457, с. 247-248]. Невдовзі новим генерал-губернатором Фінляндії Микола II призначив князя Івана Оболенського. Проте цей атентат не став останнім – у лютому 1905 р. у Гельсінгфорсі від рук соратника Зілліакуса загинув прокурор Ёліель Сóйсалон-Сóйнїнен [148, с. 2; 326, с. 79; 457, с. 281].

Діяльність товариства “Kagaali” згасла напередодні революційного зриву 1905 р., вичерпавши засоби пасивного спротиву. Його місце заступили більш радикальні організації, що відкрито сповідували націоналізм, самостійництво і навіть закликали до збройного повстання на тлі послаблення Росії після її поразки у війні з Японією (1904-05). Однією з них була Фінляндська партія активного опору (далі – ФПАО), засновником і керівником якої став К. Зілліакус [354, с. 136; 447, с. 143; 558, с. 14]. Становлення його поглядів як націоналіста-самостійника відбулося за кордоном. Знайомство з популярними політичними та філософськими течіями (нігілізмом, анархізмом, марксизмом, лібералізмом, націоналізмом), досвідом Паризької комуни й Чиказького повстання 1886 р. переконали Зілліакуса в неспроможності соціалістичних рухів здобути перемогу шляхом збройних виступів [398, с. 39; 429, с. 73-74; 529, с. 134-135]. Тож Фінляндія мала обрати власний шлях; при цьому державна окремішність мала розвинутися з наявного автономного статусу ВКФ.

Свої погляди Зілліакус виклав у книзі “Революційна Росія: опис піднесення і розвитку революційного руху в Росії” (1902). На його переконання, подолати самодержавство можна лише активною боротьбою, залучивши російську опозицію (переважно есерів і меншовиків) [108, с. 280-281; 120, с. 156-157]. Проаналізувавши соціально-економічні й політичні проблеми держави Романових, він дійшов висновку про неминучість революції, яка полегшить здобуття Фінляндією самостійності [120, с. 158-159; 337, с. 90-91; 529, с. 137]. Засновник й ідеолог ФПАО вважав доцільною тактику “прямих дій”, зокрема, поєднання терористичних методів із масовими протестами. Він виступав за

узгодження інтересів фінськомовної більшості та шведськомовної меншини, які, на його переконання, становили єдиний, хоча і двомовний, народ. У пошуку потенційних союзників Зілліакус з однодумцями дотримувалися принципу “Ворог Росії – друг Фінляндії!” [232а, с. 138; 304, с. 328].

Аби уникнути ймовірного арешту, К. Зілліакус виїхав 1902 р. до Стокгольма, де сформував гурт прихильників самостійності – “Pro Finlandia”; до нього увійшли провідні шведські політики та діячі культури [327, с. 34; 351, с. 148; 458, с. 57]. З їхньою допомогою інформація про русифікаторський тиск у ВКФ доводилася до політичних еліт країн Європи та США. Маючи фінансову підтримку з боку японського військового аташе М. Акаші, Зілліакус створив у Выборзькій, Ньюландській і Васаській губ. справжній плацдарм для російських революціонерів. Останні переховувалися від жандармів, запасалися зброєю і підробними документами, влаштовували наради та з’їзди [16, с. 223-224; 276, с. 46-47]. Завдяки цьому Фінляндія відіграла чималу роль у революції 1905-07 рр. Як потенційних союзників Зілліакус розглядав і помірковану російську опозицію, наприклад, кадетів на чолі з П. Мілюковим.

Тоді ФПАО була єдиною політичною силою, що відкрито ставила за мету здобуття Фінляндією самостійності. Взимку 1904-05 рр. Зілліакус оприлюднив відозву, в якій підкреслював намір *«усіма силами та за тісної співпраці наявних радикальних і свободолюбних елементів Росії домагатися знищення самодержавства у Фінляндії, а також підтримувати ті внутрішньоросійські сили, котрі прагнуть заміни автократичної системи парламентсько-демократичним устроєм»* [44, с. 280-281; 537, с. 36-37]. Проте авантюра стосовно збройного повстання не зустріла широкої підтримки у суспільстві: молодіфіни зі свекоманами лишалися вірні пасивному спротиву; СДП також воліла вести боротьбу виключно легальними засобами; Фінська партія незмінно зберігала лояльність царату, сприяючи здійсненню ініційованих ним реформ (за це її членів винагороджувано посадами у Сенаті та Сеймі).

Влітку 1905 р. зазнала невдачі спроба перевезення пароплавом “SS John Grafton” зі Швеції до Фінляндії зброї, закупленої на японські кошти Зілліакусом у

Швейцарії, Німеччині та Нідерландах [276, с. 165-166; 327, с. 51-52; 387, с. 112]. Сам він продовжував перебувати у Стокгольмі, керуючи звідти діяльністю ФПАО. Його зусиллями засновано тижневик “Framtid” і журнал “Frihet”, сформовано бойове крило партії. Загальний політичний страйк восени 1905 р. дав Зілліакусові нагоду для повернення на батьківщину. Тоді зросла популярність національного активізму. Деякі члени ФПАО брали участь у підготовці та здійсненні масових заворушень спільно з робітничим рухом [387, с. 168-169; 447, с. 150-151].

У жовтні-листопаді працівники низки підприємств вийшли на вулиці найбільших міст ВКФ. Було зупинено роботу залізниць, портів, заводів, крамниць, освітніх закладів. У Гельсінгфорсі, Выборзі, Таммерфорсі, Обу, Улеборзі відбулися велелюдні мітинги з такими вимогами: припинення репресій; відновлення конституційного ладу; запровадження загального виборчого права; передачі повноти крайової влади вільно обраним Національним зборам; поліпшення умов життя і праці трударів [253, с. 79-80; 375, с. 21-22]. Організатори страйку з лав СДП і ФПАО сформували Національний центральний комітет (далі – НЦК), для захисту якого з добровольців нашвидкуруч утворено Національну гвардію [339, с. 30-31; 388, с. 70-71]. Вони налічували кілька сотень осіб, переважно з-поміж робітників, студентів і торппарів. Національна гвардія страйкового руху патрулювала промислові та житлові квартали міст; взяла під охорону урядові й фінансові установи, заклади освіти, культури, науки, щоби завадити мародерству [48, с. 87; 207, с. 93-95]. Молодь, схиляючись до націоналізму, прагнула насамперед припинення русифікації, а не соціальної справедливості у марксистській інтерпретації; це оприявнило ідеологічний розкол у середовищі активних фінляндських патріотів між соціал-демократами і самостійниками.

Однак зміни, зумовлені виданим Миколою II у жовтні 1905 р. маніфестом [131, с. 1; 387, с. 127], залишили Зілілакуса поза політикою. Терор і насильство втрачали прихильників за умов відновлення дії місцевих конституційних законів і подальших кардинальних змін у державному устрої ВКФ. Ситуацію із загальним

страйком розв'язано шляхом перемовин між конституціоналістами, старофінами, НЦК і генерал-губернатором. До початку 1906 р. було відновлено залізничне сполучення і роботу правоохоронних органів. Того ж року, згідно з ухваленим царем указом, Сейм перетворено на однопалатний парламент (*Eduskunta*), підзвітний виключно монарху; всі повнолітні мешканці автономії обох статей отримали рівні виборчі права [63, с. 15-16; 259, с. 123; 406, с. 118-119; 440, с. 129; 533, с. 96-97]. У зв'язку з цим кількість фінляндців, які тепер мали право голосу, збільшилася зі 126 тис. у 1905 р. до 1 млн 300 тис. у 1907 р. [406, с. 148, с. 189-190]. Новий склад Едускунти скликався щорічно; тривалість парламентських засідань обмежувалася 90 днями. Волевиявлення відбувалося по виборчих округах, з пропорційним розподілом мандатів між партіями [83, с. 9; 324, с. 253-254]. Тим самим вимоги “Kagaali” і навіть СДП було виконано, а радикальний активізм і самостійництво, пропаговані лідером ФПАО, маргіналізовано.

Реформований законодавчий орган Озерного краю, крім іншого, мав здійснювати контроль за дотриманням правочинних дій членів Сенату, що лишався підзвітним монархові. Новий склад фінляндського уряду в грудні 1905 р. сформував Л. Мекелін, який повернувся з еміграції [422, с. 55]. До нього увійшло 11 осіб, виключно опозиціонери: 5 свекоманів, 5 молодофінів, 1 соціал-демократ. У ВКФ почалася “політична чистка” – на місце звільнених за лояльність царату старофінів призначали конституціоналістів.

У 1907-09 рр. Зілліакус безуспішно кандидував до складу Едускунти. Проте після викриття жандармерією його зв'язків із японською військовою розвідкою і російськими революціонерами знову був змушений емігрувати до Швеції. Там він продовжив агітаційну і публіцистичну діяльність.

Варто підкреслити, що зламною подією для його світогляду став збройний заколот у фортеці Свеаборг, інспірований більшовиками в липні 1906 р. [318, с. 116-118; 378, с. 146]. Лідер ФПАО зробив висновок, що революціонери зосереджені на підбурюванні військ до бунту, не прагнучи здобути народну підтримку. Це мало спонукати Фінляндію відмежуватися від російських справ і припинити співпрацю з тамтешніми опозиціонерами, одночасно скріплюючи

власну національну єдність. Загалом ідейна еволюція Зіллякуса відбивала зміни в способі мислення вищих прошарків тогочасного суспільства ВКФ. Лише на повторній еміграції він визнав, що, подібно до ірландців чи угорців, його народ має власною збройною боротьбою досягти незалежності [447, с. 153-154; 529, с. 141-142]. З від'їздом лідера, ФПАО припинила діяльність, хоча більшість її членів продовжила в різних формах пропагувати ідеї націоналізму і самостійництва, зберігаючи тісні зв'язки із Зіллякусом, а через нього – з профінляндськими політиками Європи.

Істотно відмінним у цей період був шлях українства у Наддніпрянщині; мав місце внутрішній розкол. Старше покоління (В. Антонович, Т. Рильський, О. Кониський та ін.) все ще прагнуло розв'язати “українське питання” засобами аполітичної культурно-просвітницької діяльності, діючи в легальних межах. Їхні молоді опоненти (М. Міхновський, Ю. Коллард, І. Липа та ін.) вважали, що національну свободу і соціальну справедливість можна здобути лише революційним шляхом. Тож члени згаданого Братства Тарасівців на зламі століть створили нові організаційні форми національного руху.

Однак генерація українського руху, що прийшла на зміну Шевченку і Кулішу, не лишалася цілком бездіяльною. У 1897 р. Антонович із Кониським ініціювали створення Загальної української безпартійної демократичної організації, з метою реанімувати громадівську спадщину [269, с. 21-22; 275, с. 58-59]. Проте цьому завадили уникнення ними ідейно-політичного самовизначення та нерозуміння викликів часу, що постали перед українством на зламі ХІХ-ХХ ст.: поширення марксизму серед студентства і робітництва, гострота селянського питання та ін. Культурництво все ще продовжувало визнаватися єдино можливим шляхом до піднесення національної самосвідомості народу.

Наддніпрянські молоді українці (іменовані так І. Франком ще у 1890-х) претендували на виключне право називатися свідомими націоналістами [226, с. 15-16; 243, с. 301; 288, с. 208-209]. Найпомітнішою серед них постаттю, зіставною на нашу думку з К. Зіллякусом, був М. Міхновський. Він одним із перших поставив на порядок денний українства здобуття самостійності силовими

методами, піддавши сумніву пропоновану М. Драгомановим концепцію еволюційного перетворення Росії на федеративну республіку, в складі якої Україна мала б широку автономію.

Міхновський та інші молодоукраїнці перебували в пошуку світоглядних орієнтирів. Їх приваблювали радикальний спротив і наступальна тактика, що й втілювалося в утворенні ними в лютому 1900 р. Револьюційної української партії (далі – РУП) [269, с. 41-42; 275, с. 67; 288, с. 260]. Вона об'єднала діячів різних ідейних напрямів, при цьому остаточно розмежувавши старше та молодше покоління. Практичним завданням партія ставила піднесення освіченості та свідомості всього українства з метою боротьби за національне, політичне і суспільно-економічне визволення. Заснували РУП харківські студенти Д. Антонович, М. Русов, О. Андрієвський і О. Коваленко; програмові засади вони доручили скласти досвідченому правникові Міхновському [194, с. 91; 269, с. 43]. Останній вважав, що партійна ідеологія має базуватися на власній національній ідеї, а не запозичених іззовні й малоприматних в українських умовах лібералізму чи марксизму. Його брошура “Самостійна Україна” була оприлюднена на Шевченківських святах 1900 р. у Полтаві й Харкові [268, с. 17; 303, с. 105-106]. Цей політичний маніфест просякнутий запереченням спільності історичних шляхів України та Росії, а також рішучістю здобути першій власне місце під гаслами націоналізму.

Зміст програми сприйняла вкрай вороже і частина українських діячів, що схилилася до соціалізму, приділяючи першочергову увагу соціально-економічним проблемам [268, с. 30-31; 303, с. 112-113; 522, с. 70]. “Самостійній Україні” закидали шовінізм і надмірний радикалізм. Оскільки її автор ставив націю понад усе, бачив Україну соборною і самостійною, підкреслював непереборну силу націоналізму [104, с. 41-43; 288, с. 260]. Члени РУП вбачали в ідеях Міхновського ворожість не лише до царату, а й до російського народу, заперечували життєвість самостійницьких ідей, схилившись до боротьби водночас за автономію Наддніпрянщини в складі Росії та за соціальну справедливість.

Альтернативною програмою Міхновського стала брошура Д. Антоновича “Дядько Дмитро” (1901), яка вказувала метою встановлення на теренах Росії народного уряду шляхом збройного повстання [194, с. 91; 206, с. 29]. Визнаючи селянське питання нагальнішим від пролетарського, РУП зберігала невизначеність щодо шляхів його вирішення: так, ішлося про “ненасильницький терор”. Надалі виразною стала подальша еволюція партії в бік соціалізму та співпраці з російським революційним рухом. До революції 1905-07 рр. РУП пройшла складний шлях організаційного формування та ідейного самовизначення, ускладненого численними розколами, трансформувавшись зрештою в Українську соціал-демократичну робітничу партію (далі – УСДРП).

Не знайшовши широкої підтримки своїх ідей, Міхновський продовжував пропагувати їх, апелюючи до досвіду інших народів (греків, бурів, вірменів) і відстоюючи необхідність відкритої політичної боротьби, зокрема й з елементами насилля. У 1902 р. він разом із однодумцями заснував Українську народну партію (далі – УНП). Вона мала продовжити лінію, започатковану Братством Тарасівців [104, с. 28; 206, с. 33; 268, с. 25-26; 269, с. 87; 294, с. 153; 463, с. 129]. Погляди Міхновського зазнали подальшої радикалізації. Він закликав до негайного відкритого спротиву самодержавству, який мав тривати до повної перемоги. Показово, що як в ідейних настановах, так і в практичній діяльності Міхновського знаходимо чимало очевидних паралелей із лідером ФПАО Зіллякусом. Обидва закликали до активної боротьби за національну самосвідомість мас, до єднання нації, без огляду на межі між станами та класами; обидва дійшли висновку про потребу відмови від легальних методів боротьби.

Практична реалізація згаданих цілей покладалася на “Оборону України” – нечисленне бойове крило партії, очолюване В. Чеховським. 1904-го р. у відповідь на помпезне святкування 250-річчя “возз’єднання” України з Росією воно підірвало в Харкові пам’ятник А. Пушкіну, якому закидали “підло-брехливе змалювання гетьмана Мазепи” у поемі “Полтава” [268, с. 47-48; 269, с. 95; 303, с. 123-125; 463, с. 130-131]. Участь Міхновського не була доведена. Але, швидше за все, саме він був ініціатором цієї акції. Реакція громадськості на вчинок “Оборони

України” була неоднозначна; переважно її засуджено як шкідливу для української справи.

У 1902 р. Міхновський виклав “10 заповідей У.Н.П.”, які справили значний вплив на подальший розвиток українського націоналізму. Він також неодноразово критикував надмірне захоплення українства соціалістичними ідеями в працях “Робітнича справа в програмі У.Н.П.” (1902), “Селянська справа в програмі У.Н.П.” (1902), “Справа української інтелігенції в програмі У.Н.П.” (1904) [269, с. 91; 303, с. 127]. Самостійник доводив, що національні інтереси українців можуть бути забезпечені лише у своїй незалежній державі. На противагу Драгоманову, він закликав до опори на власні сили у боротьбі “на всіх фронтах”. Витоки соціально-економічних проблем України Міхновський вбачав в експлуатації українців чужинцями й одночасно застерігав земляків-трударів від співпраці з російськими та польськими пролетарями, апелюючи до прикладів ірландсько-англійських і чесько-німецьких взаємин [268, с. 36-37; 303, с. 128]. Самостійники вимагали запровадження 8-годинного робочого дня, заборони дитячої праці. Націоналізація землі мала відбутися шляхом позбавлення власності неукраїнців без компенсації, а українських поміщиків – із компенсацією; селянам надавалися б наділи, які ті могли обробити без використання найманої праці.

Міхновський застерігав українців від участі в боротьбі проти царату і за оновлення Росії. Як і Зіллякус, він був індиферентний до того, який політичний лад існуватиме в цій державі після відокремлення України. На переконання українця, національний принцип є єдиною справедливою підставою в укладанні міжнародних відносин: *«Свобода – це єдиний засіб, що порятує поневолені нації»* [268, с. 44-45; 275, с. 83-84]. Підтримуючи тісні зв’язки з родиною промисловців Алчевських, засновник УНП дійшов думки, що задля самодостатності нації необхідний розвиток української підприємницької еліти; водночас роль національного рушія покладалася на освічені верстви.

В опублікованій під час революції 1905-07 рр. статті Міхновського “Націоналізм і космополітизм” прослідковується вплив ідей Ш. Морра і В. Леніна – запозичення популярних у народі гасел про соціальну справедливість і

звільнення від експлуатації суттєво доповнені національними спрямуваннями [269, с. 165-166; 498, с. 90]. Розрізняючи націоналізм гноблених народів і шовінізм панівних націй, він твердив, що породженням першого є альтруїзм, тоді як другий нерідко маскується під космополітичними гаслами: *«Націоналізм запалює симпатії один до одного, рівночасно він родить пекучу ненависть до тих, хто її поневолив. Він є джерелом творчості, несучи в собі зародки народної свободи»* [167, с. 66-67]. За оцінкою Міхновського, український рух занепадав, деградував через “брак націоналізму” і схильність до соціалістичних утопій.

Восени 1905 р. спалахнули заворушення у містах Наддніпрянщини, зокрема Харкові, де тоді вів адвокатську практику Міхновський [186, с. 243-244; 303, с. 162; 463, с. 150]. Збройний виступ був організований більшовиками, проте лідер самостійників не лишився осторонь подій. Він разом із однодумцями розгорнув агітаційну роботу серед молоді під гаслами створення українського національного війська, що мало стати першим кроком до незалежності.

Вимушене послаблення цензурних обмежень, запроваджене “Тимчасовими правилами щодо періодичного друку” [4, №27574], створило можливості для легального видання україномовної преси. Цим, поруч з іншими ідейними течіями національного руху, скористалися й самостійники. Міхновський спільно з братами Шеметами розпочали видання і поширення серед простолюду Полтавської та Харківської губ. журналів “Слобожанщина” і “Самостійна Україна”, газет “Хлібороб” і “Запорожжя” [269, с. 163; 275, с. 145]. Однак скласти істотну конкуренцію виданням соціалістичного спрямування вони не змогли.

Міхновський балотувався до новоствореного законодавчого органу – Державної Думи. Хоч він і поступився професорові М. Ковалевському [303, с. 163; 463, с. 173], проте використав цю нагоду для пропаганди власних ідей. Головним завданням він вважав перехід від дріб’язкових культурницьких та соціальних гасел до усвідомлення необхідності створення власної держави. Послаблення цензури дозволило Міхновському видати проект української конституції – “Основний Закон Самостійної України – Спліки народу українського” [303, с. 145-146; 478, с. 98-99]. Згідно з ним, Україна мала стати

суверенною унітарною демократичною республікою, включивши всі етнічні українські землі. Забезпечувалися основні права і свободи, принцип поділу влади та право територіальних громад на самоврядування. Лідер УНП запропонував власну інтерпретацію проблеми соціальної нерівності. Вважаючи селянство здоровим ядром нації, він писав: *«На Україні нема й не може бути поділу на касты чи класы. Всі українці, як чоловіцтво, так і жіноцтво, рівноправні у соціальних та політичних правах»* [233а, с. 76; 303, с. 147-148].

Реалізувати даний проект мало повстання за участі всіх суспільних верств, яке знищило б “чужинецький режим визиску та експлуатації” і створило “республіку вільних працюючих людей”. У низці норм соціально-економічного характеру “Основний Закон Самостійної України”, на думку деяких дослідників, національний солідаризм Міхновського зазнав впливу ідей Драгоманова, ба навіть соціалістичного ідеалізму Подолинського [269, с. 164-165; 303, с. 148-149; 522, с. 271-272].

Втім, революційні події оприявнили неготовність більшості українців, на відміну від фінляндського суспільства, до сприйняття ідеї національної єдності та власного державного проекту. До того ж сама УНП розпалася на 2 угруповання – самостійників та автономістів. З початком доби реакції (1908-1914) вони зазнали переслідувань, перейшли в підпілля і відтоді вже не мали впливу на суспільну думку [268, с. 53; 275, с. 147]. Сам Міхновський перебував під жандармським наглядом до початку I Світової війни. Попри це, він продовжував, спільно з братами Шеметами, популяризувати самостійницькі ідеали, зокрема, у власному часописі “Сніп” [269, с. 235; 303, с. 187]. Упродовж 1911-14 рр. він намагався вести агітацію в колах, досі далеких від українського руху – переважно серед промислових кіл Харківщини і Катеринославщини.

Революційна доба 1905-07 рр. надала радикальним репрезентантам фінського і українського рухів можливість вийти з тіні. Нова політична дійсність у Російській імперії в цілому змусила політичні та громадські об’єднання у ВКФ і Наддніпрянщині до змін у тактиці й організаційній структурі. Скажімо, набуття політичних прав піднесло самооцінку мешканців Фінляндії та посилило

переконання в можливості домагатися поставлених цілей. Водночас українці, наперекір поживленню суспільно-політичного життя, все ще лишалися відносно аморфною масою. Неорганізований т.зв. “провід нації” становили поодинокі свідомі діячі (Б. Грінченко, Д. Антонович, М. Міхновський та ін.) з різних партій, які намагалися монополізувати становище пропагандою власних програмових засад. Цілком природно, що кожному з них ішлося про зміцнення національної свідомості широкого загалу своїх земляків.

Палітра політичних сил фінляндської автономії зазнала у вказаний період істотних змін. Стратегія більшості з них (окрім Фінської партії, що скомпрометувала себе угодовством із владою і була змушена переглянути свій курс) лишилася тією ж, що й до подій 1905 р. Виявлена останніми слабкість самодержавства мала позитивний ефект для фінляндського суспільства; цим найбільше скористалися послідовники Н. аф Урсіна. Лише протягом 1906 р. кількість членів СДП зросла: порівняно з менш ніж 10 тис. у 1899-1900 рр. до приблизно 85 тис. [207, с. 173-175; 375, с. 28-29]. Лави соціал-демократії поповнювало не лише місцеве робітництво, а й селяни. У таборі конституціоналістів найбільш програшну позицію займали свекомани. Під час парламентської реформи 1906 р. вони реорганізували свою Ліберальну у Шведську народну партію (далі – ШНП), яку очолив редактор часопису “*Nya Pressen*” Аксель Юган Лілле (1848-1921) [378, с. 147; 405, с. 663]. Головною причиною стало різке зростання кількості виборців. Попередня станова-представницька система Сейму ВКФ сприяла шведській мовно-культурній меншині; тепер ШНП знаходила підтримку лише в місцях її компактного проживання. До початку I Світової війни частка її депутатів у 6 скликаннях Едускунти (1907-1913) становила 10-15%.

Всередині колишньої союзниці свекоманів по “*Kagaali*” – Молодофінської партії – відбувся світоглядний розлам. Помірковану фракцію т.зв. “горобців”, які відстоювали соціал-ліберальний і демократичний курс, очолили Е. Еркко і Карл Юган Стóлберг (1865-1952), а радикальне крило “ластівок”, які обрали консервативно-націоналістичний шлях, – Ю. Кастрен і Пер Ёвінд Сві́нгууд

(1861-1944) [376, с. 121; 418, с. 219-220; 451, с. 69-70]. Останній був за походженням етнічним шведом, і раніше, як фаховий правник, доводив незаконність русифікаторських ініціатив влади у ВКФ. Упродовж 1907-1913 рр. Свінгувуд за свою послідовну антиросійську позицію обирався депутатами головою Едускунти, чим дратував царат [322, с. 67-68; 365, с. 387-388].

Відтак молодофіни не мали одного лідера, проте назовні демонстрували єдність по ключових питаннях фінляндської автономії. У переддень перших виборів до Едускунти з їхніх лав виокремилася нова політична сила з власним ідеологічним підґрунтям і соціальною базою – Селянська спілка (Аграрний союз). Її утворено як партійне об'єднання двох товариств: Молодофінської селянської спілки Південної Пог'янмаа на чолі з письменником Сántері А́лкію (1862-1930) і Фінляндської спілки селян під проводом підприємця О́тто А́лфонса Ка́ргі (1876-1966) [348, с. 248; 349, с. 13-14]. Хоча й їхні попередники прагнули виступати як речники інтересів найчисленнішої верстви населення ВКФ, лише об'єднання на чолі з Алкію і Каргі зуміло прихилити селян на свій бік відповідною програмою. У ній проголошувалося, що Селянська спілка “створена селянами для всіх селян без виключення”, і тільки для них. Вона мала розв'язати земельне питання; подолати негативні наслідки індустріалізації, у т.ч. пияцтво сільського чоловічого населення; завадити поширенню серед селянства соціалістичних ідей; зробити селянство повноцінним суб'єктом громадсько-політичного життя.

Слід зазначити, що початково Н. аф Урсін і його однодумці теж планували створення партії з робітників і для робітників. Однак до революції 1905-07 рр. СДП за складом лишалася аристократично-буржуазною, попри сповідування поміркованого марксизму [433, с. 52-53]. Лише парламентська реформа і скасування русифікаційних законів, до чого найактивніше долучилися соціал-демократи, привели до їхніх лав чимало робітників. Невдовзі це спричинило зміни в програмі СДП (стала поміркованою, прагнучи здійснення виключно мирними методами). Антиклерикалізм СДП відштовхнув від неї невелику кількість побожних членів, які восени 1906 р. заснували Фінляндську християнську робітничу спілку (далі – ФХРС) [321, с. 14].

До парламентської реформи участь сільських мешканців у вирішенні громадських справ була незначною. Народне волевиявлення навесні 1907 р. яскраво продемонструвало зміну ситуації. В підсумку запеклої конкуренції між партіями майже половину депутатських місць (80 з 200 можливих) в Едускунті зайняли соціал-демократи, молодофіни – 26, ШНП – 24, Селянська спілка – 9, ФХРС – 2; несподіваним став результат старофінів, затаврованих “посіпаками Бобрікова”: 59 [7, с. 11].

Прикметно, що перебіг революційних подій 1905-07 рр. на теренах Наддніпрянської України відбувався за схожим до ВКФ, але все ж відмінним сценарієм. Оскільки соціалістичні течії здобули тут також більшу кількість прихильників, ніж націоналізм і самостійництво. Хвиля заворушень охопила всі губернські міста, промислові центри Донецько-Криворізького басейну і кораблі Чорноморського флоту, що базувалися в Одесі й Криму. На відміну від Озерного краю, ініціатива в організації тут масової акції, радикальнішої за простий страйк, належала загальноросійським політичним силам [288, с. 268-270; 463, с. 138-139]. Спадкоємці РУП, намагаючись зберегти незалежність від останніх, шукали власне місце в цьому процесі. Хоча загалом їхні тактика і стратегія були близькими. Члени УСДРП на чолі з В. Винниченком, Д. Антоновичем і М. Поршем прагнули негайної демократизації суспільного ладу, конфіскації великої земельної власності, вважаючи себе репрезентантами трудового люду; при цьому вони не підтримували насильницьких методів боротьби, зосереджуючись на агітації й пропаганді [275, с. 133-134; 463, с. 150-151].

УНП також зверталася до українців через власні друковані органи та поширюючи брошури авторства М. Міхновського. Останній бажав скерувати революцію в національно-визвольне річище, апелюючи водночас до гасел соціальної справедливості; мали місце спроби створити у промислових центрах Наддніпрянщини гуртки свідомого робітництва [303, с. 151; 490, с. 80-81].

Частина колишніх членів РУП прагнула створення єдиної централізованої загальноросійської пролетарської партії, за перспективи для українців Наддніпрянщини отримати лише автономію в межах оновленої Російської

держави. Йдеться про Українську соціал-демократичну Спілку (далі – УСДС) під проводом М. Меленевського і О. Скорописа-Йолтуховського, яка в роки революції остаточно відмовилася від самостійницьких гасел, долучившись на правах національної фракції до РСДРП(м) [275, с. 139-140; 306, с. 173-174]. Власну соціальну базу вони вбачали в трударях, які нещодавно перебралися з села до міста. Робітництво, що виділилося в окрему суспільну верству до 1905 р., члени УСДС вважали денационалізованим елементом, який відмовився від свого коріння заради інтернаціональної єдності. У роки революції вони зуміли посилити вплив на селянські маси, на які спиралися УСДРП і УНП.

Продовжувачі справи Загальної Української безпартійної організації й надалі відстоювали еволюційно-поступовий шлях розвитку українства. Її члени, утворивши перед вибухом 1905 р. 2 політичні сили – Українську демократичну партію під проводом мецената Є. Чикаленка і Українську радикальну партію на чолі з Б. Грінченком і літературним критиком С. Єфремовим, згодом об'єдналися в єдину Українську демократично-радикальну партію (далі – УДРП) [275, с. 152-153; 490, с. 83-84; 519, с. 77-78]. Це політичне угруповання підкреслювало самобутність і безперервність історичного буття української нації, відстоювало демократичний соціалізм (запровадження прогресивного податку, розподіл землі відповідно до потреб трудящих тощо). Передбачалося перетворення Російської імперії на федеративну парламентську державу, де б українці отримали національно-територіальну автономію і гарантовані права і свободи, насамперед щодо власної культури та мови. На аморфності ідейно-політичних позицій партії наголошував сам С. Єфремов, коли, по завершенні революції, закидав соратникам “коливання”, ідеологічну строкатість, “схильність до опортунізму” і “разючу неясність у деяких питаннях”, особливо в земельному [275, с. 154; 519, с. 85].

Заснована М. Ковалевським, П. Христюком і М. Шаповалом Українська партія соціалістів-революціонерів (далі – УПСР) під час революції одержала підтримку селян Київської, Полтавської, Таврійської, Харківської та Чернігівської губ., беручи безпосередню участь в їхній боротьбі [194, с. 178-179; 275, с. 147-148]. За своїм характером ця політична сила була близькою не лише до

аналогічної російської партії на чолі з В. Черновим. Члени УПСР поєднували немарксистську соціалістичну ідеологію з народництвом і поміркованим самостійництвом, своїми практичними кроками продовжуючи курс М. Драгоманова і С. Подолинського. Відкидаючи революційний терор, українські есери вважали рушійною силою боротьби національно зорієнтоване селянство, підтримане робітництвом [194, с. 112-113; 269, с. 183].

Загалом до вимог вищезазначених політичних сил Наддніпрянщини належали надання українському народу національно-культурної автономії та утвердження загальних демократичних прав і свобод, звільнення трудящих від експлуатації, усупільнення землі та інших засобів виробництва. Революційні події сприяли піднесенню українського руху, його незворотній політизації. Проте ці партії (крім УНП) не були схильні домагатися вказаних цілей насильницькими методами. Це зближувало їх із фінляндськими колегами (за винятком ФПАО) і різнило з російськими революціонерами. Їхні надії на мирне залагодження національного та соціального питань мали підґрунтям як власну слабкість і нечисленність, так і відірваність від реалій життя. Національні партії ще не здобули такого авторитету серед українців, як молодіфіни і СДП серед підданих ВКФ. Тим не менше під впливом їхніх ідей на місцях створювалися робітничі та селянські комітети, а також локальні “народні республіки” в межах окремих промислових підприємств Одеси, Києва, Катеринослава, Горлівки, Люботина, Сорочинців [15, с. 174; 288, с. 271-273; 463, с. 147-148]. Перед Російською імперією поставала реальна загроза сепаратизму національних периферій, причому не лише традиційно нелояльних, а й тих, що донедавна вважалися спокійними. Значна частина селянства демонструвала зрослу національну свідомість, вимагаючи обов’язкового навчання рідною мовою, її вживання у церкві, в суді та інших державних установах. Зрештою згадані “народні республіки” як вогнища “малоросійського сепаратизму” були ліквідовані, а їхні учасники засуджені до каторги [169, с. 178].

У роки революції у Наддніпрянщині, за зразком українських земель імперії Габсбургів, виникають товариства “Просвіта” [77, с. 95-96; 288, с. 278]. Вони

створювали публічні бібліотеки, читальні з україномовною літературою й пресою, клуби, драматичні гуртки; сприяли науковим дослідженням, сільськогосподарським кооперативам. Діячами “Просвіти” стали визначні представники вітчизняної культури: Л. Українка, М. Лисенко, І. Шраг, П. Мирний, Д. Яворницький та ін. [77, с. 97-98; 288, с. 279]. Революція сприяла скасуванню мовних утисків, запроваджених Валуєвським циркуляром і Емським указом. З дозволу окремих губернаторів українська (як окремий предмет чи мова навчання) запроваджувалася у початкових і середніх школах. Цьому сприяла і діяльність депутатів-українців перших двох скликань Думи. Українська думська громада, ідейним керівником якої був Михайло Грушевський (1866-1934), спільно з представниками інших національних меншин (окрім фінляндців, які рішуче відмовилися від участі у парламентських засіданнях) вимагала від царату забезпечення права на культурне і національне самовизначення, широкого місцевого самоврядування, запровадження української мови в школі, адміністративних установах, суді і Церкві [77, с. 111; 78, с. 158-159; 502, с. 323-324].

Одним із наслідків революції 1905-07 рр. стало пожвавлення суспільно-політичного життя у ВКФ і Підросійській Україні. Крім інтелігенції, починають виявляти самосвідомість і активну суспільну позицію маси селян та робітників, перетворюючись на дедалі вагоміший фактор політичного життя. Фінляндські та наддніпрянські партії спромоглися не лише збільшити свої лави, скоригувати власні програми відповідно до вимог часу, але й суттєво розширити соціальну базу. Іншим наслідком революційних подій стала надмірна радикалізація народних мас, спрямована, однак, виключно на подолання соціально-економічної нерівності, але не національне визволення.

Етнічні та культурні характеристики населення, яке стає об'єктом конкуренції різних національних проєктів, особливо в революційну добу, яка мала місце в державі Романових у 1905-07 рр., істотно впливають на ідеологічні концепції і практичний перебіг боротьби. У цьому відношенні ми визнаємо рацію за концепцією Е. Сміта, згідно з якою, підґрунтя кожної модерної нації становлять

її давня історія та звичаї [168, с. 17]. Націєтворення пов'язане з об'єктивними проблемами, з якими зіштовхнулися європейські суспільства наприкінці XVIII – у середині XIX ст., коли перехід до індустріального суспільства спричинив розпад традиційних типів соціально-політичної організації. Проте сама нація не могла виникнути на порожньому місці: їй передували етнос та інші форми суспільних відносин. Сміт переконливо довів, що в доіндустріальну добу існували численні етнічні спільноти, із притаманними лише їм культурними характеристиками, історичними спогадами, міфами про предків і почуттям спорідненості [168, с. 33-34]. Деякі з них перейшли в нову фазу культурно-політичної інтеграції, ставши націями. Головна роль у цьому належить ідеології націоналізму і національній ідентичності. Акторами вказаних процесів виступали освічені члени суспільства з-поміж аристократів, чиновників, священників, літераторів. Водночас дослідник приділяє особливу увагу не лише діям еліт, як це роблять Б. Андерсон і Е. Гелнер, але й ролі етнічних “відчужених спільнот”, тобто народних мас із їхніми усталеними цінностями, історичною пам'яттю, мовною близькістю, механізмами мобілізації [168, с. 45-47].

Назагал концепція Е. Сміта переконливо доводить, що нація, на відміну від націоналізму, не являє стадію суспільного розвитку, притаманну лише модерній (капіталістичній) добі, а становить багатогранну та довговічну мінливу форму людських взаємин, є продуктом постійного інтелектуального розвитку і спирається на широкий символічний арсенал. Виходячи з цього, зазначимо, що в революційних подіях у ВКФ та губерніях Підросійської України знайшли відображення здобутки національних рухів, коли, вивільняючись із дотеперішніх історичних оболонок, етнічні спільноти фінів і українців стали на шлях конструювання власних політичних націй.

4.3. Посилення пореволюційної реакції: боротьба П. Столипіна і В. Коковцова проти “іногородців”

Наслідками революції стали початок трансформації самодержавної монархії на конституційну, з дедалі більшою роллю голови уряду; поява нових владних

органів (Дума і Едускунта), чим започатковано розвиток парламентаризму; запровадження демократичних свобод і скасування цензури; легалізація діяльності профспілок та політичних партій; певне покращення становища робітників; скасування селянських викупних платежів. Порушене в роки революції національне питання потребувало переосмислення як царською владою, так і національними рухами у Наддніпрянщині і ВКФ, задля пошуку шляхів його розв'язання [277, с. 412-413; 315, с. 96-98]. Самодержавству було завдано серйозного удару. Проте воно сподівалося повернути контроль над ситуацією силовими методами, запровадивши в серпні 1906 р. військово-польові суди. “Третьочервневий переворот” 1907 р., утвердивши нове виборче законодавство, знаменував остаточне завершення революції [288, с. 281-282; 469, с. 78-79].

З придушенням революції, почалася нова хвиля реакції, пов'язана насамперед із діяльністю голови Ради міністрів Петра Столипіна. Одночасно посилювалися національні утиски українців і фінляндців. Як згодом зазначав В. Вернадський, із кінцем революції *«настав новий період гонінь українського руху. Період цей збігся з посиленням націоналістичних тенденцій у російському суспільстві, на які й зіперся у своїй внутрішній політиці Столипін. Боротьба з прагненнями іногородців до національного самовизначення стала одним із гасел столипінського правління – і до числа цих іногородців недвозначно й свідомо зараховуються українці»* [468, с. 174].

У реалізації плану русифікації національних периферій імперії П. Столипін спирався в Думі на Праву фракцію, Національну групу, Союз 17 жовтня та Російську національну фракцію [25, с. 69-70; 492, с. 183]. Ініційована головою Ради міністрів програма модернізації держави Романових, мала на меті перетворити її на мононаціональну (у політичному плані), суто російську за духом імперію. Це автоматично вело до протистояння “посяганням іногородців”.

Першочергово Столипін вирішив розв'язати “фінляндське питання”. Події 1905-07 рр. у цій прилеглий впритул до російської столиці провінції викликали неабияку тривогу. До того ж за оцінкою самого Столипіна, місцеві націоналісти

могли й надалі допомагати російським революціонерам в їхніх діях проти самодержавства. 2 лютого 1908 р. було призначено нового генерал-губернатора Вольдемара Александра Валеріана фон Бюкманна, який мав протидіяти сепаратистським настроям; 27 березня у відставку пішов Сенат ВКФ під проводом Л. Мекеліна, членам якого соціал-демократи закидали нездатність розширити наявні права автономії і відмову негайно покращити становище незаможних верств [127, с. 1; 315, с. 99; 330, с. 62]. Новий намісник, який, за планами Миколи II та Столипіна, мав продовжити розпочату ще Бобріковим русифікацію Фінляндії, сам розумів взаємини ВКФ і Російської імперії як союз двох суб'єктів. В. фон Бюкманн відкидав суто механічне поглинання етнічно, мовно-культурно та релігійно відмінної від решти держави Романових провінції, де встигли скластися демократичні інституції за європейськими зразками. До того ж намісник, на подив багатьох, висловився за недоторканність місцевого законодавства та відмовився порушувати права підданих ВКФ, надані маніфестами й указами 1905-07 рр., за умови, що місцевий політикум не сприятиме діяльності революціонерів [128, с. 2; 447, с. 197-198].

Бюкманн указував Столипіну, що для фінляндців фігура монарха досі лишається об'єднавчою ланкою всієї державної системи, а його влада сприймається як сакральна; тож не слід ставити ці настрої під загрозу новими спробами примусової русифікації. Проте голова Ради міністрів, маючи повну підтримку Миколи II у цьому питанні, дотримувався відмінних поглядів. 18 травня 1908 р. Столипін у пристрасній промові на засіданні Думи виклав програму дій щодо “приборкання вільнодумної Фінляндії” [25, с. 73-74; 413, с. 377-378]. Вона передбачала невідкладні заходи, подібні тим, які здійснював Бобріков: загальноросійське законодавство мало отримати пріоритет перед місцевим; жандармерія мала право вести слідство, а суди – виносити вироки усім мешканцям ВКФ, незалежно від підданства; передання в управління профільним імперським міністерствам фортець, прикордонних застав, митниць, поштових установ, телеграфу та залізниць на території Фінляндії; поновлення призову до російської армії; розгляд фінляндських справ відповідними комітетами Думи і

Радою Міністрів, а не імператором; обмеження експорту товарів із Озерного краю до внутрішніх губерній Росії.

Наявність у ВКФ автономних прав і навіть конституції прямо суперечили столипінській моделі державної модернізації. Голова царського уряду не зважав на демарш місцевої громадсько-політичної еліти, для якої згадані новації були несподіваними після ліберально-демократичних реформ 1905-07 рр. Вперше всі партії, крім згаслої ФПАО, одностайно висловилися проти нової хвилі русифікації на шпальтах власних друкованих видань [132, с. 2-3; 134, с. 1-2; 581, с. 4; 154, с. 2-3; 156, с. 2-3]. У зв'язку з цим Микола II санкціонував розпуск Едускунти, створивши певний вакуум влади. Депутати й сенатори ВКФ не мали важелів впливу на ухвалення генерал-губернатором, тим більше – головою Ради міністрів доленосних для автономії рішень. Першим із них став затверджений монархом наказ Столипіна від 2 червня 1908 р. про новий порядок подання фінляндських справ [315, с. 98; 376, с. 193]. Згідно з ним, міністр-статс-секретар ВКФ, яким тоді був Карл Фредрик Аугуст Ланггофф, спрямовував сенатські клопотання та законодавчі ініціативи Едускунти не безпосередньо імператорові, як вимагали конституційні норми, а до спеціально сформованого Фінляндського комітету. До складу останнього входили депутати Думи і деякі члени Ради міністрів, вороже налаштовані щодо привілейованого статусу Фінляндії. Відтак імперська влада *de jure* та *de facto* зосередила у своїх руках найвищі виконавчі і законодавчі функції, позбавивши ВКФ прямого зв'язку з власним сувереном.

Новий етап русифікації мали легітимізувати місцеві політики; на цьому наполягали Микола II і Столипін. З цією метою 1 серпня 1908 р. В. фон Бьокманн сформував новий склад Сенату, куди увійшли 5 молодофінів, 8 старофінів і 2 свекомани [399, с. 73-74; 426, с. 30-31]. Першими висловили протест щодо обмежень автономного статусу молодофіни, яких підтримала решта сенаторів. Навіть донедавна лояльні царату старофіни визнали, що політика поступок завдасть національному руху більше шкоди, ніж користі. Особливо гострим був виступ депутата Едускунти й сенатора Ю. Даніельсона: як партійний лідер, він закликав соратників до переходу в табір конституціоналістів і пасивного спротиву

російській владі [424, с. 287; 444, с. 162-163]. Молодофіни спочатку розглядали участь у роботі Сенату як шанс спинити курс самодержавства на ліквідацію автономії; проте радикальність нової хвилі русифікаційних заходів переконала їх у хибності обраного шляху і неможливості подальшого перебування в складі цього органу. При відкритті сесії Едускунти в травні 1909 р. представник радикального крила (“ластівка”) П. Свінгувуд від імені всіх фінляндців різко висловив стурбованість новими вимогами щодо зміни державного устрою Озерного краю, висунутими урядом Росії [331, с. 88]. Його підтримав однопартієць – ідеологічний опонент з поміркованого крила (“горобець”) і професор Гельсінгфорського університету К. Столберг.

Члени ШНП, які в добу революції головували в Сенаті, також заявили про відновлення пасивного спротиву. Раніше це робив один із родоначальників свекоманства Л. Мекелін; тепер його місце заступив молодий партійний лідер А. Лілле, який співпрацював із К. Зілліакусом. Він оголосив про неминуче усамотійнення Фінляндії у разі запровадження заходів, спрямованих на згортання автономії [140, с. 3]. Рівночасно колишній сенатор після відставки продовжував плідну діяльність як депутат Едускунти. Мекелін і Лілле, за підтримки інших учасників конституціоналістського табору, намагалися легальними методами протидіяти наступу самодержавства. Вони навіть шукали підтримки за кордоном, аби “фінляндське питання” набуло загальноєвропейського розголосу. Завдяки лідеру ФПАО керівники ШНП взяли участь у Всесвітньому конгресі миру, що в 1909-1910 рр. відбувся в Стокгольмі, а в 1912 – у Женеві [141, с. 2-3; 323, с. 93-95]. І Мекелін, і Лілле, і подеколи навіть Зілліакус сподівалися, що міжнародне право і підтримка з боку тогочасних моральних авторитетів (президента Т. Рузвельта, фізика А. Нобеля, письменника Л. Толстого та ін.) змусять царат відмовитися від русифікаційних планів стосовно Озерного краю. Проте все вищезгадане не могло вплинути на позицію захисників “єдиної та неподільної” імперії.

Під час загального страйку 1905 р. фінляндських соціал-демократів очолив головний редактор газети “Tuómies” Ёдвард Вáлпас-Гя́ннінен (1873-1937), згодом

лідер їхньої фракції в Едускунті [352, с. 40; 418, с. 172]. На противагу Н. аф Урсіну, він виступав “за практику чистого марксизму”, а після провалу Свеаборзького повстання 1906 р. дійшов висновку, що революція можлива не лише шляхом класової боротьби, а і ненасильницькими методами – залучення широких мас до парламентської діяльності, що мусила також стати надійним захистом від атак на автономію з боку самодержавства. Після ухвалення низки законодавчих ініціатив П. Столипіна і відставки двох складів Сенату в 1908-09 рр. соціал-демократи більше не підтримували ідею співпраці з конституціоналістами. Маючи відносну більшість у кількох скликаннях Едускунти впродовж 1907-1913 рр., депутати від СДП вважали своїм основним завданням ухвалення законів про соціальне забезпечення і охорону праці.

Організована діяльність активістів-самостійників із лав ФПАО, занепавши після 1908 р., в умовах нової хвилі русифікації отримала “друге дихання”. Проте тепер їхні акції були не настільки резонансними. Головна мета, визначена К. Зілліакусом уже на еміграції, полягала в налагодженні тісної співпраці фінляндської політичної еліти (незалежно від партійної приналежності) з представниками урядових кіл тих країн Європи, які прагнули послабити Російську імперію, сприяючи національним сепаратистським рухам всередині останньої [149, с. 39; 121, с. 210-211; 414, с. 383-384]. Клуб прихильників самостійності Фінляндії в Стокгольмі напередодні I Світової війни став транзитним пунктом для охочих вступити до лав німецької армії. У цілому представники “національного активізму” продовжували вести конспіративну агітаційно-пропагандистську діяльність малими гуртками у сільській місцевості. Там було підготовлено також низку криївок із стрілецькою зброєю на випадок революції чи війни.

Створена внаслідок подій 1905-07 рр. Селянська спілка в нових умовах мусила не стільки конкурувати зі старими політичними силами (Фінська партія, ШНП, Молодофінська партія, СДП) за голоси селянства, скільки визначитися з власною позицією стосовно політики царату у фінляндській автономії. Своїми програмними принципами С. Алкіо і О. Каргі визначили мовно-культурну толерантність; відкритість прогресивним реформам задля зміцнення автономії

ВКФ; пошук “третього шляху” між капіталізмом та соціалізмом; несприйняття насаджуваних силою чужих цінностей [348, с. 238-239; 368, с. 23-24].

Повернення П. Столипіним практики призову підданих ВКФ до російської армії об’єднало місцевих діячів у широкий громадсько-політичний фронт протидії цьому. Задля уникнення чергової хвилі саботажу голова уряду погодився на компроміс: автономія мала сплачувати грошову компенсацію – т.зв. “військові мільйони”. Ця сума становила в 1909 р. 11 млн. 200 тис. рублів (бл. 30 млн. фінляндських марок) [5, №32562; 48, с. 95; 399, с. 82-83], надалі збільшуючись щороку на 1 млн. марок. Виплата “військових мільйонів” стала останнім прикладом мирного розв’язання напружених взаємин між фінляндським суспільством та імперською владою. Згодом усі законодавчі ініціативи імператора, голови Ради міністрів і Думи зустрічали виключно негативну реакцію з боку як усіх партій, так і широкої громадськості.

За Столипінським наполяганням цар замінив свого намісника і призначив новий склад Сенату ВКФ. Останній увійшов до історії як “адміральський” або “шабельний”, адже всі його члени не репрезентували жодної з місцевих політичних сил, а належали до вищого командування армії та флоту, були етнічними росіянами й німцями, переважно сповідували православ’я, хоча і були уродженцями автономії [315, с. 102; 342, с. 74]. Відтак Сенат утратив роль самоврядної інституції ВКФ, яку відігравав досі; всі фінляндські партії визнали недійсними його ухвали та ініціативи, закликавши громадськість активно саботувати їх. Наприкінці листопада 1909 р. поміркованого В. Бьокманна було замінено рішучішим Францем Альбертом Зейном – колишнім ад’ютантом М. Бобрікова. Він розпочав тісну співпрацю з новими сенаторами під проводом колишнього військового губернатора Забайкальської області В. Маркова [389, с. 37; 399, с. 113-114].

Нова хвиля русифікації передбачала поступовий перехід вищої й середньої освіти на російську мову навчання, навернення населення у православ’я. Започаткувати означений проект Столипін мав намір у навчальних закладах Виборзької губ., на відповідні посади в яких з 1910 р. почали призначати етнічних

росіян із внутрішніх губерній імперії, які мали сприяти вирішенню “фінляндського питання” [328, с. 220; 384, с. 161-163]. Прагнення голови Ради міністрів зміцнити зв'язки між частинами імперії Романових, стерти відмінності між ВКФ і рештою держави, постійно використовувані революційними елементами. Відтак це викликало відповідну реакцію різних політичних таборів у самій Росії: якщо діячі на кшталт В. Пурішкевіча палко заохочували ще суворішу русифікацію, то П. Мілюков і В. Ленін закидали очільнику уряду протиправність, надмірність й антигуманність його дій.

Черговим кроком Столипіна став “Найвищий маніфест про порядок видання законів і постанов загальнодержавного значення, що стосуються Фінляндії” (1910), відомого також як “Березневий маніфест” [6, №33200; 48, с. 96; 129, с. 3]. Цей документ закріплював перевагу імперських законів і розпоряджень, внесених на розгляд Думи і Державної Ради, над місцевими, особливо тих, що безпосередньо стосувалися життєдіяльності ВКФ; це створювало пряму загрозу особливому становищу Фінляндії, гарантованому особистою присягою монарха. У червні того ж року “Березневий маніфест” після палких суперечок у Думі (164 голоси “за” і 23 – “проти”) остаточно став законом; Пурішкевіч прокоментував цю подію так: «*Finis Finlandiae!*» [6 №33795; 48, с. 98; 283, с. 152; 315, с. 100]. Цей акт став ключовим законом другого періоду русифікації Озерного краю, руйнуючи його традиційний державно-правовий лад. Документом скасовано окремий бюджет автономії, який відтепер ставав частиною загальнодержавного; закріплювався порядок виборів на її території депутатів Думи та делегування місцевих чиновників до Державної Ради; російській мові надавався статус офіційної, нарівні з фінською і шведською, в усіх сферах громадсько-політичного життя; ліквідовувався митний кордон; генерал-губернаторові поверталися надзвичайні повноваження, скасовані під час революції. Сенат ВКФ став дорадчо-консультативним органом при Раді міністрів Російської імперії, а Едускунту повністю позбавлено права законодавчої ініціативи.

“Березневий маніфест” створював підґрунтя для ухвалення подальших русифікаторських законів. Микола II та Столипін вважали найнагальнішими

двома заходами стосовно “урізаної автономії” Фінляндії зрівняння в правах із підданими ВКФ уродженців решти територій імперії та скасування “військових мільйонів” і обов’язкове відбування фінляндцями служби в російській армії. Смерть голови Ради міністрів на початку вересня 1911 р. не поклала край репресивній політиці царату; тепер її реалізував В. Коковцов, поєднавши посаду міністра фінансів із прем’єрськими повноваженнями [16, с. 75; 26, с. 243-244; 400, с. 168]. У русифікаційних заходах імперський уряд повністю покладався на контрольований Сенат ВКФ і генерал-губернатора. За такої ситуації Едускунта і політична еліта Фінляндії опинилися перед вибором між відновленням пасивного спротиву або переходом до серйозніших акцій прямої дії; проте цю дилему було розв’язано іззовні.

У травні 1912 р. Дума і Державна Рада ухвалили “Закон про рівність”, згідно з яким російські піддані з внутрішніх губерній (у т.ч. і Наддніпрянської України) отримували однакові з мешканцями ВКФ права; на додачу Микола II вирішив розпустити чинний склад фінляндського парламенту і призначити нові вибори лише на серпень 1913 р. [136, с. 1-2; 237, с. 378; 342, с. 73]. Зазначений нормативно-правовий акт було прийнято в односторонньому порядку, без попередніх слухань і врахування зауважень депутатів Едускунти; тому фінляндські чиновники, службовці правоохоронних і судових органів відмовлялися визнавати його. Тепер будь-який мешканець Росії з-за меж ВКФ, маючи відповідні освіту і нерухомість на цій території, без знання фінської або шведської мов, міг претендувати на зайняття тут посади. Безсилість Едускунти ставала все очевиднішою; проте її збереження як єдиного на всю імперію крайового представницького органу було морально важливим для самодержавства, попри те, що ВКФ перетворювалося на звичайну провінцію.

Відвертий наступ на гарантовані особистою обіцянкою монарха права і свободи викликав гостру критику з боку громадськості та політичної еліти ВКФ, які розцінили згаданий закон як остаточне згортання унікального становища Фінляндії. Думка з цього приводу була цілком консолідованою: колишні непримиренні опоненти розцінили “Закон про рівність” як антиконституційний

акт, обурливе порушення основних законів ВКФ [133, с. 3; 135, с. 1-2; 142, с. 3; 155, с. 1-2; 157, с. 2-3]. Відтак русифікаційні заходи мали протилежний намірам царату результат, сприяючи згуртуванню фінляндців і подоланню партійно-ідеологічної ворожнечі в їхньому середовищі.

Впродовж 1912-14 рр. посилилася готовність учасників національного руху рішуче відстоювати автономне становище ВКФ. Найпомітнішою стає фігура молододфіна з крила “ластівок” П. Свінгувуда, якого підтримали представники інших політичних сил. Його дії були витримані в революційному дусі К. Зілліакуса. Свінгувуд закликав земляків більше не коритися указам і маніфестам монарха, якого в разі відвідин Фінляндії слід було негайно арештувати й передати до спеціально створеного народного суду за порушення власної присяги щодо охорони непорушності конституції; відсторонити всіх виконавців політики русифікації; у разі продовження наступу на автономію перейти до тактики терору, надаючи всіляку допомогу російським революціонерам [30, с. 54; 376, с. 195]. Такі провокативні заяви дали генерал-губернаторові привід повернутися до практики адміністративних гонінь на фінляндських політиків, випробуваної ще у Бобріковські часи. П. Свінгувуда, який тоді обіймав посаду окружного судді в містечку Лаппее, за відмову визнавати новопризначеного прокурора ВКФ – етнічного росіянина Константіна Казанського, – було заслано на каторгу до Томська [30, с. 55; 130, с. 1; 322, с. 69-70; 347, с. 148; 354, с. 138].

Невдовзі подібна доля спіткала багатьох політиків і чиновників ВКФ. У 1913 р. відбулося масове звільнення членів Виборзького магістрату і міського Апеляційного суду. Особисто Ф. Зейн санкціонував арешт 23 посадовців за відмову опрацьовувати ділову декларацію, подану російським селянином щодо здійснення роздрібної торгівлі м'ясом у середмісті Виборга [384, с. 310-311]. Упродовж наступних чотирьох років усі вони відбували покарання у відомій в'язниці Петербурга “Хрести”.

Свінгувуд, який став уособленням національного опору самодержавству, розраховував, що подібні репресії спонукатимуть мешканців Фінляндії до повстання. Проте втягнення Росії в I Світову війну істотно скоригувало його

плани, втім, як і наміри самодержавства щодо русифікації ВКФ. Ф. Зейн запровадив, разом із воєнним станом і припиненням засідань Едускунти, жорстку цензуру, поліцейний нагляд за депутатами парламенту й скасував свободу зібрань. До Фінляндії, попри відсутність там бойових дій, додатково перекинули 100 тис. військовослужбовців; метою цього заходу було дотримання порядку та придушення ймовірних виступів проти самодержавства [344, с. 177; 400, с. 270].

Окрім того, царський намісник здійснив низку превентивних арештів членів ШНП, Молодофінської партії й СДП, запідозрених у симпатіях до Німеччини. Закономірною відповіддю стали посилення антиурядових і антиросійських настроїв – загальна радикалізація, що знаходила вияв у переході в підпілля або еміграції до Стокгольма. У шведській столиці К. Зілліакусом уже був підготовлений ґрунт для популяризації самостійницької ідеї, котра знаходила дедалі більше прихильників по обидва боки Ботнічної затоки. Однак жодна з політичних сил не була готова вдатися до прямого збройного протистояння з царатом, з огляду на концентрацію російських військ на теренах автономії. В умовах загальноєвропейського конфлікту “фінляндське питання” втратило для Росії гостроту, поступившись місцем намаганням царату відвернути Швецію від вступу в союз із Німеччиною і захисту імперської столиці. Реалізацію нової програми русифікації, яка мала розпочатися восени 1914 р. і передбачала повну ліквідацію фінляндської автономії, було відкладено до мирного часу [344, с. 176; 400, с. 212-213].

Події 1905-07 рр. оприявнили існування українського руху, який царат тривалий час волів не помічати. Ставши на чолі Ради міністрів, П. Столипін прагнув рішуче розв’язати “українське питання” аналогічно до “фінляндського”. Посилення національного руху внаслідок його політизації змусило з усією серйозністю поставитися до “малоросійського сепаратизму”, нерідко званого “мазепинством” [49, с. 28; 77, с. 116-117; 340, с. 4-5].

Отримавши завдяки “Жовтневому маніфесту” (1905) чимало прав і свобод, українське населення Наддніпрянщини змогло скористатися ними. Частина земських діячів сприяла запровадженню в шкільну освіту викладання

українською; легальні українськомовні громадсько-політичні видання (“Хлібороб”, “Рада”, “Боротьба” та ін.) формували в масах патріотичний світогляд; українські партії (РУП-УСДРП, УНП, УСДС, УДРП, УПСР та ін.), залучаючи трударів до боротьби за покращення соціально-економічного становища й політичні права, водночас сприяли самовизначенню українців як окремої нації; формування у Думі перших двох скликань української фракції з власними друкованими органами (“Український Вісник” і “Рідна справа – Вісті з Думи”), яка проголошувала першочерговою метою здобуття автономії України за зразком ВКФ, маючи підтримку навіть з боку частини російських лібералів-кадетів [49, с. 45; 78, с. 156-157; 253, с. 479-480]. Загалом переважну більшість українських політичних сил об’єднувала ідея здобуття Україною автономного статусу, з крайовими урядом і парламентом, у складі оновленої на засадах федералізму Російської держави.

Усе зазначене змушувало царат усвідомити загрозу, вдавшись до нових утисків українського руху. Як і у випадку з русифікацією Озерного краю, Столипін спирався у своїх заходах на енергійну підтримку з боку правоконсервативних членів Думи. Підозрюючи український рух у сепаратистських намірах, голова Ради міністрів повернувся до практики П. Валуєва: обмеження вжитку української мови в публічній сфері, заборони діяльності низки громадсько-політичних і культурно-просвітницьких організацій.

Найпомітнішим у Столипінській боротьбі з “мазепинством” став циркуляр від 20 січня 1910 р. “Про заборону реєстрації товариств і видавництв іноземців”, який прирівнював українців-“малоросів” у правовому відношенні до євреїв й інших ворожих, з точки зору самодержавства, народів, унеможливаючи їхній національно-культурний розвиток [221, с. 549; 284б, с. 522]. Цей захід очільник царського уряду пояснював небезпечною діяльністю окремих представників освічених верств – “українофілів”.

Першими зазнали удару “Просвіти”, кафедри українознавства, українські театральні трупи, клуби та бібліотеки; всі вони втрачали дотеперішній легальний статус. Відбувалися закриття або конфіскація накладів україномовних видань,

унеможливо продаж україномовної літератури (навіть Біблії з грифом Священного Синоду). З офіційного вжитку вилучалися терміни “Україна”, “українці”. Особливою гостротою позначилася спроба вшанування українством 50-річчя від дня смерті Т. Шевченка, яку П. Столипін розцінив як особистий виклик. *«Панове, можете бути певні, пам’ятник Шевченкові стоятиме в Києві тільки після моєї смерті»*, – заявив він, приймаючи у Києві членів місцевого клубу російських націоналістів [78, с. 321; 124, с. 4].

Таким чином, упродовж 1907-1914 рр. український рух у Наддніпрянщині переживав складний етап історії. Репресивна політика царату, яку реалізовував спочатку Столипін, згодом – Коковцов, не лишала українським партіям можливостей для легальної діяльності. І революційні демократи (УСДРП, УДРП), і соціалісти (УСДС, УПСР), і самостійники (УНП) зазнали жорстких переслідувань [275, с. 201, с. 206-207, с. 209-210]. Яскравим свідченням цього стало повернення майже всіх українських партій і громадських об’єднань до підпільної діяльності.

Переважна більшість активних діячів українства (В. Винниченко, М. Меленевський, М. Ковалевський), які уникли репресій, вимушено емігрували до Австро-Угорщини, де вели, переважно у Відні та Львові, легальну діяльність. Водночас наступ російської влади проти “іногородців” створював потребу в об’єднанні окремих українських політичних сил, за всіх їхніх розбіжностей, заради спільної мети. Найбільше постраждала від репресій організаційна структура УСДРП [269, с. 185; 275, с. 202-203; 479, с. 418-419]. У зв’язку з цим партія була змушена згорнути свою діяльність на Наддніпрянщині.

Після революції з політичної арени зникла і єдина сила, яка дотримувалася самостійницьких ідей. УНП під проводом Міхновського у нових умовах не зуміла вчасно переорієнтувати свої нечисленні осередки на підпільну працю, втратила безпосередній зв’язок із суспільством, майже нічим не нагадуючи про себе [269, с. 232-233; 275, с. 209; 303, с. 179]. Сам лідер самостійників зосередився на фаховій (адвокатській) діяльності та роботі в Харківській міській думі, а також видавав легальний тижневик “Сніп”. Цей “єдиний часопис для інтелігенції в Слобідській

Україні” закликав українців не шукати відповідей на життєві проблеми і загалом не дивитися на світ крізь “московську призму”; втім, на той час українська писемна культура, зазнаючи систематичних репресій, ще не могла стати альтернативою російській.

У добу реакції члени УСДС остаточно влилися до структур РСДРП(м), припинивши власну партійну діяльність [269, с. 255-256; 275, с. 207-208; 306, с. 334-335]. Вони підтримали відмову меншовиків від підпільної роботи, використовуючи інші можливості: через легальні товариства і спілки, працю в Думі. При цьому наріжним каменем для представників УСДС були не національні українські інтереси, а потреби трудящих усієї Російської держави, без огляду на етнічну чи конфесійну приналежність.

Кризовий період переживали й українські соціалісти-революціонери. В добу реакції переважну більшість утворених в роки революції осередків УПСР було розгромлено, а її керівництво здійснювало координацію дій уцілілих груп із Галичини [194, с. 116-117; 269, с. 209-210; 275, с. 209-210]. Значна кількість членів партії опинилася у в'язницях і на засланні. Нечисленний актив, намагаючись поновити роботу у губернських містах (Київ, Харків, Полтава, Чернігів), налагодив нетривалі зв'язки з російськими есерами, які мали тоді чималий вплив у масах. Проте відсутність власної політичної програми завадила УПСР здобути прихильність селянства й робітництва. Цьому не зарадили й спроби поширення нелегальної партійної преси – “Українська хата” (1909-1914) та “Боротьба” (1913-15), – яка закликала до продовження опору царатові: *«Тісніше стати в ряди борців проти урядової сваволі, економічного визиску та національного й політичного безправ'я українського народу»* [194, с. 123-124; 269, с. 215-216].

Дехто з діячів УПСР шукав зближення з іншими наддніпрянськими політичними силами. Однією з них стала УДРП, очолювана Б. Грінченком і Є. Чикаленком. Заради співпраці з соціал-революціонерами вона відмовилася від “консервативного культурництва”, перейшовши до ширення національної ідеї в широких масах. Проте УДРП, теж зазнавши переслідувань, мала власний погляд

на пореволюційну ситуацію. У вересні 1908 р. На останньому її з'їзді вирішено самоліквідуватися і перейти до підпільної роботи, до якої долучити й представників УСДРП; завдяки цьому постав політичний блок, названий Товариством українських поступовців (далі – ТУП) [269, с. 220; 275, с. 211-212; 294, с. 164; 303, с. 179-180]. Згодом до цієї позапартійної організації долучилися такі лідери українства, як І. Шраг, М. Грушевський, І. Липа та ін.

Найближчими завданнями ТУП вважало збереження і розвиток національної самобутності шляхом українізації освіти, судочинства й Церкви, надання українським землям автономії. Здобутки 1905-07 рр. поступовці вважали підґрунтям для подальшої конституційно-парламентської реорганізації імперії Романових, на зразок Австро-Угорщини. Речником програми ТУП виступав Грушевський, вміщуючи відповідні матеріали в газеті “Рада” [78, с. 343-344; 269, с. 230; 288, с. 286]. Він відстоював ідею здобуття підросійською Україною статусу, подібного до ВКФ або Транслейтанії. Передбачалася загальна перебудова Російської держави на засадах федералізму, пропонованих М. Драгомановим: місце губерній мали посісти автономні області з посиленням представництвом у Раді міністрів, Думі і Державній Раді [53, с. 67].

ТУП воліло сприяти розв’язанню “українського питання”, використовуючи легальні форми діяльності, зокрема парламентські. Проте усі його зусилля мали передбачувано обмежений ефект. Вимоги поступовців підтримувала частина опозиційних фракцій Думи (переважно частина кадетів і трудовиків), але консервативна більшість упродовж 1909-1914 рр. постійно блокувала їх. Попри об’єднання в ньому представників більшості наявних тоді українських політичних сил, ТУП не могло заручитися підтримкою широких мас та загалом лишалося, як і партії-попередниці, доволі маргінальною структурою. Позаяк вона суттєво не впливала на перебіг подій.

У цілому до початку I Світової війни український рух усе ж досяг певних успіхів, хоча й скромніших, аніж фінський, згуртувавши довкола національної ідеї низку визначних діячів, подолавши тактичні розбіжності в питанні здобуття Підросійською Україною автономії, накопичивши в низці сфер (літературній,

мистецькій, публіцистичній, науковій) суттєві здобутки, що сприяли процесу перетворення поділеного між двома імперіями українського етносу на націю, залучивши до процесу націєтворення частину інтелігенції й міського населення, виробивши спільну програму дій.

Таким чином, одним із результатів придушення революції 1905-07 рр. стало посилення русифікаційних заходів на теренах національних периферій, які здійснювалися паралельно з придушенням рухів, спрямованих проти самодержавства. У ВКФ П. Столипін ініціював перетворення самоврядних установ – Сенату і Едускунти – на дорадчі, консультативні органи, що вже не могли впливати на суспільне життя. Це змусило спадкоємців фенноманства й свекоманства відмовитися від традиційного протистояння та об'єднатися в єдиний громадсько-політичний табір, аби протистояти подібним заходам. До початку I Світової війни вони зберігали вагомий авторитет серед фінляндців, але водночас їм бракувало кадрів та реальних інструментів для втілення в життя узгоджених антиросійських заходів, оскільки значна частина їхніх лідерів перебувала в еміграції або в ув'язненні і на засланні. У Наддніпрянщині ситуація була в цілому подібною. Царат, з огляду на зростання українства, яке перейшло з культурницької в політичну площину, послідовно протидіяв його спробам розгорнути ширшу діяльність. Зі свого боку, українські партії, прагнучи здобути підтримку народних мас, доповнили власні партійні програми соціалістичними інтернаціоналістськими гаслами, чим розмивали до тепер стійку межу між українським і загальноросійським революційним рухами, дезорієтовуючи потенційних прихильників.

Підсумовуючи, наголосимо насамперед на дедалі виразнішій наприкінці XIX – на початку XX ст. конкуренції соціалістичних та самостійницьких течій у ВКФ і Підросійській Україні. І ті, й інші прагнули розширити коло своїх прихильників на тлі посилення русифікації та соціально-економічної кризи, спричиненої відмовою від реформ, розпочатих Олександром II, поразкою Росії у війні з Японією, революцією 1905-07 рр. Відтак доба правління Олександра III та Миколи II позначилася посиленням тиску на національно свідому громадськість,

що знайшло повну підтримку з боку консервативно-монархічних кіл, преси і правих фракцій Думи. В цих умовах фінський і український рухи були змушені остаточно відмовитися від методів культурної боротьби за самобутність, перейшовши в політичну опозицію самодержавству. Водночас помітною була світоглядна поляризація: в тодішньому політичному середовищі конкурували сили, які тяжіли до націоналізму, лібералізму, демократії, марксизму, анархізму. Цим поділом намагався скористатися царат; проте втіленню в життя його русифікаційних планів перешкодила I Світова війна, яка спричинила крах Російської імперії і нову хвилю національно-визвольної боротьби фінів й українців.

ВИСНОВКИ

Розвиток фінського руху, у цілому націєтворення в Озерному краї наприкінці XVIII – на початку XX ст. до тепер лишаються проблемою, недостатньо вивченою вітчизняними істориками. Зокрема у плані комплексного порівняння з аналогічними процесами, які відбувалися у Підросійській Україні. Попри географічну віддаленість, суттєво відмінні політичні, соціально-економічні і культурні умови, спільним знаменником в обох випадках є перебування цих територій та їхнього населення в складі держави Романових.

Формування фінської та української націй у досліджувану добу варто розглядати як багатомірне, тривале соціокультурне явище, що стало можливим завдяки низці чинників, де головними є:

1) поширення в місцевому освіченому середовищі (серед т.зв. будителів) європейських ідейно-філософських течій, що наповнювали національні проекти фінів і українців відповідним змістом, спонукаючи обґрунтовувати власну окремішність засобами наукової, культурно-освітньої, публіцистичної, а згодом – громадсько-політичної діяльності;

2) уніфікаційні заходи російської влади з метою гомогенізації простору імперії Романових, які за правління Миколи II закономірно трансформувалися на систематичні репресії проти “іногородців”.

Історичне пробудження на початку XIX ст. бездержавних української і фінської етнокультурних спільнот не було визначене наперед ані ідейно, ані за результатами. До спільних рис цих процесів належить перебування на чолі останніх переважно інтелектуалів, позбавлених політичних важелів впливу.

Управлінські моделі держави Романових стосовно інкорпорованих нею територій були істотно диференційовані відповідно до місцевих умов і потреб царату. Приєднана внаслідок останньої російсько-шведської війни (1808-09) Фінляндія отримала автономію із власним конституційним устроєм (тамтешні закони мали пріоритет перед загальноімперськими), становим представництвом й елементами поділу гілок влади. Безпосереднє врядування краєм здійснювали його

уродженці, оскільки монарх був зацікавлений в їхній лояльності і відчуженні від колишньої метрополії – Швеції. Водночас про реальну чи особисту унію ВКФ з імперією не йшлося. Оскільки гарантії царя і сам перелік прав і привілеїв фінляндців не були законодавчо зафіксовані, важливу роль відігравали: практика і звичаї, сформовані з плином часу; видані протягом даного періоду нормативно-правові акти. Адміністративна відособленість ВКФ приносила його населенню економічні вигоди, сприяючи збереженню власної ідентичності.

У Підросійській Україні спостерігаємо реалізацію повністю протилежної політики. Після ліквідації автономії Гетьманщини, Слобожанщини й Запорожжя в другій половині XVIII ст. ці території поділено на губернії, де скасовано колишню місцеву судово-адміністративну систему. Згодом видозмінюється і стратифікація населення, що тепер відповідає загальноросійським нормам; закріпачено селян. Таким чином, царська стратегія на українських землях полягала у встановленні прямого панування і водночас – в інкорпорації лояльної частини місцевої еліти, яка мала слугувати інструментом комплексної русифікації даної периферії, зокрема, й нівеляції спогадів про втрачені вольності.

Вищезазначені обставини сприяли виникненню і розвитку на теренах ВКФ національного руху, поділеного за мовною ознакою (фенноманів і свекоманів). Ці представники інтелектуальної еліти, відкривши для себе пласт народної культури, в першому випадку робили наголос на її фінській складовій, у другому – на збереженні панівного становища шведської спадщини і через неї – зв'язку з Європою. Фенномани Я. Ютейні, А. Арвідссон, Ю. Снельман першими порушили національне питання, надихаючись ідеями Просвітництва і Романтизму, шукаючи у них шлях до прогресу фінляндського суспільства в цілому, фінської нації зокрема.

Оскільки фенномани протидіяли насамперед шведським впливам і лібералам-свекоманам, російська влада впродовж усього XIX ст. толерувала цей консервативний і лояльний до неї національний рух. Його діячі не бачили іншої альтернативи легальному зміцненню фінської національної ідентичності, яке відбувалося в добу реформ (1860-1880-ті). Цьому сприяли заходи царату,

спрямовані на економічне зростання, що викликало індустріалізацію і урбанізацію, залучило народні маси до освіти.

Наполеглива робота фенноманів розширила їхню соціальну базу, насамперед у селах і передмістях; свекомани спиралися на промислові міста заходу і півдня ВКФ, де ще переважало шведськомовне населення. Лише наприкінці ХІХ ст. обидві ці течії почав складати конкуренцію організований робітничий рух, представники якого, поділяючи соціал-демократичну ідеологію революційних перетворень і інтернаціональної кооперації пролетаріату, залишалися у межах фінського національного дискурсу.

У Підросійській Україні ситуація була якісно відмінна. Влада і офіційна наука імперії Романових уважали українців органічною частиною “триєдиного руського народу”. Самі ж діячі українства тривалий час свідомо лишалися в межах культурництва, від 1820-х до 1890-х зосереджуючись на науковій, літературній і публіцистичній діяльності. Доволі аморфна на той час українська національна ідея переважно трактувалася в тісному поєднанні з соціально-економічними проблемами народних мас, насамперед селянства.

Система диференційованого управління окремими регіонами монархії Романових вимагала від влади чітких орієнтирів, її результативність залежала від довготривалості й послідовності. Валуєвський циркуляр (1863), Емський указ (1876), “Лютневий маніфест” (1899) і подібні ініціативи царату, покликані міцніше сполучити національні периферії з Росією, фактично були не до кінця продуманими рішеннями, орієнтованими на швидкий результат. Їхнім ухваленням влада несвідомо сприяла радикалізації національних рухів, діячі яких відмовлялися від культурницької діяльності на користь політичних методів боротьби. Таким чином, наднаціональний наратив імперії став каталізатором відцентрових тенденцій.

Магістральний дороговказ для фінського і українського рухів являла орієнтація на європейські ідеологічні та політичні зразки. Сам імпульс до національного пробудження став можливим завдяки новим інтелектуальним течіям, які надходили з Заходу. Впродовж досліджуваного періоду відбувалася

очевидна світоглядна еволюція діячів національних рухів. Попервах (1810-1820-ті) вони намагаються пристосувати до вітчизняних умов надбання філософії Просвітництва, запозичуючи ідеї поміркованого раціоналізму і гуманізму. Згодом (1820-1850-ті) за орієнтир правили породжені Романтизмом волюнтаризм, ідеалізація власного народу, обстоювання його культурної самобутності засобами літературної творчості, історичних, етнографічних і фольклорних досліджень. При цьому будителі з “Суботнього товариства” (Ю. Рунеберг, Е. Льоннрот, Ю. Снельман) чи Кирило-Мефодіївського братства (М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш) прагнули використати чужий досвід.

Доба реформ (1860-1880-ті), породивши модернізацію і політичну масовізацію, спонукала діячів національних рухів до пошуків суспільних ідеалів. Фенномани, які спочатку сповідували ліберальний націоналізм, перетворилися на консерваторів, ширячи власні ідеї через фінськомовну пресу. Вони прагнули зберегти традиційні цінності серед міського населення. Основу їхньої ідеології становили рівний доступ усіх підданих ВКФ до фінськомовної освіти, збереження християнської релігії та моралі. Фенномани заклали підґрунтя унікальної політичної культури, в якій громадянське суспільство не поступалося за рівнем легітимності державній владі та місцевому самоврядуванню.

Свекомани ж від початку лишалися послідовними лібералами, обстоюючи інтереси шведськомовної громади Озерного краю, якій загрожувала фінізація. На їхню думку, запровадження масової освіти руйнувало наявні культурні надбання, ціннісні орієнтири, включно з поділом на стани. Зростання рівня освіченості фінськомовної (переважно селянської) більшості ставило під загрозу їхню культурну гегемонію, а в перспективі – існування шведської складової фінляндського суспільства. Свекомани (А. Фрьойденталь) захищали тезу про наявність у Фінляндії двох націй, з власними мовами, культурами, звичаями, але спільною історією. Зрештою вони зосередилися на боротьбі за збереження своїх майнових і суспільних прав, зокрема автономії, на яку зазіхнув царат.

Рівночасно у Підросійській Україні утворюються Громади – осередки поміркованої національної течії українофілів. Віддані культурницькій роботі, з

поширенням соціалістичних течій деякі з них (М. Драгоманов, С. Подолинський) сприйняли радикальні ідеї перетворень на засадах соціальної рівності, запровадження загальної освіти рідною мовою, надання політичних прав і свобод, скасування кріпацтва і монархії, федералізації Росії. Діяльність українофілів і фенноманів, вважаємо, мала вирішальне значення в процесі формування відповідно української і фінської національної свідомості.

Модернізація 1890-1910-х перетворила частину селянства на міський пролетаріат – об'єкт агітації adeptів соціалістичної ідеології і класової боротьби. Поруч із національними фінським і українським постає радикальний робітничий рух. Для марксистів, на кшталт М. Зібера і Н. аф Урсіна, політика стала необхідною складовою боротьби. Проте, якщо фінляндські соціалісти створили власну політичну силу (СДП), що з часом зміцнювала свої позиції, то українські не спромоглися на це, внаслідок розпорошення сил, світоглядної дезорієнтації і конкуренції загальноросійських соціалістичних організацій.

Водночас у середовищі молодого української та фінської інтелігенції постає самостійницька течія, чії члени вважали, що національне визволення можливе лише шляхом політичної боротьби, із залученням до неї всього суспільства. Вони кинули відвертий виклик старшому поколінню, не бажаючи миритися з лояльністю до самодержавства фенноманів і українофілів. Це розмежування всередині національних рухів являло конфлікт поколінь, супроводжуючись принциповими ідеологічними розбіжностями. Л. Ківекяс, К. Зілліакус, Б. Грінченко, М. Міхновський, на противагу старшій генерації будителів і опонентам-соціалістам, надали національному питанню значення політичної проблеми. В Озерному краї молодіфіни і “активісти”-націоналісти протистояли вже не шведській культурній присутності, а заходам царату – русифікації і зазіханням на конституційний лад автономії, одержуючи підтримку від свекоманів. Це внутрішньо зміцнило фінський рух, також надавши всьому фінляндському суспільству ознак суб'єктності. Водночас на теренах Наддніпрянщини прихильники самостійництва не змогли здобути широкої

підтримки, навіть попри комбінацію націоналістичних гасел із соціалістичними елементами.

Здійснений історіографічний огляд продемонстрував, що обрана проблема досі не була систематично досліджена в науковій літературі. Проблеми формування української нації і розвитку національного руху на теренах Наддніпрянщини знайшли детальне висвітлення у вітчизняній та іноземній історіографії. Питання фінського націєтворення перебували в центрі уваги насамперед фінляндських і деяких істориків із Росії та країн Заходу. До тепер цілісного дослідження обраної проблематики здійснено не було. Наявна історіографія присвячена як окремим постатям фінського і українського національних рухів, так і загальним процесам формування цих націй.

Виявлені роль та місце досліджуваних національних периферій Російської імперії в планах її влади: якщо ВКФ розглядалося в якості такої провінції, котра мала продемонструвати західним дипломатам і різним діячам ліберальну спрямованість царату, то Підросійській Україні відводилася підлегла роль органічної складової “ядра” цієї держави.

Теоретико-методологічні засади дисертаційного дослідження засновані на концепціях нації та націоналізму; застосовано історичні, міждисциплінарні і загальнонаукові методи. Репрезентативна джерельна база дозволила вирішити поставлені завдання і зробити обґрунтовані висновки. Показано повноту висвітлення в історіографії діяльності окремих постатей національних рухів і організацій. На основі проаналізованих студій простежено різні погляди на процес зародження і розвитку “недержавних” націй у ВКФ і Наддніпрянщині.

У дисертації в цілому доведено теоретичну та інструментальну значимість досліджуваної теми. Як видається, окреслена проблематика порівняльного аналізу фінського і українського націєтворення потребує подальшого дослідження. Можливим актуальним продовженням бачиться пошук обґрунтованих наукових паралелей подій I Світової війни, що розгорнулися на території Фінляндії та Наддніпрянщини, а також компаративний аналіз визвольних змагань і державницьких прямивань двох наших націй на руїнах Російської імперії.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Д Ж Е Р Е Л А.

ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе – с 12 декабря 1825 по 28 февраля 1881 гг. : в 129 т. / СПб. : Тип. 2-го Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1848. Т. XXIII. Отд. 1. 664 с.

2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе – с 12 декабря 1825 по 28 февраля 1881 гг. : в 129 т. / СПб. : Тип. 2-го Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1849. Т. XXIV. Отд. 1. 635 с.

3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе – с 12 декабря 1825 по 28 февраля 1881 гг. : в 129 т. / СПб. : Тип. 2-го Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1863. Т. XXXVI. Отд. 1. 1058 с.

4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье – с 1 марта 1881 г. по 1913 г. : в 33 т. / СПб. : Гос. Тип., 1909. Т. XXVI. Отд. I. 1156 с.

5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье – с 1 марта 1881 г. по 1913 г. : в 33 т. / СПб. : Гос. Тип., 1912. Т. XXIX. Отд. I. 1053 с.

6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье – с 1 марта 1881 г. по 1913 г. : в 33 т. / СПб. : Гос. Тип., 1913. Т. XXX. Отд. I. 1425 с.

7. Eduskuntavaalit vuosina 1907 ja 1908. Suomen virallinen tilasto XXIX. Vaalitulasto 1 / Keisarillisen Senaatin Kirjapainossa. Helsinki : Tilastollinen päätoimisto, 1909. 126 ss.

8. Suomen Suuriruhtinanmaan Asetus-Kokous. 1863 / Keisarillinen Senaatti. Helsinki, 1864. 361 ss.

9. Suomen Suuriruhtinanmaan Asetus-Kokous. 1869 / Keisarillinen Senaatti. Helsinki, 1870. 485 ss.

10. Suomen Suuriruhtinanmaan Asetus-Kokoelma. 1899 / Keisarillinen Senaatti. Helsinki, 1900. 678 ss.

11. Suomen Suuriruhtinanmaan Asetus-Kokoelma. 1900 / Keisarillinen Senaatti. Helsinki, 1901. 582 ss.

12. Suomen Suuriruhtinanmaan Asetus-Kokoelma. 1901 / Keisarillinen Senaatti. Helsinki, 1902. 800 ss.

ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

1. Спогади, щоденники, публічні виступи, листи, подорожні замітки

13. Витте С. Ю. Воспоминания. Царствование Николая II: в 2 т. / С. Ю. Витте. Берлин : Слово, 1922. Т. 1. 512 с.

14. Грушевський М. С. Автобіографія. К., 1926. 31 с.

14а. Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник / под общ. ред. Ф. Кона. М., 1928. №5. Кн. 42. 192 с.

15. Коллард Ю. Ж. Спогади юнацьких днів 1897-1906. Торонто : Срібна Сурма, 1972. 224 с.

16. Милюков П. Н. Воспоминания (1859-1917): в 2 т. / П. Н. Милюков. Нью-Йорк : Изд-во имени Чехова, 1955. Т. 1. 444 с.

17. Никитенко А. В. Записки и дневник: в 3 т. / А. В. Никитенко. М., 2005. Т. 2. 608 с.

18. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Воспоминания. Пг. : Время, 1923. 192 с.

18а. Первая боевая организация большевиков 1905-1907 гг. / сост. С. Познер и М. Горький. М. : Госиздат, 1934. 305 с.

18б. Первая русская...: Сборник воспоминаний активных участников революции. М. : Политиздат, 1975. 303 с.

19. Подолинський С. А. Листи до Валерія Смірнова. // С. А. Подолинський. Вибрані твори. Монреаль : Українське Історичне Товариство, 1990. С. 47-76.

20. Подолинський С. А. Лист (№95) до В. Н. Смірнова в Лондон. 4 травня 1875 р. // С. А. Подолинський. Листи та документи. К., 2002. С. 224-230.

21. Подолинський С.А. Лист (№104) до В. Н. Смірнова в Лондон 18 березня 1876 р.// С. А. Подолинський. Листи та документи. К., 2002. С. 255-258.

22. Подолинський С. А. Лист (№105) до В. Н. Смірнова в Лондон. 29 березня 1876 р. // С. А. Подолинський. Листи та документи. К., 2002. С. 259-261.

23. Подолинський С. А. Лист (№106) до В. Н. Смірнова в Лондон. 12 травня 1876 р. // Подолинський С. А. Листи та документи. К., 2002. С. 262-264

24. Путешествия Элиаса Лённрота: путевые заметки, дневники, письма 1828-1842 гг. / под. ред. У. С. Конкка; пер. с фин. В. И. Кийранен, Р. П. Ремшуевой. Петрозаводск : Карелия, 1985. 320 с.

25. Столыпин П. А. Речь П. А. Столыпина, произнесённая в Государственной Думе 16 ноября 1907 года в ответ на выступление члена Государственной Думы В. Маклакова // П. А. Столыпин. Нам нужна Великая Россия...: Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906-1911. М. : Молодая гвардия, 1991. С. 67-77.

26. Столыпин П. А. Последняя публичная речь П. А. Столыпина, произнесённая 27 апреля 1911 года в ответ на запрос Государственной Думы // П. А. Столыпин. Нам нужна Великая Россия...: Полное собрание речей в Государственной Думе и Государственном Совете. 1906-1911. М. : Молодая гвардия, 1991. С. 235-244.

27. Столыпин П. А. Переписка. М. : РОССПЭН, 2004. 704 с.

28. Azeglio M. D' I miei ricordi. Torino : UTET, 2011. 636 pp.

29. Lönnrot E. Elias Lönnrotin matkat Kainuussa. Oulu : Pohjoinen, 1999. 107 s.

30. Svinhufvud P. E. Ukko-Pekka puhuu: P. E. Svinhufvudin puheita, kirjeitä ja muistelmia. Helsinki : Otava, 1986. 124 ss.

31. Zilliacus K. V. Sortovuosilta: poliittisia muistelmia. Porvoo, 1920. 219 s.

2. Наукові та публіцистичні праці

32. Абов Г. А. Балтийская Финляндия и Финляндская Балтика. М., 1894. 24 с.

33. Алекторов А. Е. Иностранцы в России. Современные вопросы. Финляндцы. Поляки. Латыши. Евреи. Немцы. Армяне. Татары. СПб., 1906. 134 с.

34. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. К. : Дніпро, 1991. 238 с.

35. Антонович В. Б. Моя исповедь. Ответ пану Падалице (по поводу статьи в VII книжке "Основы": "Что об этом думать?" и письма г. Падалицы в X книжке) // В. Б. Антонович. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К. : Либідь, 1995. С. 78-90.

36. Антонович В. Б. Три національні типи народні // В. Б. Антонович. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К. : Либідь, 1995. С. 90-101.

37. Багале́й Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2 т. / Д. И. Багале́й. Х. : Паровая Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1904. Т. 2. (с 1815 по 1835 год). 1204 с.
38. Багале́й Д. І. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича (з приводу двадцятої річниці з дня його смерті). К. : Всеукр. акад. наук, 1929. 129 с.
39. Берендтс Э. Н. Императорский Александровский университет в Финляндии: Очерк его организации и значения в общественной жизни Финляндии. СПб. 1902. 263 с.
40. Берендтс Э. Н. Лекции по административному праву Великого княжества Финляндского читанные в Императорском Санкт-Петербургском Университете в 1901-1902 учебном году: в 2 т. / Э. Н. Берендтс. СПб., 1903. Т. 1. 300 с.
41. Берендтс Э. Н. Лекции по административному праву Великого княжества Финляндского читанные в Императорском Санкт-Петербургском Университете в 1901-1902 учебном году: в 2 т. / Э. Н. Берендтс. СПб., 1903. Т. 2. 281 с.
42. Богословский М. М. Быт и нравы русского дворянства в первой половине XVIII века. М. : Тип. Г. Лисснера и Д. Совко, 1906. 58 с.
43. Бородкин М. М. Справки о “конституции” Финляндии. СПб., 1900. 109 с.
44. Бородкин М. М. Из новейшей истории Финляндии. Время управления Н. И. Бобрикова. СПб. : Гос. тип., 1905. 482 с.
45. Бородкин М. М. История Финляндии: Время императора Александра II. СПб. : Гос. тип., 1908. 571 с.
46. Бородкин М. М. Финляндская окраина в составе Русского Государства. СПб. : Гос. Тип., 1910. 124 с.
47. Бородкин М. М. К военному вопросу Финляндии. СПб., 1910. 16 с.
48. Бочковський О. І. Фінляндія та фінляндське питання. Відень, 1916. 108 с.
49. Бочковський О. І. Поневолені народи царської імперії. Їх національне відроджене та автономічні прямуюваня (до національної справи в Росії). Відень, 1916. 224 с.
50. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. К.-Л., 1913. 524 с.

51. Грушевский М. С. Украинский народ в его прошлом и настоящем: в 2 т. / М. С. Грушевский. СПб. : Общественная Польза, 1914. Т. 1. 360 с.
52. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. К., 1990. 400 с.
53. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський. Львів, 2002. Т. 1. 592 с.
54. Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. Женева : Громада, 1881. 511 с.
55. Драгоманов М. П. Українське письменство 1866-1873 років // М. П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. К. : Наук. думка, 1970. Т. 1. С. 247-308.
56. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну // М. П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. К. : Наук. думка, 1970. Т. 1. С. 428-482.
57. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867-1877) // М. П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. К., 1970. Т. 2. С. 151-288.
58. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // М. П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. К. : Наук. думка, 1970. Т. 2. С. 312-367.
59. Драгоманов М. П. Українська література, проскрибована російським урядом. Л., 2001. 94 с.
60. Зейн Ф. А. Воинская повинность в Финляндии по сравнению с общеобязательной воинской повинностью в Империи. М, 2012. 26 с.
61. Катков М. Н. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1863 год. М., 1897. 785 с.
62. Катков М. Н. Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1866 год. М., 1897. 642 с.
63. Корево Н. Н. Сеймовый устав для Великого Княжества Финляндского, высочайше утвержденный 20 июля 1906 года. СПб : Гос. тип., 1913. 390 с.
64. Липинський В. К. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва у XVII столітті. Відень, 1920. 304 с.

65. Майков П. М. Финляндия: История и культура. Её прошедшее и настоящее. СПб. : Тип. Стасюлевича, 1911. 552 с.
66. Мессарош П. И. Финляндия – государство или русская окраина? Значение особых учреждений Финляндской окраины Российской империи. СПб. : Тип. В. В. Комарова, 1897. 332 с.
67. Мессарош П. И. О статс-секретариате Финляндии. М., 1898. 34 с.
68. Мехелин Л. Противоречат ли права Финляндии интересам России: по поводу финского вопроса. Гельсингфорс, 1890. 64 с.
69. Михайлов С. К. Юридическое положение Финляндии: заметки по поводу отзыва Сейма 1899 г. СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1901. 140 с.
70. Ордин К. Покорение Финляндии. Опыт описания по неизданным источникам: в 2 т. СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1889. Т. II. 702 с.
71. Остен-Сакен В. фон дер Государственно-правовое положение великого княжества Финляндского в Российском государстве. СПб. : Гос. тип., 1910. 220 с.
72. Руссобтовский М. Историческое освещение финляндского вопроса. СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1912. 219 с.
73. Сергеевский Н. Д. К вопросу о коренных законах Великого княжества Финляндского. СПб. : Гос. тип., 1899. 22 с.
74. Таганцев Н. С. Великое княжество Финляндия: Выдержка из лекций. СПб. : Гос. тип., 1910. 14 с.
- 74а. Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия / под ред. А. Кастелянского. СПб. : Обществ. польза, 1910. 821 с.
75. Шиловский П. Акты, относящиеся к политическому положению Финляндии. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. 145 с.
76. Шульгин В. В. Тени, которые проходят. СПб., 2012. 688 с.
77. Щёголев С. Н. Современное украинство: Его происхождение, рост и задачи. К. : Типографія И.Н. Кушнеревъ и Ко, 1912. 160 с.
78. Щёголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. К. : Типографія И. Н. Кушнеревъ и Ко, 1912. 588 с.

79. Danielson-Kalmari J. R. Suomen yhdistäminen Venäjän valtakuntaan: K. Ordinin “Suomen valloitus” nimisen teoksen johdosta. Porvoo : WSOY, 1890. 226 ss.

80. Danielson-Kalmari J. R. Suomen sisällinen itsenäisyys: Jatkuvien hyökkäysten torjumiseksi. Porvoo : WSOY, 1892. 130 ss.

80a. Danielson-Kalmari J. R. Suomen sota ja Suomen sotilaat vuosina 1808–1809. Helsingfors : Weilin & Göös, 1896. 832 ss.

81. Forsman Y. S. Tiedot Suomen-suwun muinaisuudesta: yliopistollinen väitöskirja. Helsinki, 1862. 209 ss.

82. Helms H. Finnland und die Finnländer. Lepzig, 1869. 160 ss.

83. Hondt V. D’ Système pratique et raisonné de représentation proportionnelle. Bruxelles : Merzbach et Falk, 1882. 71 ss.

84. Jalava A. Unkarin maa ja kansa: Neljäkymmentä matkakirjettä. Helsinki, 1876. 369 ss.

85. Mechelin L. Précis du droit public du grand-duché de Finlande. Helsingfors : G. W. Edlund, 1886. 127 pp.

86. Topelius Z. Finland framstäldt i teckningar. Helsingfors : A. W. Gröndahl & A. C. Öhman, 1845. 284 ss.

87. Yrjö-Koskinen Y. S. Yrjö Maunu Sprengtporten’ista ja Suomen itsenäisyydestä. Helsinki, 1870. 108 ss.

88. Yrjö-Koskinen Y. S. Suomen kansan historia. Helsinki, 1881-1882. 621 ss.

3. Праці ідеологічного і філософського змісту

89. Антонович В. Б. Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади “Вестинка Южной и Ю.-З. России”) // В. Б. Антонович. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К. : Либідь, 1995. С. 135-143.

90. Антонович В. Б. Погляди українофілів // В. Б. Антонович. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К. : Либідь, 1995. С. 143-153.

91. Грінченко Б. Д. Нова сем’я; Було, є, буде. К. : Друкарня 1-ї Київської Артїлі – Справи, 1917. 32 с.

92. Грінченко Б. Д., Драгоманов М. П. Діалоги про українську національну справу. К., 1994. 288 с.

93. Донцов Д. І. Дух нашої давнини. Прага, 1944. 232 с.
94. Донцов Д. І. Правда прадідів великих. Філадельфія : Організація Оборони Чотирьох Свобід України, 1952. 95 с.
95. Донцов Д. І. Підстави нашої політики. Нью-Йорк : Організація Оборони Чотирьох Свобід України, 1957. 212 с.
96. Донцов Д. І. Націоналізм. Торонто, 1966. 363 с.
97. Донцов Д. І. Енгельс, Маркс і Лассаль про “неісторичні нації” // Д. І. Донцов. Вибрані твори: у 10 т. Дрогобич : Відродження. 2011. Т. 1. Політична аналітика (1912-1918). С. 65-89.
98. Драгоманов М. П. Вольный Союз – Вільна Спілка: Опыт украинской политико-социальной программы. Женева : Громада, 1884. 109 с.
99. Костомарів М. І. Книги битія Українського Народу. Л.-К. : Новітня Бібліотека, 1921. 24 с.
100. Костомаров М. І. Дві руські народности. Ляйпциг : Українська накладня, 1920. 111 с.
101. Костомаров М. І. Правда полякам о Руси // М. І. Костомаров. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова: зібрані заходом Академ. комісії укр. історіографії. К. : Держ. вид-во України, 1928. С. 94-101.
- 101а. Котляревський І. П. Повне зібрання творів. К., 1969. 512 с.
102. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. М. : Госполитиздат. 1960. Т. 16. 840 с.
103. Міхновський М. І. Самостійна Україна: Промова. Львів, 1900. 23 с.
104. Міхновський М. І. Самостійна Україна. К. : Діокор, 2002. 80 с.
105. Погодин М. П. Вечное начало. Русский дух. М., 2011. 832 с.
106. Подолинський С. А. Ремесла і хвабрики на Україні. Женева : Громада, 1880. 148 с.
107. Подолинский С. А. Труд человека и его отношение к распределению энергии. М. : Белые альвы, 2005. 160 с.
- 107а. Франко І. Я. Твори: у 20 т. / І. Я. Франко. К. : Держлітвидав, 1956. Т. 20. Вибрані листи. 808 с.

108. Циллиакус К. Революционная Россия. Возникновение и развитие революционного движения в России. СПб. 1906. 295 с.

108а. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: у 6 т. / Т. Г. Шевченко. К., 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. 784 с.

109. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М. : Госполитиздат, 1945. 224 с.

110. Arwidsson A. I. Tutkimuksia ja kirjoitelmia. Helsinki : Suomalaisen kirjallisuuden seura, 1909. 292 ss.

110а. Kotl'arev'skyj I. Enejida. K. : Zaliznyj Tato, 2019. 288 s.

111. Judén J. Anteckningar af tankar uti varianta ämnen. Wiborg : Cederwaller, 1827. 100 ss.

112. Juteini J. Lähtölaulu, elli hyvästijättö Väinämöiselle. Wiipuri : Cederwallerin kirja-painosta, 1819. 44 ss.

113. Snellman J. V. Läran om staten. Stockholm : Zacharias Hæggström Bokförlag, 1842. 448 ss.

114. Snellman J. V. Samlade arbeten: i 12 delar / J. V. Snellman. Helsingfors : Statsrådets kansli, 1995. Del V. 1845-1847. 794 ss.

115. Snellman J. V. Samlade arbeten: i 12 delar / J. V. Snellman. Helsingfors : Statsrådets kansli, 1996. Del VII. 1850-1856. 814 ss.

117. Snellman J. V. Samlade arbeten: i 12 delar / J. V. Snellman. Helsingfors : Statsrådets kansli, 1998. Del XII. 1868-1881. 255 ss.

118. Topelius Z. Maamme kirja. Salt Lake City : Project Gutenberg Literary Archive Foundation, 2015. 286 ss.

119. Ursin N. R. af Pohja: puheita ja kirjoituksia. Turku, 1909. 172 ss.

120. Zilliacus K. V. Vapauden liike Venäjällä. Tukholma, 1904. 160 ss.

121. Zilliacus K. V. Revolution och Kontrarevolution i Ryssland och Finland. Stockholm : Albert Bonniers Förlag, 1912. 283 ss.

МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

122. Журналь Министерства юстиции (ежемесячное приложение к “Судебному вестнику”). 1895, Июнь. №8.

123. Кієвлянинъ. 1864, Іюль. №1.
124. Кієвлянинъ. 1911, Сентябрь. №242.
125. Літературно-науковий вістник. 1902, Лютий. Т. 17. Кн. 2.
126. Правда. 1893, Квітень. Т. XVII. Вип. L.
127. Финляндская газета. 1908, Февраль. №20.
128. Финляндская газета. 1908, Февраль. №25.
129. Финляндская газета. 1910, Мартъ. №41.
130. Финляндская газета. 1914, Іюнь. №133.
131. Helsingin Sanomat. 1905, Marraskuu. №254.
132. Helsingin Sanomat. 1908, Toukokuu. №115.
133. Helsingin Sanomat. 1912, Toukokuu. №109.
134. Ilkka. 1908, Toukokuu. №57.
135. Ilkka. 1912, Toukokuu. №56.
136. Kaleva. 1912, Toukokuu. №110.
137. Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning. 1863, Maj. №5.
138. Mnemosyne. 1819, Juli. №60.
139. Nya Pressen. 1908, Maj. №134.
140. Nya Pressen. 1909, Oktober. №231.
141. Nya Pressen. 1910, August. №175.
142. Nya Pressen. 1912, Maj. №110.
143. Päivälehti. 1896, Toukokuu. №114.
144. Päivälehti. 1900, Heinäkuu. №157.
145. Sanan Saattaja Wiipurista. 1835, Elokuu. №35.
146. Saima. 1846, December. №51.
147. Suomalainen. 1846, Toukokuu. №17.
148. Suomalainen Wirallinen Lehti. 1905, Toukokuu. № 103.
149. Suomen Kuvalehti. 1931, Toukokuu. №20.
150. Suometar. 1857, Tammikuu. №4.
151. Turun Wiikko-Sanomat. 1820, Tammikuu. №1.
152. Turun Wiikko-Sanomat. 1820, Tammikuu. №4.

153. Työmies. 1896, Toukokuu. №20.
154. Työmies. 1908, Toukokuu. №114.
155. Työmies. 1912, Toukokuu. №110.
156. Uusi Suometar. 1908, Toukokuu. №114.
157. Uusi Suometar. 1912, Toukokuu. №109.
158. Valvoja. 1883, Lokakuu. №19.
159. Åbo Morgonblad. 1821, Januari. №2.

ЛІТЕРАТУРА.

ПРАЦІ З МЕТОДОЛОГІЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

160. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. К. : «Критика», 2001. 272 с.
161. Бочковський О. І. Вступ до націології. Мюнхен, 1991-1992. 338 с.
162. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. К. : Юніверс, 2000. 336 с.
163. Гирц К. Інтерпретація культур. М. : РОССПЭН, 2004. 560 с.
164. Гелнер Е., Нації та націоналізм. Націоналізм. К. : Таксон, 2003. 300 с.
165. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. К. : Либідь, 1999. 352 с.
166. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. М., 2006. 248 с.
167. Націоналізм: Антологія / уп. О. Проценко, В. Лісовий. К. : Смолоскип, 2010. 684 с.
168. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка. К. : Темпора, 2009. 312 с.
169. Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. М. : Наука, 2003. 544 с.
170. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // М. Хрох. Нации и национализм. М. : Праксис, 2002. С. 121-145.
171. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. К., 1998. 480 с.

172. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. К. : Дух і Літера, 2013. 553 с.
173. Anderson B., Balakrishnan G. Mapping the nation. London : Verso, 1996. 329 pp.
174. Baycroft T., Hopkin D. Folklore and Nationalism in Europe During the Long Nineteenth Century. Leiden : Brill, 2012. 423 pp.
175. Berghe P. L. Van den The Ethnic Phenomenon. New York, 1987. 301 pp.
176. Brass P., Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison. London : SAGE, 1991. 360 pp.
177. Conversi D. Mapping the Field: Theories of Nationalism and the Ethnosymbolic Approach // D. Conversi. Nationalism and Ethnosymbolism: History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations. Edinburgh, 2007. Pp. 15-30.
178. Fichte J. G. Addresses to the German nation. New York, 1968. 228 pp.
179. Gellner E. Thought and Change. London, 1964. 224 pp.
180. Greenfeld L. Nationalism: Five Roads to Modernity. Cambridge : Harvard University Press. 1993. 596 pp.
181. Hobsbawm E., Introduction: Inventing Traditions // E. Hobsbawm. The Invention of Tradition. Cambridge, 1983. Pp. 1-14.
182. Hobsbawm E. Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge, 1990. 212 pp.
183. Kemiläinen A. Nationalism: Problems Concerning the Word, The Concept and Classification. Jyväskylä, 1964. 252 pp.
184. Kemiläinen A., Hietala M., Suvanto P. Mongoleja vai germaaneja? Rotuteorioiden suomalaiset. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1985. 549 ss.
185. Kemiläinen A. Suomalaiset, outo Pohjolan kansa: rotuteoriat ja kansallinen identiteetti. Jyväskylä : Suomen historiallinen seura, 1993. 417 ss.
186. Kemiläinen A. Finns in the Shadow of the “Aryans”: Race Theories and Racism. Jyväskylä : Suomen historiallinen seura, 1998. 320 pp.
187. Smal-Stocki R. The Captive Nations: Nationalism of the Non-Russian Nations in the Soviet Union. Milwaukee : Marquette University, 1960. 118 pp.

188. Smith A. Dating the Nation // A. Smith. Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism. London : Routledge, 2003. Pp. 53-71.

189. Tilly Ch. The Formation of National States in Western Europe. Princeton, 1975. 771 pp.

189a. Tilly Ch. Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons. New York : Russell Sage Foundation, 1984. 188 pp.

190. Tägil S. Ethnicity and Nation-building in the Nordic World. London : C. Hurst & Co, 1995. 333 pp.

СПЕЦІАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

191. Алексеев П., Герасимов В., Моисеенко П., Панкратов В. Рабочее движение в России в описании самих рабочих (от 70-х до 90-х годов). М. : Молодая гвардия, 1933. 178 с.

192. Бабий Б. М. История государства и права Украинской ССР: в 2 т. / Б. М. Бабий. К. : Наук. думка, 1987. Т. 1. 315 с.

193. Барабаш Ю., Панченко В. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. К. : ВД Києво-Могилянська академія, 2007. 744 с.

194. Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів. К., 2008. 587 с.

195. Бельчиков Н. Ф. Тарас Шевченко: критико-биографический очерк. М., 1939. 238 с.

196. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1990. 224 с.

197. Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року. Дн. : РВВ ДНУ, 2003. 528 с.

198. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793-1830 pp. Львів. : Кальварія, 2007. 294 с.

199. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914). М., 2011. 1008 с.

200. Болебрух А. Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI-XIX ст.). Дн. : Ліра ЛТД, 2008. 452 с.

201. Большаков Л. Н. Путь “Кобзаря”. М. : Книга, 1978. 96 с.
202. Бондар-Терещенко І. У задзеркаллі 1910-1930-х років. К. : Темпора, 2009. 528 с.
203. Варпио Ю. Страна Полярной звезды: введение в историю литературы и культуры Финляндии . СПб. : АДИА-М+ДЕАН, 1998. 94 с.
204. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XIX ст.). Л. : Світ, 1996. 448 с.
205. Виноградов В., Корелин А., Левчунец Н., Румянцева Г. Экономическая история России XIX-XX вв.: современный взгляд. М. : РОССПЭН, 2001. 624 с.
206. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. К. : Основні цінності, 2004. 272 с.
207. Власова М. Н. Пролетариат Финляндии в годы первой русской революции (1905-1907). Петрозаводск, 1961. 188 с.
208. Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853-1856 рр.: до 150-річчя Східної війни. К. : Інститут історії України, 2006. 211 с.
209. Геллер М. Я. История Российской империи: в 3 т. / М. Я. Геллер. М. : МИК, 1997. Т. 3. 304 с.
210. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: семантика символів у творчості поета. К. : Рад. Письменник, 1991. 212 с.
211. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. К. : Основи, 1997. 608 с.
212. Григорьева А. А. Панславизм: идеология и политика: 40-е годы XIX – начало XX века. Иркутск : Аспринт, 2013. 200 с.
213. Грицак Я. Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття. К. : Генеза, 1996. 360 с.
214. Грицак Я. Й. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). К. : Критика, 2006. 631 с.
215. Грицак Я. Й. Дилеми українського націєтворення, або Ще раз про старе вино в нових міхах // Я. Й. Грицак. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. К. : Критика, 2011. С. 33-52.

216. Грицак Я. Й. Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи // Я. Й. Грицак. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. К. : Критика, 2011. С. 125-146.
217. Грицак Я. Й. Українська соціал-демократія та Українська національна держава у 1917-1920 роках. К. : Українське представництво Фонду імені Фрідріха Еберта, 2019. 28 с.
218. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Х. : АКТА, 2011. 478 с.
219. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. К. : Дерполітвидав УРСР, 1954. 451 с.
220. Дей О. І. Книга і друкарство на Україні. К. : Наук. думка, 1965. 315 с.
221. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: у 2 т. / Д. І. Дорошенко. Мюнхен, 1966. – Т. 2. – 360 с.
222. Дружинин Н. М. Революционное движение в России в ХІХ веке. М. : Наука, 1985. 484 с.
223. Єкельчик С. О. Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст. К. : КІС, 2010. 272 с.
224. Жербин А. С. Формирование промышленного пролетариата в Финляндии во второй половине ХІХ в. Л., 1963. 104 с.
225. Житецький П. Г. “Енеїда” Котляревського: в зв'язку з оглядом української літератури ХVІІІ ст. К., 1919. 120 с.
226. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. К. : Основи, 1993. 123 с.
227. Забужко О. С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. К. : Факт, 2009. 146 с.
228. Загребельний І. Націоналізм versus модерн: життя і творчість Дмитра Донцова в оптиці консервативної революції. К., 2014. 191 с.
229. Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст. Хмельницький, 2011. 350 с.

230. Земський Ю. С. Зародження українського модерного націотворення. Городок : Бедрихів край, 2018. 256 с.
231. Злупко С. М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. Львів : Каменярь, 1990. 192 с.
232. Зыкин Д. Л. Большая игра. Британия и США против России. М. : Алгоритм, 2017. 286 с.
- 232а. Имперский строй России в региональном измерении (XIX – начало XX века) / отв. ред. П. Савельев. М. : Московский общ. науч. фонд, 1997. 237 с.
233. Іванишин П. В. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко. К. : Академвидав, 2008. 392 с.
- 233а. Історія української Конституції / упор. А. Слюсаренко, М. Томенко. К. : Право, 1997. 443 с.
- 233б. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф., Корольов Б. І., Палієнко М. Г. Історичне джерелознавство: підручник. К. : Либідь, 2002. 488 с.
234. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів : Вид-во УКУ, 2005. 360 с.
235. Карху Э. Элиас Лённрот. Жизнь и творчество. Петрозаводск : Карелия, 1996. 237 с.
236. Клейнборг Л. Н. Николай Иванович Зибер. Пг. : Колос, 1923. 96 с.
237. Клинге М. Имперская Финляндия. СПб. : Коло, 2005. 615 с.
238. Клинге М. На чужбине и дома. СПб. 2005. 304 с.
239. Когут З. Е. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // З. Е. Когут. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України. К. : Критика, 2004. С. 80-101.
240. Корнилов А. А. Курс истории России XIX века. М. : Высшая школа, 1993. 446 с.
241. Коронен М. М. В. И. Ленин и Финляндия. Л. : Лениздат, 1983. 319 с.
242. Короткий В., Ульяновський В. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. / упор. В. Короткий, В. Ульяновський. К., 1997. Т. 2. 448 с.
243. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів : Світ, 1990. 560 с.

244. Лаверычев В. Я. Царизм и рабочий вопрос в России (1861-1917). М. : Мысль, 1972. 340 с.
245. Лавровский Н. А. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине: 1820-1832. СПб. : Альфарет, 2011. 168 с.
246. Лайдинен А. П. Социально-экономические реформы 50-70-х годов XIX века в Финляндии. Л. : Наука, 1982. 110 с.
247. Лайдинен А. П. Торпарская система аренды земли в Финляндии XVII – первая половина XIX в. Л. : Наука, 1987. 104 с.
248. Лисяк-Рудницький І. П. Україна між Сходом і Заходом // І.П. Лисяк-Рудницький. Історичні есе: у 2 т. К. : Основи, 1994. Т. 1. С. 1-10.
249. Лисяк-Рудницький І. П. Формування українського народу і нації (Методологічні зауваги) // І. П. Лисяк-Рудницький. Історичні есе: у 2 т. К. : Основи, 1994. Т. 1. С. 11-40.
250. Лисяк-Рудницький І. П. Зауваги до проблеми “історичних” і “неісторичних” націй // І. П. Лисяк-Рудницький. Історичні есе: у 2 т. К. : Основи, 1994. Т. 1. С. 27-46.
251. Лисяк-Рудницький І. П. Інтелектуальні початки нової України // І. П. Лисяк-Рудницький. Історичні есе: у 2 т. К. : Основи, 1994. Т. 1. С. 173-192.
252. Лисяк-Рудницький І. П. Драгоманов як політичний теоретик // І. П. Лисяк-Рудницький. Історичні есе: у 2 т. К. : Основи, 1994. Т. 1. С. 299-348.
253. Лисяк-Рудницький І. П. Український національний рух напередодні Першої світової війни // І. П. Лисяк-Рудницький. Історичні есе: у 2 т. К. : Основи, 1994. Т. 1. С. 471-484.
254. Луцький Ю. О. Страдництво Миколи Гоголя, знаного також як Ніколай Гоголь. К. : Знання України, 2002. 114 с.
255. Ляшенко Л. М. Революционные народники. М., 1989. 143 с.
256. Мавродин В. В. Происхождение русского народа. Л., 1978. 184 с.
257. Макаров А. М. Киевская старина в лицах. XIX век. К., 2005. 878 с.
258. Машинский С. И. Гоголь и “дело о вольнодумстве”. М., 1959. 292 с.
259. Мейнандер Г. Історія Фінляндії. Львів : ЛА Піраміда, 2009. 216 с.

260. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб. : Алетейя, 2000. 260 с.
261. Миллер А. И. Западные окраины Российской империи. М. : Новое литературное обозрение, 2006. 608 с.
262. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в Российской империи. К. : Laurus, 2013. 416 с.
263. Миллер А. И. Триада графа Уварова // А. И. Миллер. Лекции, статьи, диалоги. М., 2013. С. 5-29.
264. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.) – Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б. Н. Миронов. СПб. : Изд-во Дм. Буланина, 2003. Т. 1. 548 с.
265. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.) – Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б. Н. Миронов. СПб. : Изд-во Дм. Буланина, 2003. Т. 2. 567 с.
266. Михайлин І. Л. Історія української журналістики XIX століття. К. : Центр навчальної літератури, 2003. 720 с.
267. Мицюк О. К. Український економіст-громадivecь С. А. Подолінський. Львів, 1933. 70 с.
268. Мірчук П. Ю. Микола Міхновський – апостол української державности. Філядельфія, 1960. 136 с.
269. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.
270. Нахлік Є. К. Творчість Івана Котляревського: Замовчувані інтерпритації, дискусійні проблеми, спроба нового прочитання (з погляду літературних напрямів і течій). Львів : ОЛІР, 1994. 68 с.
271. Нахлік Є. К. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст. Львів : Львівська політехніка, 2015. 541 с.
272. Нечкина М. В. Общество соединенных славян. Л. 1927. 245 с.

273. Нечкина М. В. Декабристы. М. : Наука, 1982. 184 с.
274. Новикова И. Н. Великое княжество Финляндское в годы Первой мировой войны: от автономии к независимости // И. Н. Новикова. Война и общество в XX веке. М. : Наука, 2008. С. 186-232.
275. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. К. : Іван Федоров, 1999. 248 с.
276. Павлов Д. Б. Японские деньги и первая русская революция. М. : Вече, 2011. 288 с.
277. Пайпс Р. Россия при старом режиме. М., 1993. 423 с.
278. Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: життя, ідеологія, творчість. К. : Всеукр. акад. наук, 1929. 592 с.
279. Петров Г. Финляндия: страна белых лилий. СПб., 2004. 184 с.
280. Покровский М. Н. Первые столетия русской истории // М. Н. Покровский. Об Украине: сборник статей и материалов. К. : Гос. соц.-экон. изд-во Украины, 1935. С. 1-13.
281. Покровский М. Н. Борьба за Украину // М. Н. Покровский. Об Украине: сборник статей и материалов. К. : Гос. соц.-экон. изд-во Украины, 1935. С. 32-90.
282. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини ХІХ століття. Дн. : Ліра, 2016. 240 с.
283. Похлёбкин В. В. СССР – Финляндия. 260 лет отношений. М., 1975. 274 с.
284. Пушкарёв Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М. : Наука, 1975. 282 с.
- 284а. Революционный радикализм в России: век девятнадцатый. Документальная публикация / под ред. Е. Рудницкой. М., 1997. 576 с.
- 284б. Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: антология / сост. П. Верт, П. Кабытов, А. Миллер. М., 2005. – 696 с.
285. Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки ХІХ ст.). К., 1973. 206 с.

286. Савченко Ф. Я. Заборона українства. 1876 р. Харків-Київ, 1930. 430 с.
287. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: Сторінки історії. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. 420 с.
288. Сарбей В. Г. Національне відродження України. К., 1999. 336 с.
289. Сверстюк Є. О. Гоголь і українська ніч: есеї. К. : Кліо, 2013. 328 с.
290. Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття: аналіз публікацій документальних джерел: Програми. Статути. Прокламації. Законодавчі акти. Позасудове діловодство. Судово-слідчі джерела. Дн., 1995. 240 с.
291. Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80 років ХІХ століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дн., 1999. 240 с.
292. Семевский В. И. Политические и общественные идеи декабристов. СПб., 1909. 694 с.
293. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель. Х. : Основа, 1993. 144 с.
- 293а. Сорочинський ярмарок на Невському проспекті: українська рецепція Гоголя / упор. В. Агеєва. К. : Факт, 2003. 349 с.
294. Стамбол І. І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець. К.-Од., 2017. 296 с.
295. Стебун І. І. І. П. Котляревський: критично-біографічний нарис. К. : Держ. літ. вид-во, 1941. 87 с.
296. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. М. : Наука, 1966. 516 с.
297. Субтельний О. М. Україна: історія. К. : Либідь, 1991. 512 с.
298. Суни Л. В. Очерк общественно-политического развития Финляндии 50-70-е годы ХІХ века. Л. : Наука, 1979. 248 с.
299. Суни Л. В. Самодержавие и общественно-политическое развитие Финляндии в 80-90-е годы ХІХ в. Л., 1982. 160 с.
300. Ткачук М. П. Естетична концепція людини в “Енеїді” Івана Котляревського. К. : Вища школа, 1995. 56 с.

301. Толочко П. П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. СПб. : Алетейя, 2005. 218 с.
302. Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. К. : Основи, 2006. 368 с.
303. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський: Життя і слово. К., 2006. 320 с.
304. Тыркова-Вильямс А. В. То, чего больше не будет. Воспоминания. М. : Слово, 1998. 560 с.
- 304а. “Українські декабристи чи декабристи на Україні?": Рух декабристів очима істориків 1920-х років / упор., вступ. ст. і примітки Г. Казьмирчука, Ю. Латиша. К. : Логос, 2011. 195 с.
305. Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. Мадрид, 1966. 370 с.
306. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський, 2017. 600 с.
307. Филипович П. Українська стихія в творчості Гоголя. Вінніпег, 1952. 31 с.
308. Хропко П. А. І огник, ним засвічений не згас. К. : Знання, 1969. 48 с.
309. Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805-1905. М. : ГУ ВШЭ, 2007. 410 с.
310. Чижевський Д. І. Філософія на Україні. Прага : Сіяч, 1926. 202 с.
311. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 511 с.
312. Шаблиовский Е. С. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы, 1858-1861. М. : Гослитиздат, 1962. 268 с.
313. Шамрай С. Київська козаччина 1855 року: до історії селянських рухів на Київщині. К., 1928. 126 с.
314. Шамрай А. П. Харківська школа романтиків: у 3 т. / А. П. Шамрай. Х. : Державне Вид-во України, 1930. Т.1. 281 с.
315. Юссіла О., Гентіля С., Неваківі Ю. Від великого князівства до сучасної держави: політична історія Фінляндії від 1809 року. К. : УНІСЕРВ, 2002. 407 с.

316. Яценко М. Т. На рубежі літературних епох: “Енеїда” Котляревського і художній прогрес в українській літературі. К. : Наук. думка, 1977. 280 с.
317. Ahtiainen P., Tervonen J. Menneisyyden tutkijat ja metodien vartijat: Matka suomalaiseen historiankirjoitukseen. Helsinki, 1996. 240 ss.
318. Antikainen T. Bolshevikkien toiminta Suomessa ja Viaporin kapina – Eräitä aikalaisten muistelmia v. 1905 vallankumouksen ajoilta. Petroskoi, 1931. 172 ss.
319. Anttila A. Elias Lönnrot: Elämä ja toiminta. Helsinki, 1985. 656 ss.
320. Auvinen A. Krimin sota, Venäjä ja suomalaiset: siviilit rannikoiden puolustajina ja sen vaikutus sotatoimiin sekä Venäjän suomensuhteisiin. Turku, 2015. 497 ss.
321. Björkstrand M. Det Svenska stiftets tillkomst: en undersökning med särskild hämsyn till de politiska besluten. Åbo, 1998. 62 ss.
322. Blomstedt Y., Kuusi M. Suomen tasavallan presidentit. Helsinki : WSOY, 1965. 248 ss.
323. Bonsdorff G. von ja y.m. Leo Mechelin 1839-1914. Helsingin herra, valtiollinen vaikuttaja ja Suomi-kuvan luoja. Helsinki, 1989. 177 ss.
324. Caramani D. Elections in Western Europe 1815-1996. London : Palgrave Macmillan, 2000. 1090 pp.
325. Castrén L. Adolph Ivar Arwidsson. Helsinki, 1951. 441 ss.
326. Cederberg A. R. Suomen uusinta historiaa. Helsinki, 1943. 298 ss.
327. Chiharu I., Fält O., Kujala A. Rakka Ryūsui: Colonel Akashi's Report on His Secret Cooperation with the Russian Revolutionary Parties during the Russo-Japanese War. Vammala, 1988. 202 ss.
328. Cowles V. Romanovit – koko Venäjänmaan keisarit. Helsinki, 1972. 288 ss.
329. Dahlberg J. Konstnär, kvinna, medborgare. Helena Westermarck och den finska bildningskulturen i det moderna genombrottets tid 1880-1910. Vasa : Finska vetenskaps-societeten, 2018. 333 ss.
330. Ebert J., Schmid A. Kronikka 1900-1999: Suomen ja maailman tapahtumat. Helsinki : Weilin+Göös, 1999. 640 ss.

331. Ehrnrooth J. Sanan vallassa, vihan voimalla. Sosialistiset vallankumousopit ja niiden vaikutus Suomen työväenliikkeessä 1905-1914. Jyväskylä, 1992. 590 ss.
- 331a. Ekman T. Suomen kaarti 1812-1905. Helsinki : Schildts, 2006. 444 ss.
332. Enqvist R. Nationalism, intolerans, språkstrid: om konsten att läras avsky ett språk och dess bärare. Grankulla : Reidev, 2011. 200 ss.
333. Esko J. Agathon Meurman – suomalaisuusliikkeen uskonto- ja kirkkopoliitikko 1863-1899. Helsinki : Suomen kirkkohistoriallinen seura, 1990. 265 ss.
334. Fredrikson E. Lyseotalon vuosisata – Jyväskylän Lyseon päärakennuksen ja opinkäynnin vaiheita 1900-luvulla. Jyväskylä : Kopijyvä, 2002. 128 ss.
335. Gallen-Kallela-Sirén J. Minä palaan jalanjäljilleni – Akseli Gallen-Kallelan elämä ja taide. Helsinki : Otava, 2002. 476 ss.
336. Grellman H. Finnische Literatur. Breslau, 1932. 88 ss
337. Gummerus H. Konni Zilliacus – Suomen itsenäisyyden esitaistelija. Porvoo : Gummerus, 1933. 280 ss.
338. Haapala P. Tehtaan valossa: teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820-1920. Tampere : Osuuskunta Vastapaino, 1986. 408 ss.
339. Haapala P. Kansa kaikkivaltias: suurlakko Suomessa 1905. Helsinki : Gummerus, 2008. 486 ss.
340. Hakulinen L. Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki, 1979. 527 ss.
341. Halmesvirta A. The British conception of the Finnish 'race', nation and culture, 1760-1918. Jyväskylä : Gummerus, 1990. 324 ss.
342. Harjula M. Ryssänupseerit. Helsinki : Books on Demand, 2013. 504 ss.
343. Hecker-Stampehl J., Henningsen B., Mertens A., Schröder S. 1809 und die Folgen. Finnland zwischen Schweden, Russland und Deutschland. Berlin, 2011. 311 ss.
344. Hedenström A. von Venäjän historia 1878-1918. Helsinki, 1922. 400 ss.
345. Hedvall R. Finlands svenska litteratur. Borgå : H. Schildt, 1917. 302 ss.
346. Heinonen V. Talonpoikainen etiikka ja kulutuksen henki: kotitalousneuvonnasta kuluttajapolitiikkaan 1900-luvun Suomessa. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1998. 445 ss.

347. Holmberg H. (Keisarillisen) Suomen senaatin talousosaston puheenjohtajat, jäsenet ja virkamiehet 1909-1918 – Elämäkerrallinen luettelo. Helsinki : Suomen sukututkimusseura, 1964. 204 ss.
348. Holopainen T. Hyvä ihminen ja kunnan kansalainen. Santeri Alkion maailmankatsomus hänen tuotantonsa ilmentämänä. Oulu, 2019. 368 ss.
349. Honkonen P. Santeri Alkion yhteiskunnalliset kirjoitukset ja näkemys poliittisesta keskustalaisuudesta. Jyväskylä, 2014. 80 ss.
350. Hrycak J. Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu. Lublin : Wschód, 2000. 355 ss.
351. Huxley S. D. Constitutionalist Insurgency in Finland: Finnish “Passive Resistance” against Russification as a Case of Nonmilitary Struggle in the European Resistance Tradition. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1990. 284 pp.
352. Hyytinen H. Suomen tie itsenäisyyteen: Vapaussodan ratkaisutaistelut. Jyväskylä : Arma Fennica Oy, 2010. 336 ss.
353. Hänninen R. Kansanvalistusta ja karamellipapereita: Suomalaisten passiivinen vastarinta kenraalikuvernöörin kanslian erikoisjaoston raporteissa 1900-1902. Helsinki, 2013. 101 ss.
354. Iisakki L. Mitä? Missä? Milloin? – 1951. Helsinki : Otava, 1950. 348 ss.
355. Jadacki J., Strawinsky W. In the World of Signs: Essays in honour of Professor Jerzy Pelc. Poznań : Editions Rodopi B.V., 1998. 462 pp.
356. Jalava M. J. V. Snellman – mies ja suurmies. Helsinki : Tammi, 2006. 357 ss.
357. Jalonen J. On Behalf of the Emperor, On Behalf of the Fatherland: Finnish Officers and Soldiers of the Russian Imperial Life-Guard on the Battlefields of Poland, 1831. Leiden : Brill, 2015. 360 pp.
358. Jelavich B., Russia and the formation of the Romanian national state 1821-1878. Cambridge, 1984. 360 pp.
359. Junnila O. Ruotsiin muuttanut Adolf Iwar Arwidsson ja Suomi, 1823-1858. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1972. 298 ss.
360. Jussila O. Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808-1863. Espoo : Frenckellin Kirjapaino Oy, 1969. 286 ss.

361. Jussila O. Nationalismi ja vallankumous venäläis-suomalaisissa suhteissa 1899-1914. Helsinki : Suomen Historiallinen Seura, 1979. 325 ss.
362. Jussila O. Suomen historian suuret myytit. Helsinki : WSOY, 2007. 334 ss.
363. Jutikkala E. Suomen talonpojan historia, sekä katsaus talonpoikien asemaan euroopan muissa maissa. Porvoo-Helsinki-Juva : W. Söderström, 1942. 691 ss.
364. Jutikkala E. Pohjoismaisen yhteiskunnan historiallisia juuria. Porvoo-Helsinki-Juva : WSOY, 1965. 223 ss.
365. Juva E. W. P. E. Svinhufvud. Osa I: 1861-1917. Helsinki, 1957. 520 s.
366. Juva M. Valtio Kirkosta kansankirkoksi: Suomen kirkon vastaus kahdeksankymmentäluvun haasteeseen. Helsinki : WSOY, 1960. 396 ss.
367. Kallio L. J. V. Snellmans Philosophie der Persönlichkeit. Helsinki, 2017. 311 ss.
368. Kalliokoski M., Allonen P. Sata kuvaa keskustasta. Helsinki, 2008. 169 ss.
369. Kannisto P. Suolatut säkeet: Suomen ja suomalaisten diskursiivinen muotoutuminen 1600-luvulta Topeliukseen. Helsinki, 1997. 252 ss.
370. Kappeler A. Russland und die Ukraine: Verflochtene Biographien und Geschichten. Wien-Köln-Weimar : Böhlau Verlag, 2012. 396 ss.
371. Karhu E. Nation building in Finnland und Ingermanland. Herne, 2007. 309 ss.
372. Karila K.K. Kulttuuriyhteistyötä, politiikkaa ja kansansivistämistä: fennomaanien suhde Unkariin. Joensuu, 2006. 95 ss.
373. Katajisto K. Isänmaamme keisari: Eliitin kansallisen identiteetin murros ja suomalaisen isänmaan rakentuminen autonomian ajan alussa. Helsinki, 2008. 299 ss.
374. Kauko K. Näin puhui Snellman – kirjoituksia, katkelmia, ydinlauseita. Helsinki : WSOY, 1960. 521 ss.
375. Kekäläinen H., Juantehtaan kuningaskunta – Työväenliike Juankoskella 1905-1915. Kuopio : Itä-Suomen yliopistopaino, 2010. 112 ss.
376. Kiiski V. Tekla Hultin, poliitikko, väitöskirja. Jyväskylä, 1978. 320 ss.
377. Kiiskilä O. M. Punainen myrsky: Suomen työväenlehdistön taistelu vallankumousvuosina 1917-1918. Jyväskylä, 2010. 169 ss.
378. Kirby D. A Concise History of Finland. Cambridge, 2006. 346 pp.

379. Kivikataja E. Sortovuosien tapahtumia. Helsinki, 1961. 254 ss.
380. Klinge M. Ylioppilaskunnan historia III: 1872-1917. Helsinki, 1978. 408 ss.
381. Klinge M. Mikä mies Porthan oli? Helsinki : Suomalaisen kirjallisuuden seura, 1989. 104 ss.
382. Klinge M., The Finnish Tradition: Essays on structures and identities. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1993. 264 pp.
383. Korhonen K. Suomen asiain komitea. Suomen korkeimman hallinnon järjestelyt ja toteuttaminen vuosina 1811-1826. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1963. 460 ss.
384. Koskivirta A., Mainio A. Poliitiikan ja jännitteiden Viipuri 1880-1939. Helsinki : Viipurin suomalainen kirjallisuusseura», 2019. 344 ss.
385. Krohn J. Suomalaisen kirjallisuuden vaiheet. Helsinki, 1897. 480 ss.
386. Krohn K., Setälä E., Wichmann Y. Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen: Zeitschrift zur Finnisch-ugrischen Sprachforschung und Volkskunde. Leipzig, 1915. 212 ss.
387. Kujala A. Vallankumous ja kansallinen itsemääräämisoikeus Venäjän sosialistiset puolueet ja suomalainen radikalismi vuosisadan alussa. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1989. 351 ss.
388. Kujala A. Vastakkainasettelun yhteiskunnan synty. Syksyn 1905 suurlakko Helsingissä ja muualla Suomessa. Vantaa : Hansaprint, 2016. 257 ss.
389. Kurkinen P. Venäläiset Suomessa 1809-1917. Helsinki, 1984. 346 ss.
390. Laavola H. Kun Suomen työväki heräsi: Vaistonvaraisesta ristiriidasta sosialistiseen Forssan ohjelmaan 1903. Helsinki : Tammi, 1974. 158 ss.
391. Lagus G. Den Finsk-Svenska Litteraturens Utveckling. Borgå, 1866. 344 ss.
392. Lehén T. Marxilaisuuden alkukylvöä Suomessa. O.W. Kuusinen ja Sosialistinen Aikakauslehti 1906-1908. Pori, 1971. 64 ss.
393. Lehmusto H. J. V. Snellman ja suomalaisuus: eräitä piirteitä suurmiehestämme. Jyväskylä : Gummerus, 1935. 310 ss.
394. Lénström C. J. Svenska poesiens historia: Ifrån 1809 till 1839, jemte en öfversigt. Örebro, 1840. 712 ss.

395. Liikanen I. Fennomania ja kansa – Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1995. 363 ss.
396. Lilja J. Kansallisten tieteiden kansainväliset verkostot: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran ja Suomen Muinaismuistoyhdistyksen julkaisuvaihto 1831-1914. Tampere, 2007. 140 ss.
397. Louekari S. Hyödyn politiikka: Kokemäenjokilaakson ympäristöhistoriaa 1720-1850. Turku : Painosalama Oy, 2013. 314 ss.
398. Louheranta O. Siperiaa sanoiksi – uralilaisuutta teoiksi. Kai Donner poliittisena organisaattorina sekä tiedemiehenä antropologian näkökulmasta. Helsinki, 2006. 420 ss.
399. Luntinen P. Sotilasmiljoonat. Helsinki, 1984. 186 ss.
400. Luntinen P. F. A. Seyn: A Political Biography of a Tsarist Imperialist as Administrator of Finland. Helsinki : Societas historica finlandiae, 1985. 345 ss.
401. Majamaa R., Tiirakari L. J. V. Snellman – valtioviisas vaikuttaja. Helsinki : Suomalaisen kirjallisuuden seura, 2006. 138 ss.
402. Manninen J., Patoluoto I. Hyöty, sivistys, kansakunta. Suomalaista aatehistoriaa. Oulu : Pohjoinen, 1986. 348 ss.
403. Manninen J. Porthanin monet kasvot: kirjoituksia humanistisen tieteen monitaiturista. Helsinki : Suomalaisen kirjallisuuden seura, 2000. 178 ss.
404. Marmier X. Rußland, Finnland und Polen: Schilderungen über Adel, Leibeigenschaft, Polizei, Schul- und Unterrichtswesen, Litteratur, Klöster u. s. w. Regensburg : Manz, 1854. 300 ss.
405. Melnik J. Russen über Russland: ein Sammelwerk. Frankfurt am Main : Rütten & Loening, 1906. 670 ss.
406. Mylly J. Edustuksellisen kansanvallan läpimurto. Helsinki, 2006. 335 ss.
407. Myllyntaus T., Finnish industry in transition, 1885-1920: Responding to technological challenges. Helsinki : Tekniikan museon julkaisuja, 1989. 86 pp.
408. Mäenpää A. “Emme ole kristinuskon vihollisia”: Nuorsuomalaisen maailmankuvan ulottuvuudet 1880–1890-luvuilla. Jyväskylä, 2017. 107 ss.
409. Nordenstrend K. Sananvapaus Suomessa. Tampere, 2015. 249 ss.

- 409a. Nordisk familjebok. Uggleupplagan 19. Mykenai – Norrpada / red. Th. Westrin. Stockholm : Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, 1913. 1504 ss.
4096. Nordisk familjebok. Uggleupplagan 27. Stockholm-Nynäs järnväg – Syrsor / red. Th. Westrin. Stockholm : Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, 1918. 1426 ss.
410. Nummelin J. Hallusinatsioneja: Vanhoja suomalaisia kauhutarinoita. Turku : Faros, 2012. 126 ss.
411. Nurmio Y. Taistelu suomen kielen asemasta 1800-luvun puolivälissä. Porvoo : WSOY, 1947. 416 ss.
412. Paasivirta J. Finland and Europe. The Period of Autonomy and the International Crises, 1808-1914. Minneapolis, 1962. 288 pp.
413. Paasivirta J. Suomi ja Eurooppa – Autonomiakausi ja kansainväliset kriisit 1808-1914. Helsinki : Kirjayhtymä, 1978. 459 ss.
414. Paasivirta J. Pienet valtiot Euroopassa: Kansainvälisen järjestelmän muutoksia 1800- ja 1900-luvuilla. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1987. 344 ss.
415. Paulaharju S. Lapin muisteluksia. Helsinki, 1922. 274 ss.
416. Paulaharju S. Kiveliöitten kansaa Pohjois-Ruotsin suomalaisseuduilta. Porvoo-Helsinki : Werner Söderström Osakeyhtiö, 1937. 396 ss.
417. Pekkarinen T. Tieteen ja teorian suunnannäyttäjät. Sosialistisen Aikakauslehden tieteellinen sosialismi 1905-1908. Tampere, 2017. 134 ss.
418. Rahikainen M. N. R. af Ursin – Aatelismies Suomen työväenliikkeessä. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1986. 332 ss.
419. Reenkola K. “Tahdon jotain maani puolesta tehdä”. Heikki Renvall aatteiden ja ilmiöiden välittäjänä 1900-luvun alun Euroopassa. Helsinki, 2015. 240 ss.
420. Remy J., Ukrainan historia. Helsinki : Gaudeamus, 2015. 296 ss.
421. Reuter O. M. Finlands Natur, Folk och Kultur. Borgå, 1889. 173 ss.
422. Ridanpää J. “Den store gamle” – Leo Mechelinin henkilökultti vuosina 1899-1915. Helsinki, 2018. 63 ss.
423. Robins G. Bomarsund. Imperiumin etuvartio. Maarianhamina, 2004. 32 ss.
424. Rommi P. Yrjö-Koskisen linja: myöntövyysuunnan hahmottuminen suomalaisen puolueen toimintalinjaksi. Lahti : Aalto, 1964. 364 ss.

425. Sallinen H. Metsäläisistä maailmanparantajiksi. Suomalaisen itsetunnon kehityshistoriaa. Helsinki : Books on Demand, 2019. 376 ss.
426. Savolainen R. Valtioneuvoston kanslia 200 vuotta. Kansliatoimituskunnasta pääministeriöksi. Helsinki : Edita Prima, 2011. 92 ss.
427. Savolainen R. Med bildningens kraft. J.V. Snellmans liv. Helsingfors : Svenska litteratursällskapet i Finland, 2019. 727 ss.
428. Schoolfield G. C. A History of Finland's Literature. Lincoln, 1998. 877 pp.
429. Siltaloppi E. Todellinen uhka, agitoitua ideologiaa vai kansallisen historian jälkiviisautta? Kokemus ensimmäisen venäläistämiskauden (1899-1905) aikaisesta kutsuntapakolaisuudesta aikalaisten kirjoituksissa. Tampere, 2017. 117 ss.
430. Skyttä K., Skyttä P. Tuntematon Snellman. Helsinki, 1981. 291 ss.
431. Smal-Stocki R. Shevchenko meets America. Milwaukee, 1964. 75 pp.
432. Soikkanen H. Sosialismin tulo Suomeen: Ensimmäisiin yksikamarisen eduskunnan vaaleihin asti. Porvoo-Helsinki : WSOY, 1961. 448 ss.
433. Soikkanen H. Suomen Sosialidemokraattinen Puolue: Osa 1. Kohti kansanvaltaa: Suomen Sosialidemokraattinen Puolue 75 vuotta (1899-1937). Helsinki : Puoluetoimikunta, 1975. 688 ss.
434. Suhonen V. P. Suomalaiset linnoitukset. Saarijärvi: Suomalaisen kirjallisuuden seura, 2011. 349 ss.
435. Sulkunen I. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: 1831-1892. Helsinki : Suomalaisen kirjallisuuden seura, 2004. 310 ss.
436. Suodenjoki S., Peltola J. Köyhä Suomen kansa katkoo kahleitansa. Luokka, liike ja yhteiskunta 1880-1918: Vasemmistolainen työväenliike Pirkanmaalla osa I. Tampere, 2007. 354 ss.
- 436a. Suomen kansallisbiografia / toim. M. Klinge. Helsinki : Suomalaisen kirjallisuuden seura, 2003. Osa 2: Bruhn-Fordell. 900 ss.
437. Suova E. Aurora-seuran sanomalehti 1771-78. Sanomalehtiopillinen tutkimus. Turku, 1952. 259 ss.
438. Talvioja K. Jaakko Juteini ja hänen kirjallinen toimintansa. Princeton : HardPress Publishing, 2013. 120 ss.

439. Tarkiainen K. Porvoon piispa Magnus Jacob Alopaeus 1743-1818. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1985. 353 ss.
440. Teljo J. Suomen valtioelämän murros 1905-1908: perustuslaillinen senaatti – viimeiset säätyvaltiopäivät – ensimmäinen Eduskunta. Helsinki : WSOY, 1949. 254 ss.
441. Teperi J. Vanhan Suomen suomalaisuusliike: Osa I. Helsinki, 1965. 280 ss.
442. Teperi J. Vanhan Suomen Suomalaisuusliike: Osa II. Forssa, 1967. 293 ss.
443. Teperi J. Arvon mekin ansaitsemme. Jaakko Juteinen aatemaailman eräät päälinjat. Helsinki, 1972. 184 ss.
444. Tervonen J. J. R. Danielson-Kalmari. Historiantutkija ja -opettaja. Jyväskylä : Gummerus, 1991. 296 ss.
445. Thaden E. C. Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855-1914. Princeton, 1981. 514 pp.
446. Thylin-Klaus J. Den Finländska svenskan, 1860-1920. Tidig svensk språkplanering i Finland ur ett idéhistoriskt perspektiv. Åbo, 2012. 340 ss.
447. Tommila P. Venäläinen sortokausi Suomessa. Porvoo, 1960. 254 ss.
448. Tommila P., Pohls M. Herää Suomi: suomalaisuusliikkeen historia. – Kuopio : Kustannuskiila, 1989. 479 ss.
449. Tommila P. Suuri adressi 1899. Porvoo : WSOY, 1999. 326 ss.
450. Vainio M., Savolainen S. Suomi herää. Mistä on suomalaisuus tehty? Jyväskylä : Minerva, 2006. 211 ss.
451. Vares V. Varpuset ja pääskysel: Nuorsuomalaisuus ja Nuorsuomalainen puolue 1870-luvulta vuoteen 1918. Helsinki, 2000. 273 ss.
452. Virtanen S. Siveellisyys ja sen todellistuminen arkielämässä. Tutkielma J. V. Snellmanin filosofiasta. Tampere, 2006. 104 ss.
453. Volanen R. Ihmisyyden paluu. Kohti modernin reformaatiota. Helsinki : Maahenki, 2008. 200 ss.
454. Wassholm J. Svenskt, finskt och ryskt: nationens, språkets och historiens dimensioner hos E. G. Ehrström 1808-1835. Åbo : Uniprint, 2008. 277 ss.
455. Wolff Ch. Noble Conceptions of Politics in Eighteenth-century Sweden (ca 1740-1790). Helsinki : Finnish literature society, 2008. 136 pp.

456. Wrede J. Se kansa meidän kansa on: Runeberg, vänrikki ja kansakunta. Helsinki : Gummerus, 1988. 282 ss.

457. Zetterberg S. Viisi laukausta senaatissa - Eugen Schaumanin elämä ja teko. Helsinki : Otava, 1988. 363 ss.

458. Öhquist J. Leijonalippu – Suomen kansan nousu vapauteen. Helsinki : Otava, 1922. 315 ss.

459. Örtenhed K., Wennberg B. Press Freedom 250 Years. Freedom of the Press and Public Access to Official Documents in Sweden and Finland – a living heritage from 1766. Stockholm : Sveriges Riksdag, 2017. 703 pp.

АВТОРЕФЕРАТИ, ДИСЕРТАЦІЙНІ РОБОТИ

460. Луняк Є. М. Кирило-Мефодіївське товариство в історичних дослідженнях другої половини XIX-XX ст. : автореф дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Дн., 2003. 211 с.

461. Марцінишин Ю. Д. Становлення світоглядної концепції С. Подолинського в контексті модернізаційних процесів кінця XIX століття : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01. Черкаси, 2015. 211 с.

462. Такала И. Р. Россия и общественная мысль Финляндии (20-е – начало 60-х гг. XIX в.) : дисс. ... канд. ист. наук. : 07.00.03. Л., 1983. 181 с.

463. Щур С. А. Проблема насилля в суспільно-політичній думці та політичних практиках Наддніпрянської України в 1870-х рр. – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2016. 283 с.

НАУКОВА ПЕРІОДИКА

464. Антонович М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський (їх взаємини за 1860-их років). *Український історик*. 1970. Вип. 01-03. №25-27. С. 38-53.

465. Бевз Т. А. Ідеї соціалізму і громадянського суспільства як ключові елементи теорії “праці” С. Подолинського. *Українознавство*. 2011. №1. С. 60-64.

466. Беккер И. И. Декабристы и польский вопрос. *Вопросы истории*. 1948. №3. С. 65-74.

467. Білоус Т. Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» та історія марксизму в Російській імперії. *Спільне*. 2017. №11. С. 51-58.

468. Вернадський В. І. Українське питання і російська громадськість. *Вітчизна*. 1988. №6. С. 172-177.
469. Видова Т. А., Головастова Ю. А. Изменение формы правления в россии в ходе Первой русской революции: предпосылки, сущность, последствия. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2019. Вып. 7. С. 76-80.
470. Винарчук Т. В. Українська компаративістика у пошуках європейського контексту вітчизняної історії. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. 2002. Випуск 15. С. 135-144.
471. Галицька Е. В., Прімерова О. К. Життєвий шлях та наукова діяльність Миколи Івановича Зібера. *Статистика України*. 2018. №2. С. 107-113.
472. Гармата Г. Козакоцентризм у творчості Т. Шевченка і П. Куліша: порівняльний аналіз. *Шевченковедчі студії*. 2013. Вип. 16. С. 171-179.
473. Гирич І. Б. Володимир Антонович – автор концепту нової України. *Дивослово*. 2008, Березень. Ч. 3. №612. С. 59-64.
474. Гирич І. Б. Творчість націолога Ольгерда Бочковського та справа видання його спадщини. *Українська біографістика*. 2017. Вип. 15. С. 43-57.
475. Діптан І. Суспільно-політичні погляди М. П. Драгоманова: візія І. П. Лисяка-Рудницького. *Рідний край*. 2013. №1. С. 165-186.
476. Дупленко Ю. К. Українські корені глибинної екології та напрямок їхнього подальшого розвитку. *Наукові записки НаУКМА. Серія: Правничі науки*. 2017. Т. 197. С. 34-38.
477. Єфремов С. Масонство на Україні. *Культурологічний часопис "І"*. 2009. Чис. 54. С. 166-179.
478. Жук А. І. Лубенська конституція Української держави. *Сучасність*. 1961. №11. С. - 98-106.
479. Жук А. І. До історії української політичної думки перед [першою] світовою війною. *Harvard Ukrainian Studies*. 1985. Vol. 9. №3/4: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. Pp. 417-430.

480. Завгородный А. А. Народнический социалистический общественный идеал, истоки: социологическая проекция. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия социология и политология*. 2015. Т. 15. Вып. 2. С. 53-55.

481. Залізник Л. Л. Походження українців. У лещатах імперських міфів. *Магістеріум*. 2005. Вип. 20. С. 94-100.

482. Зипунникова Н. Н. Идеологема “самодержавие православие народность” в политике Российского государства в сфере образования и науки первой половины XIX в.: нормативно-правовое закрепление и проблемы реализации. *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2010. Вып. 4. №10. С. 7-16.

483. Іванова Л. М. Драгоманов про національне питання. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Історичні науки*. Вип. 4. 2007. С. 3-13.

484. Іванова Л. Г. До історії українсько-польських взаємин 30-50-х рр. XIX ст.: взаємовпливи та протистояння. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. 2004. Вип. 1. С. 61-71.

485. Іллюша О. В. Історичні ідеї Миколи Гоголя на фоні еволюції життєвих поглядів. *Література та культура Полісся. Серія “Історичні науки”*. 2016. Вип. 81. С. 19-28.

486. Каганов Ю. О. Історична компаративістика крізь призму філософсько-методологічного погляду. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. 29. С. 250-258.

487. Казакевич О. Діяльність П. Г. Житецького у Південно-Західному відділі Російського імператорського географічного товариства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: До 170-річного ювілею*. 2004. Вип. 1. С. 274-278.

488. Капелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 1992. Вип. 1. С. 104-119.

489. Коваленко Л. Історичні погляди С. А. Подолинського. *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. 1968. Вип. 1. С. 158-170.
490. Ковальська-Павелко І. М. Проблеми державно-політичного устрою у програмах українських політичних партій напередодні і під час революції 1905-1907 рр. *Проблеми політичної історії України*. 2014. Вип. 9. С. 75-86.
491. Корнійчук Т. Язичницько-християнські аспекти моделювання потойбіччя в “Енеїді” І. Котляревського. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2011. Вип. 26. С. 66-70.
492. Леонов М. И. Террор и смута в Российской империи начала XX века. *Вестник Самарского государственного университета*. 2007. №21. С. 175-186.
493. Лисиченко Л. А., Лисиченко Т. Ю. Ізмаїл Іванович Срезневський (1812-1880). *Лінгвістичні дослідження*. 2012. Вип. 34. С. 3-9.
494. Литвин О. М. Історіософські погляди М. П. Драгоманова на “українське питання” в Європі в кінці ХІХ ст. та сучасні українські інтенції. *Філософські обрії*. 2010. Вип. 23. С. 70-86.
495. Маслюченко С. П. Постать Сергія Подолинського в історіографії. *Інтелігенція і влада*. 2012. Вип. 24. С. 209-218.
496. Миллер А. И. Национализм как теоретическая проблема (Ориентация в новой исследовательской парадигме). *Полис*. 1995. №6. С. 55-60.
497. Неземанн Ф. От завоевания к автономии: Политические и государственно-правовые причины особого положения Финляндии в Российской империи. *Русский Сборник: исследования по истории России*. 2015. Т. XVII: Финляндия и Россия. С. 113-143.
498. Перегуда Є. В. Теоретичні суперечності як “родимі плями” українського націоналізму (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. Вип. 12. С. 89-93.
499. Плосконосова В. П. Власть и особенности формирования модернизационных процессов в России. *Омский научный вестник*. 2002. №1(37). С. 22-29.

500. Прицак О. Й. Місце Липинського в українській інтелектуальній історії. *Сучасність*. 1983. №1-2. С. 198-210.
501. Протосавіцька Л. Політичні і правові погляди Т. Г. Шевченка. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Право*. 2014. Вип. 197. №1. С. 22-26.
502. Реєнт О. П. Українці в Державній Думі Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 318-335.
503. Реми Й. Отношения Украины с Россией в трудах Михаила Максимовича 1850-1860-х годов. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. – С. 60-64.
504. Савченко О. І. М. Драгоманов – засновник української зарубіжної періодики. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 418-427.
505. Савчук К. О. Професор Йоган Баптист Шад та становлення університетської науки міжнародного права в Україні на початку XIX ст. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 392-398.
506. Сарапин В. В. “Вне Полтавы не могу...” Топос міста у творчості Івана Котляревського. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство*. 2010. Вип. XXIII. Ч. 1. С. 14-25.
507. Сарбей В. Г. До поглядів М.П. Драгоманова на національне питання. *Український історичний журнал*. 1991. №9. С. 60-70.
508. Світленко С. І. Українська модерна нація: чинники формування та становлення наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. 2010. Т. 18. Вип. 18. С. 29-42.
509. Світленко С. І. Український національний рух “довгого XIX століття” в контексті нелінійної історії. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. 2013. Т. 21. Вип. 21. С. 3-9.
510. Сич М., Ніжинське вільнодумство XIX ст. у контексті європейської цивілізації. *Українознавчий альманах*. 2012. Вип. 8. С. 114-117.

511. Стамбол І. І. Наслідування українцями “молодих” національних рухів Європи у ХІХ ст.: Іван Липа у “Братерстві Тарасівців”. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 17. С. 99-102.

512. Стратілат А. Образ кобзаря у Шевченковій творчості. *Шевченкознавчі студії*. 2008. Вип. 11. С. 178-183.

513. Такала І. Р. Й. В. Снельман и финская национальная идея. *Вопросы истории Европейского Севера: Россия и Финляндия от Средневековья до середины XX века*. 2007. Вып. IV. С. 65-85.

514. Такала І. Р. От феннофильства к фенномании: Хенрик Габриэль Портан и становление национальной мысли Финляндии. *Учёные записки ПетрГУ. Общественные и гуманитарные науки*. 2014. №3. С. 7-17.

515. Тимошенко О. Еволюція РУП: від автономії до самостійності. *Проблеми гуманітарних наук. Історія*. 2016. Вип. 38. С. 50-76.

516. Тиса Р. Короткий нарис українського марксизму. *Товариш*. 2013. №14. С. 2-5.

517. Титаренко Г. “Любов до істини” в Полтаві. *Рідний край*. 2018. №2 (39). С. 54-56.

518. Федотова О. О., Шаповал Ю. І. Тарас Шевченко й радянська цензура. *Український історичний журнал*. 2014. №2. С. 70-86.

519. Чмир С. Г. Українська Демократично-Радикальна партія: організаційний устрій, чисельність, соціальний склад (1905-1908 рр.). *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. 1999. Вип. 6. С. 76-89.

520. Чорна Л. В. Громадський рух 60-70-х рр. ХІХ ст. у контексті українського національного відродження. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2007. Вип. 12. С. 145-150.

521. Шевченко В. М. Реформи 1860-1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування. *Український історичний журнал*. 2013. №5. С. 117-123.

522. Шкварець В. П., Шитюк М. М., Гузенко Ю. І. Микола Міхновський як речник самостійницької течії Українського національно-визвольного руху.

Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки. 2013. Вип. 3. №34. С. 69-75.

523. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть. *Україна: наука і культура.* 1991, Грудень. Вип. 25. С. 159-167.

524. Юровська О. Куліш і Грабовський. *Україна.* 1929. Кн. 36. №5. С. 72-85.

525. Якубіна Ю. Ніжинський період біографії Миколи Гоголя: історіографічний аспект. *Сіверянський літопис.* 2008. №4. С. 86-107.

526. Aaltonen R. Snellmanin oppi kasvatuksesta: löhtäkohtia. *Aikuiskasvatus.* 1981. №2. Ss. 45-50.

527. Björk-Winberg M. F. Emil von Qvanten – suomalainen skandinavisti. *Suomen tie itsenäisyyteen: Pro Finlandia.* 2016. №3. Ss. 74-81.

528. Johansson M., Jantunen J., Heimo A., Ahonen M., Laippala V. Verkkokeskustelujen kansa. Korpusavusteinen diskurssianalyysi Suomi24-keskustelupalstasta. *Sananjalka.* 2018. №60. Ss. 96-117.

529. Jänis-Isokangas I. From National to International – Konrad Zilliacus and the Finnish Cause. *Vestnik Permskogo universiteta. Istoriâ.* Vol. 47. №4. Pp. 133-144.

530. Karjalainen A., Westman C. The Rise of Finnish Nationalism. *Social Indicators Research: Time Use and Qualities of Life.* 2009. Vol. 93. №1. Pp. 124-125.

531. Kemiläinen A. Nationalismi ja “universaalinen nationalismi” eli lähetystehtävä-ajatus muutostekijänä historiassa. *Tieteessä Tapahtuu.* 1999. Nid. 17. №2. Ss. 9-14.

532. Kolehmainen J. We, Too, Merit Respect: Some Major Themes in Jaakko Juteini’s Ideological World. *The American Historical Review.* 1975. Vol. 80. Iss. 3. Pp. 662-663.

533. Kortti J. The Young Finns and the Finnish Parliamentary Reform of 1906. *Petersburg historical journal.* 2017. Iss. 1. №13. Pp. 91-105.

534. Koskivirta A. Saksalainen sivistys, suomalainen kansa: kirjallisuus, kotiseutu ja kansankieli 1800-luvun alun Viipurin koulumaailmassa. *Viipurin Suomalaisen*

Kirjallisuusseuran Toimitteita. 2019. Osa 20. Kuvaukset, mielikuvat, identiteetit: Viipurin kulttuurihistoriaa 1710-1840. Ss. 193-242.

535. Kuusterä A. Markan matkassa – Suomen rahajärjestelmän historiaa 1840-1997. *Kansantaloudellinen Aikakauskirja*. 1997. №2. Ss. 285-305.

536. Laitinen L. Mitä olen oppinut? *Virittäjä*. 2012. №1. Ss. 98-104.

537. Lehtonen K. Lisälehtiä Ruotsin sanomalehdistön historiaan. *Kansalliskirjasto-lehti*. 2013. №2. Ss. 33-41.

538. Lisztóczy L. Erdélyi János és a Kalevala. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis*. 2018. Tom. 17. Pp. 209-220.

539. Malia Hom S. On the Origins of Making Italy: Massimo D’Azeglio and ‘Fatta l’Italia, bisogna fare gli Italiani’. *Italian Culture*. 2013. Vol. 31. №1. Pp. 1-16.

540. Manninen J. Marx ja Väin ömöisen soitto. *Tiede ja edistys*. 1983. №2. Ss. 2-9.

541. Meinander H. En nation uppstår. *Axess Magasin*. 2020. №1. Ss. 22-25.

542. Mustelin O. “Finländsk” och “Finländare”: Om ett ordpar och dess historia. *Historiska och litteraturhistoriska studier*. 1962. №37. Ss. 65-100.

543. Myllyntaus T. Työvoimapolitiikka autonomian ajan alkupuoliskolla. *Historiallinen Arkisto*. 1981. №76. Ss. 155-181.

544. Paavolainen P. Valistuskirjoista muistelmiin: Viipurin kirjallisia sukupolvia. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita*. 2016. Osa 18: Muuttuvien tulkintojen Viipuri. Ss. 98-132.

545. Remes H. Viron kielen opetuksen ja tutkimuksen alkuvaiheita Suomessa. *Emakeele Seltsi Aastaraamat*. 2018. Til. 64. №1. Ss. 168-191.

546. Remy J. The National Development of Finns and Ukrainians under Russian Empire. Some Comparative Aspects. *Ethnic History of European Nations*. 2000. Iss. 5. Pp. 31-38.

547. Remy J. Relations between Ukraine and Russia in works of Myhajlo Maksymovych in 1850 – 1860-ies. *Ethnic History of European Nations*. 2001. Iss. 9. Pp. 60-64.

548. Remy J. Ukrainan kysymys ja Ukrainan kansallinen liike venäjän keisarikunnassa 1800-luvulla. *Ennen ja nyt: Nationalismi ja Väinö Linna*. 2002. №3. Ss. 51-69.
549. Remy J. Panslavism in the Ukrainian National Movement from the 1840s to the 1870s. *Journal of Ukrainian Studies*. 2005. Vol. 30. №2. Pp. 27-50.
550. Remy J. The Ukrainian National Movement and Poland from the 1840s to the 1870s. *Przegląd Wschodni*. 2017. T. XIV. Z. 3(55). Ss. 535-564.
551. Riikonen H. K. Jaakko Juteini – suomalaisen satiirin uranuurtaja. *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita*. 2012. №16. Ss. 40-52.
552. Sarjala J. Mitä kuuluu Turun romantiikalle? Tutkimushistoriaa ja uusia näköaloja. *Historiallinen aikakauskirja*. 2018. Til. 116. №1. Ss. 69-81.
553. Shils E. Nation, Nationality, Nationalism and Civil Society. *Nations and Nationalism*. 1995. Vol. 1. №1. Pp. 93-118.
554. Sommer Ł. A Step Away from Herder: Turku Romantics and the Question of National Language. *Slavonic and East European Review*. 2012. Vol. 90. №1. Pp. 1-32.
555. Stråth B., A European Identity: To the Historical Limits of a Concept. *European Journal of Social Theory*. 2002. Iss. 5. №4. Pp. 387-401.
556. Temperley H., The Treaty of Paris of 1856 and Its Execution. *Journal of Modern History*. 1932. Vol. 4. No. 3. Pp. 387-414.
557. Unger J. B. Language Conflict, Nationalism, and Ethnic Separatism in Finland. *Working Papers in Educational Linguistics*. 1986. Vol. 2. №2. Pp. 73-101.
558. Vuolle M. Terroristien huima suunnitelma – itsenäinen Suomi. *Aviisi*. 1996. Til. 37. Ss. 3-16.
559. Wassholm J. Att skapa och reproducera minnet av en nationell storman A. I. Arwidsson (1791-1858) i storfurstendömet Finlands historiekultur på 1800-talet. *Scandia*. 2017. Vol. 83. №1 Ss. 43-67.